

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Маріупольський державний університет

ВІСНИК

МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ. ПОЛІТОЛОГІЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Головний редактор чл.-кор.НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Засновано у 2011 р.

ВИПУСК 3

МАРИУПОЛЬ – 2012

УДК 3(05)

Вісник Маріупольського державного університету
Серія: Історія. Політологія
Збірник наукових праць
Видається 3 рази на рік
Заснований у 2011 р.

Затверджено до друку Вченою радою МДУ (протокол №1 від 13.06.2012 р.)

Головна редколегія:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов
Заст. головного редактора – к.е.н., проф. О. В. Булатова

Члени редколегії: д.ю.н., проф. М. О. Баймуратов, д.ф.н., проф. С. В. Безчотнікова,
д.і.н., проф. В. М. Романцов, д.культурології, проф. Ю. С. Сабадаш,
д.е.н., проф. І. Г. Яремчук

Редакційна колегія серії:

Відповідальний редактор – д.і.н., проф. В. М. Романцов
Заступник відповідального редактора – к.філос.н., доц. С. В. Янковський
Відповідальний секретар – к.і.н., доц. С. П. Пахоменко

Члени редакційної колегії: д.політ.н., проф. В. А. Войналович,
д.і.н., проф. А. В. Гедьо, д.і.н., проф. О. І. Гуржій, д.політ.н., проф. Г. І. Зеленко,
д.і.н., проф. Ф. Ігуменіду (Республіка Кіпр), д.політ.н., проф. І. Г. Онищенко,
д.політ.н., проф. М. І. Панчук, д.і.н., проф. І. С. Пономарьова,
д.і.н., проф. Ю. Д. Пряхін, д.політ.н., проф. С. Ю. Римаренко,
д.і.н., проф. В. М. Романцов, д.політ.н., проф. А. Романо (Італійська Республіка),
д.і.н., проф. О. П. Реєнт, д.і.н., проф. Н. Р. Темірова

Засновник Маріупольський державний університет
87500, м.Маріуполь, пр.Будівельників, 129а
тел.: (0629)34-60-93; e-mail: istfak_mdgu@ukr.net

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(Серія КВ №17802-6652Р від 24.05.2011)
Тираж 100 примірників. Замовлення №469.4

Видавець МФ ТОВ «Друкарня "Новий світ"»
87510, м.Маріуполь, Красноякська, 2; тел.: (0629)41-35-13
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК №1792 від 20.05.2004

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Задунайський В.В.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІДПУСТКАМИ ОФІЦЕРІВ КУБАНСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО
ВІЙСКА НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ СОТНИКА
КЕЛЕБЕРДИНСЬКОГО ТА ПОЛКОВНИКА КВАРТОВКІНА).....7

Романцов О.В.

РОБОТА БЮРОКРАТИЧНОЇ СИСТЕМИ НА ПРИКЛАДІ ФУНКЦІОНУВАННЯ
КАНЦЕЛЯРІЙ ВІЙСЬКОВИХ ГУБЕРНАТОРІВ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ
НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХІХ СТ. 12

Шипік Н.Ф.

МОБІЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ ДО НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ПРОФЕСІЙНО-
ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ СИСТЕМИ ТРУДОВИХ РЕЗЕРВІВ ДОНЕЧЧИНИ У 1944–
1949 РР. 19

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ТЕОРІЯ ІСТОРІЇ

Богатікова О.В., Романцов В.М.

“ГРЕЦЬКА ОПЕРАЦІЯ” 1937–1938 РР. У ПІВНІЧНОМУ ПРИАЗОВ’І:
ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ 30

Воронін В.М.

НАГОРОДНА ДІЯЛЬНІСТЬ КЕРІВНИЦТВА ЕМІГРАЦІЙНОЇ УНР: НАГОРОДИ
БЕЗ ДЕРЖАВИ 39

Мирошниченко І.М., Стяжкина Е.В.

АБОРТНАЯ ПОЛІТИКА В СССР В 1920 – 30-Е ГОДИ: ІСТОРІОГРАФІЯ
ВОПРОСА 43

Тарасов С.В.

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЛЬ ДУХОВЕНСТВА В ПОДІЯХ РУЇНИ.
ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ 51

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ ТЕОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Гаврилова Н.В.

АРГЕНТИНА У ЛАТИНОАМЕРИКАНСЬКІЙ СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ
ВІДНОСИН 58

Потехін О.В., Тодоров І.Я.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИМІР ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ В 2011 РОЦІ.....63

Рябінін Є.В.

ПОЛІТИКА ЄС ТА США В ПІВНІЧНІЙ АФРИЦІ НАПЕРЕДОДНІ «АРАБСЬКОЇ
ВЕСНИ»: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ.....72

Трофименко М.В.

СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ У СУЧАСНОМУ СВІТІ.....79

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ І ПРОЦЕСИ

Булик М.В.

ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА ГРЕЦІЇ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ.....85

Трима К.А.

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ЧИННИКИ УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА 91

КРУГЛИЙ СТІЛ: 15 РОКІВ НАУКОВОЇ ТА ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
КАФЕДРИ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ 101
НОВИНИ НАУКОВОГО ЖИТТЯ МДУ 110
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 112
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ НАУКОВИХ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ
В ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ 113

CONTENTS

HISTORY

HISTORY OF UKRAINE

- Zadunaiskyi V.V.**
FURLOUGHS GRANTED TO THE OFFICERS OF THE KUBAN COSSACK
HOST IN THE LATE 19th – EARLY 20th CENTURIES (EXAMPLES OF SOTNYK
KELEBERDYNKYI AND COLONEL KVARTOVKIN).....7
- Romantsov A.V.**
WORK SYSTEM ON THE EXAMPLE OF BUREAUCRATIC FUNCTIONING OF
MILITARY GOVERNORS IN PRAVOBEREZHNIJ UKRAINE AT THE END OF THE
XVIII – IN THE FIRST THIRD OF THE XIX CENTURY.....12
- Shypik N. Th.**
MOBILIZATION OF YOUNG PEOPLE INTO EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS
OF VOCATIONAL TECHNICAL BIAS OF THE SYSTEM OF DONETSK REGION
LABOUR RESERVE IN 1944 – 1949.....19

HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDIES, THEORIES OF HISTORY

- Bogatikova O.V., Romantsov V.M.**
“THE GREEK OPERATION” OF 1937 – 1938 IN THE NORTHERN AZOV
SEA COAST REGION: HISTORIOGRAPHY OF THE ISSUE 30
- Voronin V.M.**
AWARD MANAGEMENT ACTIVITIES EMIGRATION UPR: AWARDS
WITHOUT A STATE 39
- Miroshnichenko I.M., Styazhkina H. V.**
ABORTION POLITICS IN THE USSR IN 1920-30-TH YEARS:
HISTORIOGRAPHY A QUESTION 43
- Tarasov S.V.**
TO THE QUESTION ABOUT THE ROLE OF THE CLERGY IN THE
AFTERMATH OF THE RUINS. HISTORIOGRAPHIC ASPECT OF THE
PROBLEM... 51

POLITICAL SCIENCES THEORY OF INTERNATIONAL RELATIONS

- Gavrilova N.V.**
ARGENTINA IN THE LATIN SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS.....58
- Potekhin A.V., Todorov I.J.**
THE EUROPEAN DIMENSION OF FOREIGN POLICY OF UKRAINE IN 2011 63
- Ryabinin Y. V.**
POLICY OF THE EU AND THE UNITED STATES IN NORTH AFRICA ON THE
EVE OF THE «ARAB SPRING»: A COMPARATIVE ANALYSIS.....72
- Trofymenko M.V.**
THE UNITED STATES OF AMERICA IN THE MODERN WORLD 79

POLITICAL INSTITUTIONS AND PROCESSES

- Bulyk M.V.**
EDUCATIONAL POLICY OF GREECE IN TERMS OF EUROPEAN
INTEGRATION 85

Триша К.А.

TRANSFORMATIONAL FACTORS OF UKRAINIAN CIVIL SOCIETY.....	91
THE ROUND TABLE: THE 15 TH ANNIVERSARY OF RESEARCH AND PEDAGOGICAL WORK OF HISTORICAL SCIENCES CHAIR OF MARIYPOL STATE UNIVERSITY	101
THE NEWS ON SCIENTIFIC LIFE OF MSU	110
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS	112
REQUIREMENTS FOR THE SCIENTIFIC PAPERS FOR PUBLICATION IN THE COLLECTED WORKS	113

ІСТОРІЯ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 355.48 "1879/1915"

В. В. Задунайський

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІДПУСТКАМИ ОФІЦЕРІВ КУБАНСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст. (НА ПРИКЛАДІ СОТНИКА КЕЛЕБЕРДИНСЬКОГО ТА ПОЛКОВНИКА КВАРТОВКІНА)

У статті розкрито особливості забезпечення відпустками офіцерів Кубанського козацького війська наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Виявлено, що незалежно від рівнів старшинства, офіцери не мали періодичних відпусток і отримували їх досить рідко. Такі реалії відповідали намаганням Російської імперії зберігати контроль над козацькими утвореннями.

Ключові слова: відпустки офіцерів, Кубанське козацьке військо, військове життя.

Історія Українського війська тривалий час співвідносилась з долею різноманітних українських козацьких формувань, що існували з кінця ХV – до початку ХХ ст. З огляду на це, важливо дослідити процес розвитку військової системи у відповідних формуваннях. Все це стосується й існування Кубанського козацького війська, яке найдовше зберігало та розвивало українську військово-козацьку спадщину.

Серед різноманітних аспектів військово-козацького життя на рубежі ХІХ–ХХ ст. певної уваги заслуговує й питання відпусток для козацьких старшин, бо тут виявляються не лише нові тенденції організації військової служби, які мали ознаки певної трансформації попередніх цінностей відповідно до потреб тогочасного буття, але й засвідчувався статус та певні привілеї для цієї категорії козаків.

Доводиться констатувати, що серед вітчизняних науковців поступово зростає увага до історії українських козацьких формувань на Північному Кавказі в ХІХ–ХХ ст. (в першу чергу Кубанського козацького війська), проте вони зосереджуються на загальних аспектах становлення та розвитку цих формувань [3; 11; 13; 17], або трансформації козацького менталітету [2].

Історію Кубанського козацтва активно досліджують і сучасні російські вчені, але питання військових відпусток для козацької старшини ними досі не розглядалось [1; 12; 14; 15].

Автор послідовно висвітлює засади військового життя українських козацьких формувань на Кубані впродовж ХІХ – ХХ ст., проте, зазначену проблему також досі не розглядав [5; 6; 7; 8; 9; 10].

Отже, питання забезпечення відпустками старшин Кубанського козацького війська в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. досі в історіографії не досліджувалось, що й обумовило наше звернення до цієї проблеми та визначило мету пропонованої статті.

Зазначимо, що спроба висвітлити деякі аспекти отримання відпусток козацькими офіцерами у стройових частинах Кубанського козацького війська є не лише актуальною (з огляду на забезпечення відповідною інформацією наукового загалу для більш комплексного розуміння тенденцій розвитку згаданої козацької спільноти), але й має певну наукову новизну (вперше здійснюється огляд цієї проблематики та вводиться у науковий обіг частина невідомих та маловідомих джерельних матеріалів).

Джерельною основою представленої розробки стали матеріали, почерпнуті в Державному архіві Краснодарського Краю (ДАКК), в першу чергу у фонді Військового штабу Кубанського козацького війська (тут важливу інформацію містять послужні списки офіцерів і чиновників та старшинство в них за 1905–1919 рр. [4]). Зазначена джерельна база забезпечує необхідну достовірність результатів пропонованого дослідження.

Перш за все, наголосимо, що поняття «відпустка» (у сучасному розумінні) в козацьких формуваннях XV – XVIII ст. не існувало. Воно почало ширитись вже під час поступового запровадження в козацьку військову систему деяких засад Російської регулярної армії (перш за все, ретельний контроль за виконанням службових обов'язків офіцерськими кадрами) впродовж XIX – на початку XX ст.

Тут мав місце певний компроміс між потребами царату (посилення впливу на козацьку спільноту задля максимального використання її військового потенціалу) та козацької старшини (намагання полегшити військовий обов'язок та забезпечити статус, подібний до офіцерів регулярної армії). Важливе значення у цій справі відіграло й постійне поповнення старшинського складу козацьких формувань представниками армійського офіцерського корпусу через брак власних кадрів (причини чого заслуговують на окреме дослідження й тут не висвітлюються), які звикли до певних стандартів військової служби й намагались їх зберегти й поширити у козацькому середовищі.

Далі проілюструємо на прикладі військової служби двох старшин Кубанського козацького війська (сотника П Полтавського кавалерійського полку В. Келебердинського та полковника III Кубанського пластунського батальйону В. Кwartовкіна) питання забезпечення відпустками офіцерського корпусу цього козацького утворення.

На початку звернемо увагу на походження згаданих старшин. Так, В.Келебердинський був родовим кубанським козаком зі станиці Царської (Майкопський відділ Кубанського козацького війська) [4, с. 242; 18]. Прізвище й козацьке коріння цього старшини дають підстави припустити, що його предки, вочевидь, походили з колишніх козаків Війська Запорозького (Гетьманщини) й належали до Келебердинської сотні Полтавського полку (за козацьких часів сотенне містечко Келеберда знаходилось над Дніпром, на межі з Чигиринським і Миргородським полками та неподалік від земель Запорізької Січі [16]). За таких обставин В.Келебердинський мав бути носієм відповідних військово-козацьких традицій (цьому сприяли як родина, так і перебування серед родових козаків – життя у козацькій станиці).

Відносно згаданого старшини важливо наголосити й на тому, що він здобув офіцерську освіту в Оренбурзькому козацькому юнкерському училищі [4, с. 242]. Підкреслимо, що м. Оренбург було столицею Оренбурзького козацького війська (тут більшість становили козаки-росіяни), яке за чисельністю удвічі поступалось Кубанському козацькому війську. Сталося це через відсутність подібного вищого офіцерського закладу в Кубанській області.

В Оренбурзькому козацькому училищі попри відсутність суто українського козацького середовища, зберігались й шанувались певні козацькі цінності, відповідним чином впливаючи на козацьку молодь. Важливе значення відіграло й перебування майбутніх козацьких офіцерів серед переважно родових козаків, а не дворян чи різночинців. Все це сприяло збереженню та розвитку серед випускників згаданого училища деяких військово-козацьких традицій.

Ведучи мову про полковника Кwartовкіна, слід підкреслити, що він походив із дворян Смоленської губернії, а тому не мав жодного відношення до родових козаків [4, с. 254]. До речі, й до Кубанського козацького війська він потрапив випадково. Так,

після закінчення Тифліського піхотного юнкерського училища згаданого молодого офіцера було розподілено до стройової частини армійської піхоти, де він і розпочав проходження військової служби [4, с. 254–255].

Згаданий офіцер лише після кількох років служби (на той час вже перебував у ранзі поручника) отримав направлення до кубанських пластунів (піхотні формування Кубанського козацького війська), зайнявши вакантну старшинську посаду [4, с. 255]. До речі, тут поручник Кwartовкін і став сотником (згідно козацьких стандартів армійський ранг поручника було перейменовано у сотника).

Отже, старшина Кwartовкін з огляду на його походження, виховання, навчання й досвід армійського піхотного старшини був носієм чеснот і традицій загально-армійського (в першу чергу – дворянського) офіцерського середовища, а не української козацької спільноти.

Наведені факти дають підстави замислитись над проблемою збереження й розвитку військово-козацької спадщини (у тому числі й української) у відповідних формуваннях з огляду на факти поповнення козацького офіцерського корпусу представниками некозацького середовища. На нашу думку, зазначеній проблемі варто в майбутньому приділити окреме дослідження.

Далі безпосередньо зупинимось на питанні забезпечення згаданим кубанським козацьким старшинам відпусток під час перебування на старшинських посадах.

Так, сотник Келебердинський (1883 р. н.) розпочав козацьку військову службу в 1902 р., вступивши до вже згаданого нами юнкерського училища, й одночасно був зарахований до I Катеринодарського козацького кавалерійського полку [4, с. 242]. Вже після завершення навчання (на той час він отримав офіцерський ранг хорунжого) та короткочасної служби в згаданій кавалерійській частині його 22.04.1905 було переведено до I Єйського козацького кавалерійського полку, в якому він прослужив близько 8 років (на початку 1913 р. пішов у відставку, з якої був відкликаний лише на початку I Світової війни й загинув у 1915 р.) [4, с. 242–243]. Отже, В. Келебердинський в цілому віддав стройовій військовій службі майже 14 років.

Впродовж згаданої служби сотник Келебердинський отримав відпустку 3 рази:

- в 1905 р. на початку офіцерської кар'єри (строком на 28 діб);
- в 1907 р. через хворобу (на 4 місяці для одужання та відновлення боєздатності);
- в 1912 р. перед відставкою (на 32 доби за гарну вислугу та для впорядкування службових справ) [4, с. 243].

Отже, за 14 років військової служби сотник Келебердинський лише три рази отримав відпустку, з яких два – не за станом здоров'я, але й тоді цей відпочинок співвідносився з умовами початку чи закінчення служби. Інакше кажучи, молодший козацький старшина (обер-офіцер) переважно служив без відпусток, що свідчить про відсутність визнання необхідності періодичної (щорічної) відпустки для цієї категорії офіцерів.

Стосовно полковника Кwartовкіна (1860 р.н.) слід зазначити, що він присвятив військовій службі (від вступу до Тифліського юнкерського піхотного училища й до 1915 р.) майже 36 років [4, с. 254–257]. За всю свою військову кар'єру він отримав лише 11 відпусток:

- в 1887 р. (на 2 місяці);
- в 1888 р. (на 21 добу);
- в 1891 р. (на 21 добу);
- в 1897 р. (на 2 місяці);
- в 1899 р. (на 50 діб, що поділено на 3 відпустки);
- в 1908 р. (на 2 місяці);

- в 1909 р. (на 28 діб);
- в 1910 р. (на 30 діб, що поділено на 2 відпустки) [4, с. 258].

Наведені факти свідчать, що більшість з відпусток було отримано без врахування обставин хвороби й, вочевидь, спрямовано на відпочинок та оздоровлення офіцера. При цьому першу з них він отримав у 27-річному віці, а останню – у віці 50 років. Цікаво, що в 1899 й 1910 рр. він мав по кілька відпусток на рік, що засвідчило можливість запровадження поетапного відпочинку з огляду на потреби військової служби [4, с. 258]. Відзначимо й те, що в останні 4 роки передвоєнної служби штаб-офіцер Кwartовкін не отримував відпусток, хоча перебував на важливих посадах і мав значний вік.

Цікаво, що В. Кwartовкін (як і В. Келебердинський) впродовж перших 14 років служби також отримав 3 відпустки, але жодна з них не була пов'язана з хворобою чи завершенням службової кар'єри [4, с. 243, 257–258]. Факти свідчать, що така ситуація була зумовлена не якоюсь традицією чи урядовими постановами, а звичайним збігом обставин.

Отже, за 36 років служби полковник Кwartовкін отримував відпустки без чіткої періодичності та послідовності й у не достатній кількості (не щорічно). Все це свідчило про недостатню увагу військового відомства цій стороні військової служби навіть для вищої категорії козацьких старшин (штаб-офіцерів) в Російській імперії.

Таким чином, приклад надання відпусток згаданим офіцерам засвідчив відсутність обов'язковості щорічного їх отримання та чіткої періодичності й єдиного обсягу зазначеної форми відпочинку. Все це дає підстави стверджувати, що козацькі старшини в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. не мали єдиної системи надання відпусток, а тому ця форма забезпечення потреб офіцерського складу ще не набула необхідної усталеності, хоча й поступово ширилась у відповідних козацьких формуваннях. До речі, залежність козацьких старшин від військового відомства Російської імперії (у тому числі й щодо надання відпусток) була одною із заборук використання козацького військового потенціалу в інтересах царату, а також засобом контролю за козацькою військовою спільнотою.

Представлена стаття не вичерпує зазначеної проблематики, а лише засвідчує потребу в її ретельному дослідженні в ширших обсягах і в контексті підсилення антропологічних підходів до вивчення вітчизняної військової історії (зокрема історії українських козацьких формувань в останні часи їх існування).

Список використаної літератури

1. Авраменко А. Козацьке військо на Кубані / А. М. Авраменко, Б. Є. Фролов, В. К. Чумаченко // Історія Українського Козацтва : нариси : у 2 т. / редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – С. 364–414.
2. Білий Д. Д. Українці Кубані в 1792–1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей / Д. Д. Білий. – Львів ; Донецьк : Східний видавничий дім, 2009. – 543 с.
3. Голобуцкий В. А. Черноморское казачество / В. А. Голобуцкий. – К. : Изд-во АН УССР, 1956. – 415 с.
4. ДАКК. Ф. 396, оп. 2, спр. 968.
5. Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / В. Задунайський. – Донецьк : Норд-Прес : ДонНУ, 2006. – 335 с. : іл.
6. Задунайський В. Військова організація та бойові дії донських і українських кубанських козаків під час революції 1917–1921 рр. / В. Задунайський // Історичні і політологічні дослідження / гол. ред. П. В. Добров. – Донецьк, 2008. – № 3/4. – С. 46–52.

7. Задунайський В. Основи військово-прикладної системи Чорноморського козацького війська за «Положенням 1842 р.» / В. Задунайський // Наукові праці : наук.-метод. журнал. Серія : Історичні науки. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. П. Могили, 2009. – Т. 115, вип. 102. – С. 131–136.

8. Задунайський В. Рушниця у бойовій системі кубанських козаків (початок ХХ ст.) / В. Задунайський // Історичні і політологічні дослідження / гол. ред. П. В. Добров. – Донецьк, 2009. – № 2. – С. 58–64.

9. Задунайський В. Становлення української піхоти в Чорноморському та Азовському козацьких військах (кінець ХVІІІ – 60 рр. ХІХ ст.) / В. Задунайський // Схід. – 2010. – № 4. – С. 80–83.

10. Задунайський В. Кліматичні та епідеміологічні умови військової служби кубанських козаків на початку ХХ ст. / В. Задунайський // Кубань – Україна: питання історико-культурної взаємодії / уклад. А.М.Авраменко. – Краснодар ; К. : ЕДВІ, 2011. – Вип. 5. – С. 211–215.

11. Короленко П. П. Черноморці / П. П. Короленко // Черноморские казаки. – М. : Вече, 2009. – С. 189–438.

12. Малукало А. Кубанское казачье войско в 1860–1914 гг.: организация, система управления и функционирования, социально-экономический статус / А. Малукало. – Краснодар : Кубанькино, 2003. – 216 с.

13. Попко И. Д. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту / И. Д. Попко // Черноморские казаки. – М. : Вече 2009. – С. 3–188.

14. Фролов Б. Е. Оружие кубанских казаков / Б. Е. Фролов. – Краснодар : Традиция, 2009. – 128 с.

15. Шахторин А. А. Подготовка казаков Кубанского казачьего войска во второй половине ХІХ – начале ХХ веков / А. А. Шахторин. – Краснодар : КВВАУЛ, 2008. – 213 с.

16. Швидько Г. К. Полтавський полк / Г. К. Швидько // Українське козацтво : Мала енциклопедія / кер. авт. кол. Ф. Г. Турченко ; відп. ред. С. Р. Лях. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – К. : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2006. – С. 476.

17. Щербина Ф. История Кубанского Казачьего Войска : в 2 т. / Ф. Щербина. – Краснодар : Советская Кубань, 1992.

18. http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/144010.

Стаття надійшла до редакції 11.04.2012.

V. Zadunaiskyi

FURLOUGHES GRANTED TO THE OFFICERS OF THE KUBAN COSSACK HOST IN THE LATE 19th – EARLY 20th CENTURIES (EXAMPLES OF SOTNYK KELEBERDYNKYI AND COLONEL KVARTOVKIN)

Particularities of the reception furlough officer Kuban Cossack army are considered In article at the end XIX - at the beginning XX . Revealled that officers had not a periodic furlough and got their it is enough seldom. All this has confirmed the attempts to Russian empire to maintain control over Cossack troops.

Key words:*furlough of officers, Kuban Cossack army, military life.*

УДК 281.93 (477.7)"177/185"

О. В. Романцов

РОБОТА БЮРОКРАТИЧНОЇ СИСТЕМИ НА ПРИКЛАДІ ФУНКЦІОНУВАННЯ КАНЦЕЛЯРІЙ ВІЙСЬКОВИХ ГУБЕРНАТОРІВ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХІХ СТ.

Розглядається функціонування канцелярії при посаді військового губернатора на території Правобережної України. Висвітлюється діяльність військових губернаторів на теренах трьох губерній: Київської, Подільської, Волинської. В статті розглядається період з 1796 по 1832 рр. функціонування канцелярії при посаді військового губернатора на території Правобережної України

Ключові слова: канцелярія, військовий губернатор, Правобережна Україна, міністерство внутрішніх справ.

Як перемоги найталановитіших генералів у битвах та війнах неможливі без участі звичайних солдатів, так само й ефективне адміністративне управління неможливе без залучення здібних чиновників нижчого рангу. Питання щодо діяльності канцелярії при посаді військового губернатора раніше не досліджувалося. Метою цієї статті є висвітлення проблем функціонування канцелярії при посаді військового губернатора на території Правобережної України. Нас цікавить діяльність військових губернаторів на теренах трьох губерній: Київської, Подільської, Волинської. В статті розглядається період з 1796 по 1832 рр., оскільки це датування прив'язане до суттєвих змін інституту військових губернаторів на Правобережній Україні. У 1796 р. ця посада була впроваджена, а в 1832 р. вона була суттєво видозмінена.

В статті використані матеріали Повного зібрання законів Російської імперії, а також документи з архівних установ України та Російської Федерації. В «*Полном собрании...*» зібрані нормативні акти, що унормовували діяльність як військових губернаторів так і підпорядкованих ним канцелярій. Велика кількість архівних справ, де розглядається питання функціонування канцелярій військових губернаторів, зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м.Києві. Діяльність канцелярії київського військового губернатора добре простежується в фонді № 533 «Фонд київського військового губернатора». Матеріали роботи канцелярії кам'янець-подільського військового губернатора знаходяться в фондах Державного архіву Хмельницької області та Російського державного історичного архіву.

Посада військового губернатора була однією з найголовніших у адміністративно-територіальному управлінні царської Росії. В Російській імперії вона з'явилася вперше восени 1796 р. з приходом до влади Павла І. Цього ж року посада військового губернатора була запроваджена у Кам'янці-Подільському – генерал-лейтенант О.А. Беклешов; та в Києві – генерал-фельдмаршал І.П. Салтиков [1]. Згідно з початковими задумами, їхня влада мала поширюватися лише на саме місто з його фортецею та гарнізоном. Головним їхнім завданням був нагляд за військовими частинами та поліцією. Втім, доволі швидко межі їхніх повноважень було розширені до управління однією чи кількома губерніями. Посада кам'янець-подільського військового губернатора проіснувала до 1823 р. Посада київського військового губернатора з функціями надгубернського керування проіснувала до 1832 р. з перервою у 1812–1827 рр., коли військові губернатори до Києва не призначались.

Наслідком отримання військовими губернаторами Кам'янця-Подільського та Києва повноважень цивільного нагляду за підвладними губерніями стало збільшення

обсягу робочої документації. Зокрема, однією з функцій, що покладалась на військових губернаторів, була видача документів на проїзд в межах Російської імперії («подорожних») та на виїзд за її межі («пашпортов»). Уквітні 1798 р був виданий указ «О сборе с выдаваемых подорожных, о бытии при Военных и Гражданских Губернаторах, при Коммендантах и в Почтамтах Казначеем и писарям, и о содержании для сего сбора шнуровых книг» [2], за яким військовим губернаторам, що не мали власних канцелярій, радили користатися допомогою чиновників місцевих установ.

Однак з часом стало зрозуміло, що цього буде замало. Вже в 1798 р. канцелярія кам'янець-подільського військового губернатора, яка перед тим складалася з одного чиновника, була розширена у зв'язку зі зростанням обсягу вхідної та вихідної документації. Була збільшена сума на оплату канцелярських потреб й роботи чиновників з 300 р. до 500 р. за “третину” (виплата зарплатні та подача звітів відбувалась по третинах – січнева, травнева та вереснева). В 1802 р. до канцелярії кам'янець-подільського військового губернатора було додано двох перекладачів з турецької (“драгоманів”) із платнею 1000р. на рік[3]. Вони мали опікуватися вихідною та вхідною документацією із сусідньою Османською імперією. Існувала потреба в знанні німецької, польської мов та латини.

Протягом 1802–1803 рр. військовий губернатор Кам'яця-Подільського А. Розенберг неодноразово звертався до уряду з проханням збільшити штат власної канцелярії [4]. Він зазначав, що перекладачем з німецької мови поза штатом працює надворний радник Дардет – колишній асесор Прикордонної комісії у справах Османської імперії. А. Розенберг вказував, що має постійні справи із сусідніми австрійськими та пруськими губерніями, а, отже, чиновник із знанням німецької в канцелярії вкрай необхідний. Губернатор також наполягав на виділенні коштів й посади в штаті для перекладача з польської та латини. Він пропонував, що чиновнику зі знанням німецької мови необхідно платити 600 р., а перекладачу з польської та латини – 500 р. Довгий час переклад та роботу з документацією іноземними мовами виконували позаштатні працівники, які не отримували за це офіційної платні. Ці проблеми могли бути викликані саме непродуманістю посади військового губернатора. Оскільки за задумом його повноваження не повинні були виходити за межі міста, то й необхідна кількість професіоналів у вигляді чиновників йому була непотрібна. Те, що ситуація незабаром змінилась, не стало поштовхом для уряду аби серйозно удосконалити посаду військового губернатора.

Наступник А. Розенберга на посаді військового губернатора Кам'яця-Подільського, генерал-лейтенант І. Ессен також звертався до високопосадовців з Петербурга з проханням посприяти в справі збільшення штату канцелярії кам'янець-подільських військових губернаторів та коштів на її утримання [5]. На його думку суми в 2000 р. на рік було замало для виконання всіх завдань, покладених на його канцелярію. Крім того, він пропонував ввести до складу канцелярії ще трьох чиновників: для закордонного листування з австрійським та пруським урядами, який знав би німецьку, французьку та російську мови; прикордонного комісара із знанням німецької та російської мови для роботи на австрійському кордоні; перекладача з польської та латини. В міністерстві внутрішніх справ погодились майже з усіма вимогами військового губернатора за винятком посади прикордонного комісара. Що ж до збільшення фінансування канцелярії, то її збільшили згідно з пропозицією колишнього військового губернатора А. Розенберга – чиновнику – 600 р., а перекладачу – 500 р.

Канцелярія київського військового губернатора з'явилася на початку ХІХ ст. Доволі чисельна канцелярія київського й малоросійського генерал-губернатора О. Беклешова (ця посада проіснувала в Києві трохи більше року у 1798–1799 рр.) не

перейшла під контроль київського військового губернатора, а була ліквідована. До її складу входили: радник з секретної частини й одночасно голова канцелярії; два секретарі; перекладач з латини, французької та польської мов; езекутор; архіваріус; шість канцеляристів; п'ять кур'єрів [6]. Новостворена канцелярія київського військового губернатора складалася всього з шести чиновників. Склад останньої не був чітко визначений. У штатному розкладі не були прописані посади чиновників та їхні повноваження, і її чиновники поділялися лише за класами. Відомо, що один з чиновників канцелярії військових губернаторів займався видачею подорожних та паспортів, а також складанням звітних книг про видані документи. Правитель канцелярії був за чином надворним радником (7 клас), іноді колезьким асесором. Більшість з чиновників канцелярії належала, згідно з табелем про ранги, до губернських регістраторів (14 клас) та колезьких асесорів (8 клас). На їхнє утримування та на різні канцелярські потреби виділялась сума в 666 рублів та 66 з половиною коп. на третину. Відомі прізвища перших правителів канцелярії: надворний радник Зубковський (1802–1803), колезький асесор Спірідонов (1803–1804), надворний радник Козьмін (1804–1806). Гроші видавались київською казенною палатою під розписку правителя канцелярії. Відсутність чіткої структури в цій установі може свідчити про брак відповідного досвіду інституту військових губернаторів. Їхні повноваження доповнювались й змінювались, ще не була налагоджена робота на місцях, тривали зміни в урядових установах.

Лише у 1826 р. іменним указом царя було затверджено штати канцелярій військових та генерал-губернаторів, що існували на той момент. В ньому були ґрунтовно розписані посади й повноваження чиновників. Залежно від територіальних особливостей, варіювався склад канцелярії начальників губерній. З відновленням посади київського військового губернатора у 1827 р. було знову впроваджено й канцелярію, зразком для якої, згідно з указом про канцелярії намісників від 1826 р., було вирішено зробити канцелярію литовського військового губернатора. Згідно зі штатом канцелярія мала складатися з 18 чиновників: правитель канцелярії; секретар; три помічника секретаря з поліцейської, господарської та судової справ; журналіст; перекладач; езекутор (який одночасно був і підскарбієм); три старших і три молодших писарі; чиновник з особливих доручень; обер-аудитор й ще два писарі йому на допомогу [7]. Втім, такий склад все одно залишився лише на папері, а в реальному житті був трохи змінений. За списками канцелярії київського військового губернатора за 1829 р. до штату останньої входили правитель канцелярії, секретар, помічники секретаря з поліцейської та господарської частин, журналіст, езекутор-підскарбій, та два чиновники з особливих доручень з військової цивільної частини [8].

Отримавши нове призначення, П. Желтухін намагався дістати повне уявлення про справи, якими опікувалися його попередники. В листах до чиновника власної канцелярії з особливих доручень підполковника Панкова він просив його звернутися стосовно цього до коменданта Києва генерал-майора Аракчеєва. На території арсеналу, яким завідував Аракчеєв, зберігались папери документообігу попередніх київських військових губернаторів. Панков скаржився П. Желтухину на повний безлад у зберіганні цих документів. За його словами, на їх систематизацію потрібно було б витратити близько року із залученням додаткової кількості канцеляристів.

Цікаво, що на відміну від канцелярії київського й малоросійського генерал-губернатора О. Беклешова, де були посади перекладачів з французької, польської мов та латини, в канцелярії київських військових губернаторів цієї посади не було, принаймні офіційно. В жовтні 1827 р. генерал-лейтенант П. Желтухін подав рапорт імператору Миколі I про стан Київської губернії, в якому вказував на поширене використання польської мови в діловодстві. Незважаючи на це, в канцелярії останнього так і не з'явилась посада перекладача. Можливо, це пов'язано з тим, що

більшість паперів, які надходили на ім'я військового губернатора чи його канцелярії, були написані російською мовою. Або ж чиновники цієї канцелярії й так добре володіли польською мовою, і через це потреба в перекладі відпадала.

Часом, наявних чиновників не вистачало для виконання роботи. В 1828 р. київський військовий губернатор П. Желтухін звернувся до київського коменданта генерал-майора Аракчеєва з проханням виділити з власної канцелярії одного писаря. Останній виконав доручення начальства, проте сам залишився без канцеляриста. У зв'язку з цим він змушений був звернутися, у свою чергу, до наступника П. Желтухіна генерал-лейтенанта Б.Княжніна, з проханням надати йому в допомогу когось з штату київського батальйону військових кантоністів.

У 1830 р. вибухнуло польське повстання, яке поширилось з корінних польських земель також на литовські, білоруські й українські на Правобережжі. У Волинській та Подільській губерніях було запроваджено (як і в більшості колишніх польських територій, окрім Київської губернії) військовий стан. Чимало польських військовополонених відправлялось етапом до Києва, який став транзитним містом на шляху до подальшого розподілу їх між місцями заслання. Б.Княжнін здійснював контроль за цим потоком, про що звітував Миколі І. Відчутно збільшилась кількість вхідної та вихідної документації в канцелярії київського військового губернатора. Останній навіть звернувся до командуючого резервною дивізією генерал-майора Гартунга з проханням виділити на потреби ведення документообігу щодо польських полонених вояків двох унтер-офіцерів.

Про збільшення вихідних паперів з канцелярії, в порівнянні з попереднім періодом перебування в Києві військових губернаторів, свідчить статистика – від запровадження канцелярії при військових губернаторах-до 1812 р. середня річна кількість вихідних документів – 1000 одиниць; в період 1827–1832 рр. – до 7000 одиниць. Тож не дивно, що канцелярії не вистачало дрібних чиновників для чорнової роботи. У 1830 р. помічник секретаря канцелярії Лейковський у своєму рапорті київському військовому губернатору Б.Княжніну скаржився: «...для успішного движения текущих дел нередко, за недостатком писцев, занимались сами перебелкою бумаг...» [9].

Іноді, за відсутності військових губернаторів, цивільні губернатори могли використовувати канцеляристів останніх. Незважаючи на наявність власної канцелярії, і київський, і кам'янець-подільський військові губернатори час від часу використовували для різних потреб чиновників з губернських правлінь чи казенних палат підпорядкованих їм губерній. Зазвичай це стосувалось розслідування скарг жителів інших міст чи повітів на представників власної місцевої адміністрації, вирішення суперечок між військовими командами й поміщиками чи городничими. Часом навіть виконання секретних завдань доручалось не власним чиновникам, а працівникам губернських адміністративних установ.

В разі успішності канцеляристів у своїй роботі, військовий губернатор міг звернутися до міністра внутрішніх справ з проханням про підвищення останніх в чині. Після нового призначення чиновники мали офіційно сплатити до губернської казенної палати разово певну суму грошей: "...за пожалование их теми чинами из надлежащего...за сие текущую...треть жалованья денег...".

Частою була ротація кадрів серед чиновників канцелярії військових губернаторів [10]. Однією з причин була невелика платня, яку вони отримували. Досить поширеними були переходи до центральноурядових структур. Не зважаючи на невеличку платню навіть нетривала робота в канцелярії начальника губернії була гарним пунктом в атестаті чиновника. У 1827 р. проводилось слідство над чиновником київського губернського правління – секретарем Жандром. Як виявилось, останній у

своєму атестаті вказував, що у 20-х роках XIX ст. служив головою у канцелярії київського військового губернатора. Втім новопризначений на цю посаду генерал-лейтенант П. Желтухін спростував цю версію: “но он в таком званні не был и не мог быть потому что в Киеве с 1812 по 1827 г. не было совсем Военного Губернатора” [11].

Роботу канцелярії правобережних військових губернаторів в перші десятиліття функціонування цих посад досить важко простежити. Документи, що надходили до центральних та місцевих органів влади від військових губернаторів містять згадку лише про них. На документах немає ані згадок імен канцеляристів, ані відомостей про існування хоча б найпростішого поділу канцелярії цих чиновників на якісь структурні підрозділи. Військові губернатори згадували в листах про своїх підлеглих, коли звертались до владних структур щодо отримання ними грошового утримання, зміни чи впровадження ще однієї посади, надання чину.

Протягом другого періоду існування посади військового губернатора в Києві не лише змінилась кількість чиновників в канцелярії цих високопосадовців, а і розширились повноваження цього бюрократичного апарату, змінилась внутрішня схема роботи. В 20–30-х рр. XIX ст. співпраця між військовим губернатором та його підлеглими відбувалась шляхом письмових зауважень начальника. На всіх паперах, що надходили до військового губернатора, з лівого боку обов'язково вказувалась його попередня резолюція. Зазвичай, це були коротенькі накази – що слід зробити, або запити – що вже зроблено з того чи іншого питання. Наступним кроком канцеляристів було виконання цього доручення й звітування про перебіг справи. Часто з цього попереднього наказу губернатора, який робився олівцем, працівники канцелярії робили розгорнуте звернення від імені військового губернатора на адресу губернської установи чи придворного високопосадовця. Іноді канцелярія зверталась від власного імені і в цьому разі відповідь надходила на ім'я канцелярії а не губернатора. Подібні звернення, переважно, надсилались в канцелярію цивільного губернатора. Відповідь на звернення просили писати на тому ж аркуші паперу, на якому й було надіслано запит. Часом текст «отношения» чи «предложения» військового губернатора писався котримсь з чиновників, а сам військовий губернатор ставив лише підпис та число, про що свідчить колір чорнил та інший почерк в документах.

В перший період часом військові губернатори надсилали свої звернення до повітових установ не напряму, а через київське губернське правління. Лист писався на адресу чи то повітових судів, чи городничого але відправлявся до правління, яке вже повинно було його переписати та надіслати. Скоріш за все це траплялось через брак посадовців у канцелярії військового губернатора.

В другий період існування військових губернаторів в Києві, одночасно з канцелярією згадується ще й «управление». Перші згадки про «управление» з'являються в документах навесні 1827 р, коли П. Желтухін вже отримав призначення на нову посаду але ще знаходився в Санкт-Петербурзі [12]. В архівних справах згадується цивільний відділ цієї установи. Можливо, «управление» планувалось як тимчасовий варіант канцелярії військового губернатора на період його перебування в столиці. Втім, по переїзді П. Желтухіна до Києва ця структура залишилась і існувала паралельно з канцелярією. Чітко розмежувати напрямки роботи «управления» та канцелярії дуже складно. В 1828 р. генерал-лейтенант П. Желтухін отримав призначення до Бухареста на посаду Голови Диванів Молдавії та Волохії, зберігаючи посаду київського військового губернатора. Чиновники його канцелярії повинні були постійно повідомляти його про перебіг справ у губернії.

За наступного київського військового губернатора генерал-лейтенанта Б. Княжніна під його керівництвом залишались і канцелярія, і «управление». Коли в липні 1830 р. Б. Княжнін запланував об'їзд Київської губернії, на адресу його канцелярії надійшло звернення з «управления» з наказами, що слід робити на час

відсутності військового губернатора в місті [13]. Канцелярія повинна була щодня о 9-й годині вечора відправляти всю вхідну документацію, після запису в журнал, на розгляд цивільному губернатору. Наступного дня чиновник канцелярії військового губернатора мав забрати папери з приписом від цивільного губернатора, що робити по кожному з них. Посаду голови «управлення» та канцелярії обіймала одна й та сама людина. Можливо канцелярія в цей час стала суто виконавчим органом «управлення», яке більш ґрунтовно займалось виконанням наказів київського військового губернатора.

В штаті канцелярії військових губернаторів була ще одна цікава посада – чиновник з особливих доручень. Нажаль, брак матеріалів не дозволяє простежити за розвитком цієї посади в канцелярії кам'янець-подільського військового губернатора. Дещо іншою є ситуація з аналогічною посадою в Києві. Особливо помітними стають дії чиновника з особливих доручень в період 1827–1832 рр. Увесь цей час цю посаду обіймала одна людина – підполковник (за урядування військового губернатора Б. Княжніна – полковник) Панков [14]. Він залучався до різних справ, як звичайних господарських, так і секретних. Свою службу він продовжив і після 1832 р., коли була утворена нова посада – Київський військовий, Подільський та Волинський генерал-губернатор. Відомо, що коли в 30-х рр. на теренах Київської губернії стався селянський виступ, саме він очолював каральну команду.

Розвиток канцелярій кам'янець-подільських та київських військових губернаторів протягом 1796–1832 рр. не тільки відображає зміни в цій установі. Це чудовий показник того, як влада розглядала посаду військового губернатора. Від початку діяльності цих посадовців не планувалось переобтяжувати функціями цивільного нагляду. Перевага надавалась військовому та поліцейському нагляду. Отже серйозної підконтрольної ним структури теж ніхто не планував.

Влада кожного конкретного військового губернатора мала свої особливості в залежності від регіону. Цей інститут лише починав формуватись і уряд не встигав швидко й фахово реагувати на зміни в посадових функціях. Увесь період царювання Павла I вони так і не отримали собі на допомогу більшої кількості чиновників, ніж потребували. Проблеми на місцях доводилось вирішувати самостійно, як це робили перші кам'янець-подільські військові губернатори. Прикордонний статус підпорядкованих їм губерній вимагав наявності перекладачів з різних мов. І якщо в Києві могли існувати проблеми для чиновників хіба що з польською мовою, то сусідство губерній Кам'янець-подільського військового губернатора з Священною Римською імперією та Османською імперією вимагало знання багатьох мов. Отже спочатку з'явилась потреба в перекладачах.

Трохи пізніше, за доби Олександра I, штати канцелярій військових губернаторів починають збільшуватись. Формується склад, повноваження й схема роботи. Проте, ще не існувало поділу за напрямками роботи. Переважно документи писались від імені самого військового губернатора, а не від імені канцелярії. Робота канцелярських чиновників у цей час була менш помітна ніж при київському військовому губернаторові в період з 1827 по 1832 рр. Власне канцелярія кам'янець-подільського військового губернатора генерал-лейтенанта О. Бахметьєва у 1823 р. припинила своє існування, одночасно з посадою останнього, так і не отримавши більш чіткого вигляду.

В нетривалій період з 1827 по 1832 рр. канцелярія київського військового губернатора нарешті отримала структурний поділ за напрямками роботи: цивільний, судовий та секретний. В цей час робота канцелярії стає більш помітною. Вихідна документація йде не лише від імені самого військового губернатора але й від того чи іншого структурного підрозділу канцелярії. Суттєво збільшується кількість вихідної документації. Військовий губернатор у цей час все більше делегував виконання

власних обов'язків канцелярії. Проте навіть в такому вигляді канцелярія не задовольняла всіх потреб, що виникали в процесі роботи (прикладом цьому може бути ситуація з обліком польських повстанців протягом 1831р.).

Список використаної літератури

1. Державний архів Хмельницької області (ДаХмо), ф. 277, оп. 1, т.1, спр. 3 Указы и предложения 1797 г. – 1797, арк. 31 ; Бантыш-Каменский Д.Н. Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов / Д.Н. Бантыш-Каменский. – М., 1991. – Ч. 2. – С. 244.

2. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). – СПб, 1830. – Т. 24. (1796–1798). – С. 182.

3. Центральний державний архів України в м. Києві (ЦДАК України), ф. 533, оп. 1, т. 1, спр. 36 Журналы исходящих документов за 1798 г. – 1798, 196 арк.

4. Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 1286, № 194 Дело о прибавке суммы на канцелярию подольского военного губернатора – 1803, арк. 1-2.

5. Там само, арк. 5–6.

6. ЦДАК України, оп. 1, спр. 31 О координации работы между Сенатом об отъездах Беклешова в Киев. – 1800, 5 арк.

7. ПСЗ. – СПб, 1830. – Т. 1. (1825–1827). – 2 собр.

8. ЦДАК України, спр. 470 Дело о внесении в адрес-календарь чиновников находящихся при Киевском военном губернаторе. – 1828–1831, арк. 16.

9. ЦДАК України, спр. 606 Рапорты Николаю I, министру финансов, министру внутренних дел и др. материалы о состоянии Киевской губернии. – 1830–1831, арк. 31–35.

10. ЦДАК України, спр. 1439 Дело об увольнении Правителя канцелярии Киевского военного губернатора и об определении на место его коллежского секретаря Матюшевского. – 1811–1812, 6 арк.

11. ЦДАК України, спр. 2 Дело по отношению генерал-Адъютанта Бенкендорфа о злоупотреблениях секретаря Жандра. – 1827–1828, арк. 30.

12. ЦДАК України, спр. 3 Дело по письму Генерал Адъютанта Бенкендорфа о возвращении бумаг относящихся до предложенного следствия по Слободско-Украинской губернии. – 1827, 67 арк.

13. ЦДАК України, спр. 606 Рапорты Николаю I, министру финансов, министру внутренних дел и др. материалы о состоянии Киевской губернии. – 1830–1831, арк. 27.

14. Там само. – арк. 25–26.

Стаття надійшла до редакції 10.03.2012.

A. V. Romantsov

WORK SYSTEM ON THE EXAMPLE OF BUREAUCRATIC FUNCTIONING OF MILITARY GOVERNORS IN PRAVOBEREZNIJ UKRAINE AT THE END OF THE XVIII – IN THE FIRST THIRD OF THE XIX CENTURY

Operation of office at the military post of governor in the Right-Bank Ukraine. The activity of the military governors of the territory of three provinces: Kiev, Podolia, Volyn. The article is from 1796 to 1832 as a functioning office at the military governor in the Right-Bank Ukraine. We are interested in the activities of military governors in the territory of three provinces: Kiev, Podolia, Volyn. The article is from 1796 to 1832.

Keywords: *office, the military governor, Right-Bank Ukraine, the Ministry of Interior.*

УДК 373.1(477.62)“1944/1949”

Н. Ф. Шипік

МОБІЛІЗАЦІЯ МОЛОДІ ДО НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ СИСТЕМИ ТРУДОВИХ РЕЗЕРВІВ ДОНЕЧЧИНИ У 1944–1949 РР.

Стаття присвячена дослідженню комплексу проблем, пов'язаних з мобілізацією молоді до закладів системи державних трудових резервів Донеччини у 1944-1949 рр. Особливу увагу приділено закономірним змінам у чисельності учнівського контингенту та умовам, в яких опинились мобілізовані після приїзду до Сталінської області.

Ключові слова: мобілізація, ремісничі училища, школи фабрично-заводського навчання, система державних трудових резервів.

40-і роки ХХ ст. були доволі суперечливим періодом в існуванні закладів професійно-технічної освіти нижчого і середнього рівнів підготовки, структура яких була представлена переважно ремісничими і залізничними училищами, школами фабрично-заводського навчання із скороченим терміном підготовки і доволі специфічним методом комплектування учнівського контингенту – мобілізацією, яка була своєрідною ознакою воєнного часу та післявоєнного п'ятиріччя і стала можливою в умовах існування адміністративно-командної системи управління економікою. За словами А. Жданова, радянська система «не має тих джерел поповнення робочої сили, яким у капіталістичній державі є армія безробітних. Разом з тим залучення нової робочої сили в промисловість, транспорт і будівництво є однією з вирішальних умов відбудови і розвитку народного господарства. Це означає, що держава повинна знайти нові способи поповнення зростаючого народного господарства робочою силою. Ще до війни соціалістична держава приступила до вирішення цього завдання шляхом створення державних трудових резервів робочої сили, яку *направляють туди, куди потрібно державі*. Тим більш гостро стало це питання після війни» [1; арк. 288].

Мобілізації молоді до закладів професійно-технічної освіти звичайно не могли бути темою окремого історичного дослідження у радянські часи, хоча чимало наукової літератури було присвячено історії закладів системи державних трудових резервів, відбудові народного господарства в цілому та історії формування робітничого класу зокрема. При домінуванні чіткої історичної схеми і закритості доступу до багатьох архівних матеріалів такі аспекти вивчення навчальних закладів системи державних трудових резервів як мобілізаційний механізм комплектування, житлово-побутові умови мобілізованих, втрати учнівського контингенту, покарання дезертирів, ступінь реалізації державних завдань, залишались поза межами досліджень. Перші спроби їхнього висвітлення зроблені у наукових студіях доби української незалежності. Зокрема, у роботі О.А. Бомбадьорової приділено увагу соціальній політиці радянської влади до мобілізованої молоді в заклади трудових резервів УРСР, труднощам матеріально-побутового характеру, особливостям реалізації соціалістичних починів. Авторка наголошувала на надмірній централізації системи трудових резервів, жорсткій регламентації навчально-виховного процесу, примусі при комплектуванні, порушенні законодавства про працю підлітків. В.М. Гаврилов розглянув мобілізацію молоді Північного Лівобережжя крізь призму впливу на долю села. В.В. Міщанин вивчаючи мобілізацію закарпатської молоді до шкіл ФЗН у другій половині 40-х рр., вагається в оцінках основної державної мети – підготовка робочих кадрів чи спосіб позбутися молоді, незадоволеної примусовою колективізацією Закарпатського регіону, віддаючи

перевагу останньому [2]. Дослідження мобілізацій доцільно продовжити на матеріалах Донеччини, на території якої було зосереджено найбільшу кількість шкіл ФЗН, ремісничих училищ в Україні.

Отже, метою статі є висвітлення мобілізації молоді до навчальних закладів системи Державних трудових резервів Донеччини у 1944–1949 рр. Завданнями є аналіз планів прийому учнівського контингенту, розгляд змін у чисельності та структурі навчальних закладів системи державних трудових резервів, наявної чисельності учнівського контингенту та масштабів мобілізації молоді, виявлення джерел комплектування шкіл ФЗН мобілізованими, вивчення умов, до яких потрапляла мобілізована молодь після приїзду, визначення ступеню реалізації щодо них державної мети.

Джерельною базою дослідження є плани прийому, звітні матеріали та результати перевірок обласного управління трудрезервів, які зберігаються у Фонді документальних матеріалів Сталінського обласного управління Міністерства Трудових Резервів СРСР Державного архіву Донецької області та Центральному державному архіві громадських об'єднань України.

Запровадження мобілізацій як методу поповнення учнями закладів професійно-технічної освіти було наслідком введення загальної військової повинності у 1939 р., яка загострила проблему робітничих кадрів. Керівництво СРСР прийшло до необхідності реорганізації всієї системи професійно-технічної освіти шляхом подальшої централізації та закріплення командно-бюрократичних методів у навчанні робітничих кадрів. Ідея створення державних трудових резервів не була новою. Декількома роками раніше вона була втілена в Німеччині. Форсуючи підготовку до війни її уряд ввів чотирирічку. Прийшовши до влади, нацисти оголосили трудову повинність для молоді. Указ 1935 р. закріпив практику примусової праці для молоді. Через 2 роки було створено німецький трудовий фронт, який став своєрідною школою підготовки кваліфікованих кадрів для військової промисловості. У 1938 р. А. Гітлер підписав постанову «Про забезпечення потреб в робочій силі для виконання завдань особливого державно-політичного значення».

В СРСР рішення про створення державних трудових резервів було прийнято 2 жовтня 1940 р. Указом «Про державні трудові резерви», яким було запроваджено єдину централізовану систему підготовки кваліфікованої робочої сили у ремісничих та залізничних училищах і школах фабрично-заводського навчання. Встановлений термін навчання – 2 роки в училищах та 6 місяців у школах ФЗН. Для укомплектування учнівським контингентом надавалося право мобілізації міську і колгоспну молодь чоловічої статі. По закінченню навчання зобов'язані були відпрацювати 4 роки на прикріпленому підприємстві. Указом від 28 грудня 1940 р. «Про відповідальність учнів ремісничих, залізничних училищ і шкіл ФЗН за самовільне залишення» передбачав кримінальну відповідальність терміном до 1 року із направленням до трудових колоній [3, с. 48, 61–62].

В Донбасі до війни було розгорнуто мережу закладів системи державних трудових резервів із 18 РУ та 107 шкіл ФЗН. Школи ФЗН Донбасу були найбільш численними після Москви та Ленінграду

За час окупації в Донбасі припинили свою роботу усі існуючі ремісничі училища, а із 107 шкіл ФЗН залишилось тільки 18. В перший же рік визволення від німецько-нацистської окупації почали відновлювати мережу шкіл ФЗН і РУ. У 1943 р. за неможливістю розмістити німецьких через зруйнованість житлових приміщень, школи ФЗН і РУ Сталінської області комплектували переважно з міської молоді регіону, скоріше за все на добровільній основі. Більшість учнів мешкала в квартирах родичів неподалік від навчальних установ. Станом на 1 січня 1944 р. в Сталінській області функціонувало 7 ремісничих училищ і 29 шкіл ФЗН з учнівським контингентом 2 тис.

та 5,3 тис. осіб відповідно. Бригади учнів шкіл ФЗН і РУ направлялись на монтажні і відбудовчі роботи до металургійних підприємств і підприємств енергетичного господарства [4, арк.13]

Починаючи з 1944 р. основним механізмом наповнення учнями шкіл ФЗН і РУ в Сталінській області стала мобілізація.

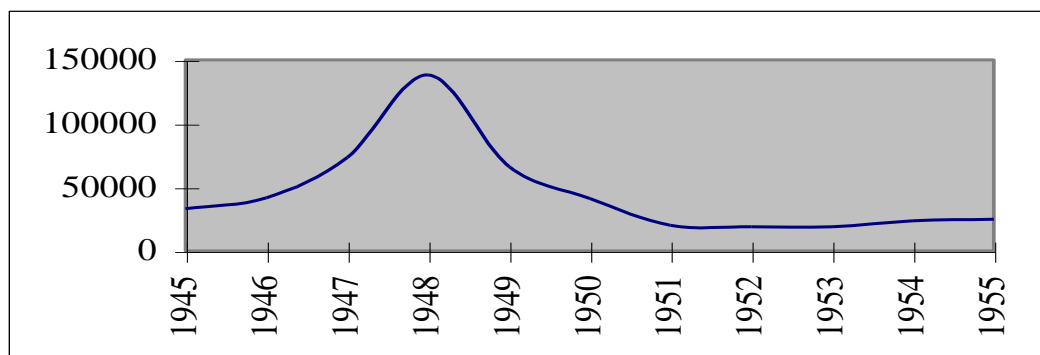
Постановою СНК СРСР від 16 серпня 1944 р. встановлювалося, що призов молоді до ФЗН і РУ може відбуватися двічі на рік. Але через невиконання планів набору учнівського контингенту вже наприкінці 1944 р. було оголошено додатковий призов до шкіл ФЗН Сталінської області. Джерелами укомплектування навчальних установ управління трудових резервів області на 1944–1945 рр. було заплановано Сталінська, Чернігівська, Київська, Полтавська, Станіславівська, Львівська, Ровенська, Кіровоградська, Одеська, Сумська та Житомирська області Української РСР [5, арк.3-10].

Мобілізаційний контингент у порівнянні з довоєнним було розширено. Тепер призову підлягала, в першу чергу, молодь, котра не працювала та не навчалася, насамперед міська: у ремісничі та залізничні училища чоловічої статі віком 14–15 років, жіночої статі – 15–16 років; у школи ФЗН – чоловічої статі 15–17 років та жіночої 16–18 років. У випадках, коли такий призов не забезпечував виконання встановленого плану, призивалася молодь з числа переростків 5, 6, 7 класів Наркомпроса, крім учнів 8, 9, 10 класів. Першочерговим правом поповнення контингентом користувалися заклади, що були організовані на базі підприємств металургійної, вугільної промисловості, будівництва і залізничного транспорту. До того ж, для шкіл та училищ вугільної і металургійної промисловості мали відбирати молодь на рік старшу та з числа найбільш фізично розвинених [6, с. 78].

Ще до початку призову, школи ФЗН і училища було закріплено за визначеними областями і районами. У місця набору приїздили представники училищ і шкіл та уповноважені облвиконкомів для проведення масово-роз'яснювальної роботи та надання практичної допомоги [7, арк. 336]. Поруч з місцевими керівниками, вони проводили агітаційну роботу стосовно позитивного значення підготовки державних трудових резервів в умовах війни та під час відбудови. У воєнні роки роз'яснювальна робота проводилася в усній формі. Згодом її було доповнено й наочною агітацією, розповсюдженням плакатів, агітаційними машинами й виступами культбригад, демонстрацією кінострічок за рекомендованим списком Міністерства трудових резервів і виступами на радіо [8, арк. 13].

Організаційні функції щодо мобілізацій виконували обласні управління трудрезервів, облвиконкоми та іноді міліція. В областях призову створювалися призовні комісії у складі голови міськрайвиконкому, представників профорганізацій, секретарів міських або районних комітетів ЛКСМУ [9, арк. 8–10]. Призовникам видавалися певні документи – паспорт, метричне або тимчасове посвідчення. Їм було забезпечено безкоштовний проїзд на залізничному транспорті [10, арк. 13]. Наркомат торгівлі зобов'язувався продавати гарячу їжу та хліб по 600 г на день у пунктах відправлення та під час перебування на шляху [11, арк. 336].

Обсяги мобілізацій у заклади трудрезервів Донеччини зазнавали щорічних змін пропорційно кількості навчальних закладів і планів їх комплектування. Такі зміни на прикладі Сталінської області ілюструє графік 3.1.

Графік 3.1 – Плани прийому в школи та училища Сталінського управління Трудових резервів у 1945–1955 рр. [12]

Отже, відповідно до щорічних планів Сталінського управління Трудових Резервів прийом до шкіл ФЗН і РУ мав зростати з 1945 р. до 1948 р. Якщо на 1945 р. було заплановано 33 тис. учнів, то на 1946 р. – 41,8 тис., у 1947 р. – 74,6 тис., у 1948 р. – 138,3 тис. Заплановані темпи зростання учнівського контингенту у 1946, 1947, 1948 рр. дорівнювали відповідно 27; 78; 85 % у порівнянні з попереднім роком. Стрибок в чисельності учнів системи трудових резервів, який мав статися у 1947–1948 рр., був викликаний потребою в заміні постійними кадрами тимчасових контингентів з числа військовополонених, інтернованих, репатрійованих і звільнених з місць ув'язнення. Задля виконання плану у 1947 р. в Сталінській області були створені 133 додаткових школи ФЗН вугільників з прискореним терміном навчання – 3 місяці [127].

Станом на 1 січня 1948 р. в області було 35 ремісничих, залізничних училищ з контингентом 15,7 тис. та 253 школи ФЗН з плановим контингентом 70,96 тис., у тому числі 123 школи ФЗН з контингентом 35,1 тис. учнів, укомплектованих молоддю підвищеного віку. Протягом року 8 шкіл ФЗН було реорганізовано в РУ, ще 8 шкіл ФЗН закрито внаслідок непридатності приміщень або відсутності виробничого навчання. Маріупольську школу морехідного навчання передано до Міністерства морського флоту. Об'єднано з різних причин 62 школи ФЗН та відкрито нові 62 школи ФЗН. Протягом 1948 р. було здійснено 5 призивів: березневий, серпневий, жовтневий призив молоді підвищеного віку, жовтневий призив молоді нормального віку, листопадово-грудневий призив. План кожного призиву, який дорівнював 60,7; 48,3; 32,2; 8,4; 47,5 було виконано відповідно на 60, 42, 101, 48, 50 %. Невиконання планів чотирьох з п'яти призивів у звіті обласного управління Державних трудових резервів пояснювалося грубим порушенням порядку проведення призиву і недостатньою масово-роз'яснювальною роботою в місцях призиву.

Станом на 1 січня 1949 р. на Донеччині налічувалося 43 ремісничих і залізничних училищ та 236 шкіл ФЗН з плановим контингентом відповідно 18 тис. і 56,2 тис. учнів.

З 1949 р. почалося різке зменшення контингенту, пов'язане, головним чином, з ліквідацією багатьох навчальних закладів та переорієнтацією на підготовку більш кваліфікованих робітників, що супроводжувалося зростанням навчального терміну і поступовою відмовою від мобілізації як засобу комплектації. У 1949 р. було ліквідовано 123 школи ФЗН та 2 училища. Як було пояснено у річному звіті обласного управління Міністерства Трудових Резервів, ліквідовано у зв'язку з непридатністю приміщень та відсутністю нормальних навчально-виробничих умов для підготовки кваліфікованих робітників. До того ж 4 школи ФЗН були реорганізовані в ремісничі училища, 2 ремісничих училища перетворені спецремучилище та училище

гірничотехнічне. 9 шкіл ФЗН були переведені на 10-ти місячний термін навчання. Організована 1 нова гірничопромислова школа.

У відповідності до урядової постанови у 1949 р. було проведено 3 призови молоді: березневий, серпневий і жовтневий. План кожного з призивів, який становив 42,8; 6,5 та 26,5 тис. учнів був виконаний відповідно на 65, 97 та 80 %. План серпневого призиву для молоді підвищеного віку було виконано за рахунок прийому на добровільній основі.

На січень 1950 р. в області діяло 45 училищ та 114 шкіл з кількістю учнів відповідно 14,4 та 20,5 тис. учнів. У загальній кількості навчальних закладів трудрезервів Донеччини було: 3 спеціальних училища (1,1 тис. учнів), 28 ремісничих училищ (8,1 тис. учнів), 4 залізничних училища (1,3 тис. учнів), 10 гірничопромислових училищ (3,9 тис. учнів), 1 гірничотехнічне училище (0,4 тис. учнів), 74 гірничопромислові школи (17,3 тис. учнів) та 40 шкіл фабрично-заводського навчання (6,2 тис. учнів). З 1950 р. відбувається поступова відмова від мобілізацій як методу комплектування навчальних закладів системи державних трудових резервів.

Мобілізації молоді у 1944–1949 рр. відбувалися як у межах свого регіону, так і за рахунок зовнішніх міграцій. Починаючи з 1944 р. і до кінця 1940-х географічний спектр призовників був досить широкий. Розглянемо джерела комплектування учнів шкіл ФЗН на прикладі 1948 р. (рік найчисленніших мобілізацій) згідно з річним звітом Сталінського облуправління трудових резервів за допомогою таблиці 1.

Таблиця 1 – Джерела комплектування учнів для шкіл ФЗН Сталінської області в 1948 р. [13]

Республіки, області	Кількість зарахованих (тис.)	Кількість зарахованих (%)	Республіки, області	Кількість зарахованих (тис.)	Кількість зарахованих (%)
Українська РСР	73,792	78,31	Харківська	0,729	0,77
Вінницька	7,062	7,49	Херсонська	0,763	0,81
Волинська	1,849	1,96	Чернігівська	2,914	3,09
Дрогобицька	1,956	2,08	Чернівецька	2,17	2,30
Житомирська	1,998	2,12			
Закарпатська	5,235	5,56	Російська РФСР	9,228	9,79
Кам'янець-Подільська	1,987	2,11	Брянська	1,024	1,09
Київська	6,725	7,14	Воронезька	2,025	2,15
Кіровоградська	3,83	4,06	Курська	2,719	2,89
Одеська	5,32	5,65	Орлівська	2,955	3,14
Полтавська	8,391	8,90	Рязанська	0,505	0,54
Ровенська	2,706	2,87			
Сумська	7,064	7,50	Білоруська РСР	6,86	7,28
Сталінська	10,199	10,82	Молдавська РСР	4,356	4,62
Тернопільська	2,894	3,07	Всього	94,236	100

Отже, головним джерелом постачання учнів, мобілізованих до шкіл ФЗН Сталінської області у 1948 р. були області Української РСР, з яких було зараховано 73,3 тис. учнів або 78 % всього учнівського контингенту. В тому числі кількість

призовників зі Сталінської області дорівнювала маже 10,2 тис. або 11 % всіх учнів. Вихідці західних областей Російської РФСР становили 9,2 тис. учнів або майже 10 % зарахованих в школи ФЗН. З Білоруської РСР було зараховано 6,86 тис. або 7 % учнів, з Молдавської РСР – 4,3 тис. або майже 5 % учнів.

Географію вихідців, зарахованих до учнівського контингенту шкіл ФЗН Сталінської області у наступному 1949 р., є можливість розглянути за таблицею 2, складеною на основі чергового звіту Сталінського управління Трудових Резервів.

Таблиця 2. – Джерела комплектування учнів для шкіл ФЗН Сталінської області в 1949 р. [14]

Республіки, області	Кількість зарахованих (тис.)	Кількість зарахованих (%)	Республіки, області	Кількість зарахованих (тис.)	Кількість зарахованих (%)
Українська РСР	41,121	84,27	Тернопільська	2,54	5,21
Вінницька	7,067	14,48	Чернівецька	2,323	4,76
Волинська	0,192	0,39			
Закарпатська	3,584	7,35	Російська РФСР	2,941	6,03
Київська	4,118	8,44	Воронезька	2,941	6,03
Миколаївська	0,73	1,50			
Одеська	3,727	7,64	Молдавська РСР	2,159	4,42
Полтавська	5,006	10,26			
Ровенська	0,647	1,33	Татарська АРСР	2,574	5,28
Сумська	5,337	10,94			
Сталінська	5,85	11,99	Всього	48,795	100,00

У 1949 р. при комплектуванні шкіл ФЗН Сталінської області учнівським контингентом збільшилася частка вихідців із областей Української РСР. Вона становила 84 % всіх учнів або 41,1 тис. осіб. Найбільшу кількість учнівської молоді, мобілізованої з українських областей, направляли Вінницька, Сталінська, Сумська і Полтавська області, частка яких складала відповідно 14, 12, 11 і 10 % відповідно. Зменшилась роль Російської РФСР, частка якої тепер становила 6 %; майже незмінною у формуванні учнівських кадрів залишилась участь Молдавської РСР, частка якої дорівнювала 4 %. У 1949 р. не було серед зарахованих молоді, мобілізованої з Білоруської РСР. Натомість з'явилися вихідці з Татарської АРСР, частка яких становила 5 % всього учнівського загалу.

Інтернаціональний склад учнів у закладах системи трудрезервів викликав певні труднощі. Особливо це стосувалося тих, хто не володів російською. У 1949 р. до школи ФЗН № 170 Ворошиловградської області прибуло 163 учні. З них – 42 українці та 121 молдаванин. Із загальної кількості 5 учнів володіли російською вільно, 45 – слабо, 118 – взагалі не володіли. При цьому вихователів та викладачів, які б знали молдавську, не було. Політзаняття проводили за допомогою тих учнів із молдаван, які хоча б трохи володіли російською [15, арк. 30].

Ефективність мобілізацій була нижчою від очікуваної. Плинність учнів була досить високою. Відплив молоді відбувався двома шляхами: за згодою з керівництвом і самовільно. Більшість становили саме «дезертири». Так, у 1949 р. втрати контингенту по школах (без урахування тих, кого вдалося повернути) склали 10,25 % від загального контингенту шкіл. З них звільнено за хворобою 1,6 %, виключено за грубі порушення

правил внутрішнього розпорядку – 0,65 % та тих, котрі залишили школу самовільно – 8 % [16, арк.13].

Протягом декількох років розпорядженням “Про заходи щодо збереження та закріплення контингенту учнів у школах ФЗН Сталінської області” було вироблено ряд заходів. Серед них, по-перше, організаційні заходи щодо повернення учнів, які передбачали командировання відповідальних робітників для чергування на вузлових станціях. Такі чергування інколи закінчувалися побиттям “утікачів”. Так, на станції Алчевськ у червні 1949 р. була затримана група учнів, які намагалися повернутися до батьків. Усіх затриманих було повернено до ФЗН № 7 Ворошиловградської області й побито майстрами, після чого їх роздягли і зачинили в окремій кімнаті до 12-2 годин ночі. По-друге, каральні заходи щодо працівників ФЗН, де поширювалися випадки масових самовільних відходів. Такі працівники переводилися на казармене становище до припинення масових утеч [17, арк.22; 18, арк.17]. Особливу відповідальність (аж до зняття з роботи) несли директори навчальних закладів. Так, директора школи ФЗН № 112, який дозволив масове відлучення учнів (за період 9 – 14 серпня 1946р. пішло 112 учнів), за безвідповідальне ставлення було знято з роботи. По-третє, репресивні заходи щодо втікачів, за якими треба було “кожен випадок самовільного відходу учнів розглядати як надзвичайну подію з обов’язковою передачею справи до суду” [19, арк.291]. Про наявність “фезеушників” у ДУЛАГу згадував О.Солженицин у розділі “Малолітки” “Архіпелагу Гулаг”. «Архіпелаг ніколи не був бідним на підлітків. Багатьох засуджували за втечу зі шкіл ФЗН. Правда тільки 6 місяців за це давали». Кримінальну відповідальність за самовільне залишення закладів трудрезервів було скасовано лише в 1951 р.

Цілком природно, що ніякі адміністративні й репресивні заходи не могли спинити потоку утеч. Серед причин плинності був сам метод мобілізації, що був досить болісним для людини, бо передбачав відрив від родинного коріння. Начальник Кам’янець-Подільського бюро трудрезервів під час наради в Києві в 1946 р. прокоментував проблемний характер мобілізацій до шкіл ФЗН та РУ таким чином: “Труднощі полягають у тому, що ми беремо молодь від сім’ї, відриваємо від рідної місцевості, від традицій. Призовникам являється в іншому світлі той світ, у який вони потрапляють” [20, арк.180]. Тому, коли мобілізація була пов’язана з виїздом за межі своєї області, багато мобілізованих не приходило на зборні пункти після вручення призовного листа. У західних областях, де мобілізація на навчання була незвичним заходом, місцеві організації взагалі не знали, як до неї ставитися, кого посилати. З Львівської області щодо направлення до шкіл ФЗН одне з домоуправлінь повідомляло: “У зв’язку з тим, що в нас утікачів і безпритульних немає – посилати в школи нікого” [20, арк.152]. Подеколи, в умовах зриву мобілізаційних планів, виконання яких вимагалось від радянських і партійних керівників, відповідальні особи вдавалися до облав. Так, у 1948 р. “у селі Новиці Станіславської області заступником голови райвиконкому за допомогою міліціонерів було оточено церкву, влаштована перевірка документів, відібрано 12 підлітків, яких посадили в машину, відвезли до райцентру. Така мобілізація була проведена і в інших селах”. Факти облав у 1948 р. мали місце і в Сумській, і в інших областях [21, арк. 95,118]. Облавна мобілізація була психологічною передумовою для повернення до “статус кво”.

Наслідком викривлених методів проведення мобілізації були і порушення основних вимог щодо набраного контингенту, зафіксованих у постанові “Про проведення чергового призову”. Серед призваних були хворі та інваліди, хоча з метою проведення медичного відбору при призовних комісіях і функціонували медичні комісії, що складали довідки про стан здоров’я на кожного призовника. За висновком ЛТЕК у 1944 р. непридатних до навчання в школах було 250 осіб. У тому ж році з

Одеської області до школи ФЗН № 19 і школи ФЗН № 103 прибуло 6 вагітних. За неповними даними з числа прибулих було 800 осіб народження 1930 і 1931 років, тоді як особи цього віку мобілізації не підлягали [22, арк. 19; 23, арк. 103].

Перші втечі потенціальних учнів припадали на час перебування в дорозі або ще на збірних пунктах, коли складності із залізницею призводили до довгих очікувань на станціях відправки. Крім того, для транспортування молоді часто надсилали товарняки замість пасажирських вагонів, при цьому у вагонах були вибиті двері, траплялися навіть випадки, коли відправляли людей просто на платформах [24, арк. 132].

На залізничних станціях Донбасу зустрічати молодь мали робітники ФЗН та диспетчерські групи, завданням яких було направлення груп мобілізованих до шкіл ФЗН відповідно до плану перевезень, повідомлення шкіл про підхід ешелонів. Але випадки, коли прибулу молодь не зустрічали, перекидали з однієї школи ФЗН в іншу, не були рідкістю. Так, у доповіді 1948 р. описані факти, коли прибулий ешелон з молоддю Київської області для ФЗН № 32 Сталінської області не зустріли, не було організоване перевезення речей, тому призовники 7 км самі несли свої речі. Прибулих розташували у фойє театру, де вони були дві доби. Унаслідок такого прийому 30 осіб втекли [25, арк. 96].

Воєнна та повоєнна нестача товарів неминуче позначилася на цій категорії. Незважаючи на те, що вони мали бути на повному державному забезпеченні, перевірки стабільно фіксували низький рівень забезпеченості учнів взуттям і одягом. Зокрема, контингент жовтневого призову 1947 р. до шкіл ФЗН Донеччини, який дорівнював 45 тис. учнів був забезпечений напівпальто на 23 %, черевиками на 44 %, бруксами на 36 %, картузами на 23 % [26, арк.10,11, 27, арк. 467].

Досить гострим до 1949 р. було питання з житлом, бо кожен наступний призов був чисельніший за попередній і потребував виділення та ремонту додаткового житла. До того ж звільнення гуртожитків випускниками трудрезервів досить часто проходило із запізненням. Не встигали вчасно ремонтувати нові житлові приміщення. Не вистачало елементарних меблів – ліжок, тумб, столів, стільців. Так, чернігівська молодь, яка прибула восени 1945 р. до школи ФЗН № 14 м. Горлівки була розміщена у непідготовленому житлі. Через відсутність ліжок спали на полу, завошивілися. На другий день зі школи пішло 60 осіб, а інші розійшлися в грудні та січні [26, арк. 13]. Відсутність належних житлово-побутових умов називалася однією з головних причин плинності учнів у 1945 р. Перевірки щорічно виявляли гуртожитки, що були в антисанітарному стані, а в 1949 р. відсутність нормальних житлово-побутових умов стала однією з причин ліквідації 123 шкіл ФЗН [27, арк. 467].

Мобілізовані, які пройшли через систему трудрезервів, мали стати основним джерелом поповнення кваліфікованої робочої сили. Але втілити таку ідею в 1940-х рр., коли контингенти учнів перевищували можливості нормального розміщення і навчання учнів, було досить важко. Не вистачало навчальних кабінетів, твердого інвентарю (табуретів, тумб, столів, лав), підручників, зошитів, навчальних посібників, програм з теорії та виробничого навчання. Особливо погано йшли справи з виробничим навчанням. У ряді училищ шкіл на початок 1946 р. повністю була відсутня навчально-виробнича база, внаслідок чого велика кількість учнів протягом 3,5 місяців у школах ФЗН не отримала навіть елементарних знань і виробничих навичок, передбачених програмами [9, арк.14; 26, арк.8]. У ФЗН № 14 м. Горлівка учні зовсім не були забезпечені робочими місцями та необхідним інструментом. Частина учнів залучали до підсобних робіт, головним чином, до відгортання вугілля. Учні шкіл ФЗН з прискореним 3-х місячним терміном навчання фактично здобували кваліфікацію на робочих місцях. „Фезеушники” були низько кваліфікованою та дешевою робочою силою. Для вугільних шкіл ФЗН існувала 80 % оплата праці, для решти галузей – 50 %. Учнями вугільних шкіл ФЗН у 1948 р. було добуто 461,9 тис. т вугілля, пройдено 29,1

тис. м нових шахтних виробіток, настелено 30,2 тис. м шахтного шляху. Прибуток від виробничої діяльності учнів ФЗН у процесі виробничого навчання склав 24,1 млн. крб. [8, арк. 27].

Щорічні перевірки 40-х років показували, що “харчування в ряді закладів організовано погано”. Ряд продуктів, таких, як молоко, яйця та молочнокислі продукти, не отоварювалися, а замінювалися іншими продуктами. Пропускна спроможність їдалень була недостатньою: не вистачало посуду і посадочних місць. ОРСи підприємств забезпечували їдальні навчальних закладів продуктами за залишковим принципом. До того ж мали місце крадіжки продуктів. У 1946 р. в їдальні школи ФЗН № 97 м. Єнакієве внаслідок крадіжок продуктів учнів харчували однією капустою [24, арк. 9,10]. Серед заходів щодо збереження контингенту від директорів шкіл вимагали встановлення особистого та суворого контролю за харчуванням учнів. Критерієм було доведення денного раціону до 6,5 крб. з повним отоварюванням та видачі додаткових продуктів за рахунок підсобних господарств, що існували при школах у 1944–1949 рр. Напружене становище з харчуванням учнів зберігалось і після скасування карткової системи. Норми, встановлені в 1948 р., не забезпечували нормального харчування, в особливості для будівничих професій, оскільки ці професії є трудомісткими. Крім цього, після скасування карткової системи було знижено норми продуктів за рахунок відміни видачі холодних сніданків для учнів підземних професій, а також припинення видачі для всіх учнів понад встановлених по карткам норм продуктів за рахунок підсобних господарств ОРСів базових підприємств і своїх підсобних господарств [8, арк. 3–12]. У 50-ті роки, після скорочення учнівського контингенту, ситуація з харчуванням істотно покращилася.

Важке матеріальне становище „фезеушників” штовхало їх до підробітків, а дехто з них вдавався і до крадіжок. Начальник Сталінської міської міліції на сумісній нараді партійних керівників, працівників прокуратури, НКВС та районних суддів з питання боротьби з карною злочинністю наприкінці листопада 1945 р. розповідав про те, що учнів шкіл ФЗН та РУ часто затримують у кінотеатрах під час торгівлі цигарками. На його думку, такі учні безумовно потрапляють у середовище злочинного елементу. „Ми маємо багато випадків кишенькових крадіжок у кіно з боку учнів РУ та шкіл ФЗН. Ці учні ходять в кінотеатр не строем, як призначено статутом, а хто коли здумає...” [28, арк. 50]

Мобілізації до шкіл ФЗН повинні були стати джерелом для створення постійних робітничих кадрів у Донбасі. Але часто випускники 1940-х рр. не відпрацьовували навіть передбаченого 4-річного терміну. З 1945 по 1948 рр. на підприємства Донбасу було переведено 338,6 тис. молодих спеціалістів – випускників шкіл і училищ (209,9 тис. осіб у Сталінській області і 128,7 тис. у Ворошиловградській). За цей же період вибуло 201,7 тис. молодих робітників (127,6 тис. осіб в Сталінській і 74,1 тис. осіб у Ворошиловградській) або 59,6 % від кількості прибулих. Причиною цього в доповіді Й. Сталіну “Про неблагополучне становище у використанні та закріпленні робочої сили в промисловості” було назване нетерпиме ставлення багатьох господарників до використання та побутового влаштування робітників. “Війна розбестила в цьому плані багатьох господарників, а відсутність контролю з боку державних органів призводить до грубих порушень законодавства про труд, до безвідповідальності та безкарності господарників за трудове використання та побутове влаштування робітників”. Слабка організація праці, низькі заробітки через використання молодих робітників на підсобних роботах, незадовільні житлово-побутові умови – причини високої плинності. [21, арк. 107, 6, 13].

Призовники до ФЗН та РУ становили вагому частину всього міграційного потоку до Сталінської області. Так, у 1949 р. вони дорівнювали 12% від всієї кількості

прибулих [29, арк. 19]. Їх кількісна присутність була дуже відчутною серед населення регіону. У березні 1949 р. «Радянська Донеччина» стверджувала, що «учні ФЗН і РУ складають понад 40 % молоді Сталінської області» [30, с. 1].

Отже, тоталітарна система породжує величезні можливості розпорядження «людським матеріалом», спрямовуючи його туди, куди потрібно державі. Стабільний дефіцит робочої сили, загострений введенням загальновійськової повинності у 1939 р, було вирішено покрити за рахунок мобілізації юнаків до закладів професійно-технічної освіти із скороченим терміном підготовки спеціалістів востребуваних робітничих спеціальностей. Запроваджену у 1940 р. систему державних трудових резервів зміцнили введенням кримінальної відповідальності за «дезертирство» учнів. Поріділий в ході війни робочий клас було вирішено відновити вже апробованим методом, розширивши контингент мобілізованих і розгорнувши широку мережу закладів освіти системи державних трудових резервів.

На прикладі Сталінської області, можна побачити що плани прийому молоді до шкіл фабрично-заводського навчання та ремісничих училищ області змінювалися в залежності від першочергових державних завдань. Потреби у заміні постійними кадрами тимчасових контингентів з числа військовополонених, інтернованих та ув'язнених обумовили найбільші масштаби мобілізацій до закладів державних трудових резервів області у 1947–1948 рр. Створювалися додаткові школи фабрично-заводського навчання,максимально скорочено термін підготовки кадрів. Після виконання цього завдання, а також виходячи з неефективності мобілізацій, починаючи з 1949 р. змушені були здійснити значне згортання мережі закладів державних трудових резервів, подовжити термін навчання і поступово перейти до добровільної системи набору учнів. Неефективність мобілізацій, що проявлялася у масових втечах учнівського контингенту та високому рівні плинності молодих робітників на підприємствах, була обумовлена як самим методом, коли молоду людину силоміць відривають від родинного коріння, звичного природного і соціального середовища, так і важкими матеріальними, житлово-побутовими, навчально-виробничими умовами, напіввійськовими порядками, в які вона потрапляла після мобілізації. Мобілізовані, які були переважно вихідцями з українських областей,стали важливим компонентом залюднення регіону. Вони вплинули на віковий, статевий та національний склад його населення.

Список використаної літератури

1. Інформаційний бюлетень. – 1946. – № 2/3 // ДАДО, ф. Р 54, оп.1, спр.1.
2. Мохова В.В. Государственные трудовые резервы – важнейший источник пополнения рабочего класса в СССР // Народное хозяйство СССР. – М., 1950; Дунаева А.Д. Роль государственных трудовых резервов в воспроизводстве рабочей силы СССР. – М., 1958; Хорошайлов Н.Ф. Деятельность коммунистической партии по возрождению Донбасса 1943–1945, К. : Вища школа, 1973; История рабочих Донбасса : в 2 т. / ред. кол. Ю.А. Курносов, Л.А. Шевченко, А.В. Лихолат и др. – К. : Наук. думка. – 1981; Бомбадьорова О.А. Підготовка та використання державних трудових резервів України в період Великої Вітчизняної війни : автореф. ... канд. істор. наук. – К., 2000. – 18 с.; Гаврилов В. М. Сільська молодь Північного Лівобережжя у відновлені промисловості Донбасу в перші повоєнні роки // Нові сторінки історії Донбасу. – Донецьк, 2000. – Ч.8. – С.198–209; Міщанин В.В. В.В. Закарпатська молодь в школах ФЗН: навчання чи змушена еміграція // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія. – Одеса : Астропринт, 2009. – Вип. 15.
3. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам 1917 – 1957 гг. : сб. док. – М. : Госполитиздат, 1957. – Т. 2.
4. ДАДО, ф.326, оп.2, спр.288.

5. ДАДО, ф. 5433, оп.1д., спр.4, арк.3–10.
6. ДАДО, ф. 326, оп.2, спр.24, арк.103. спр.7384, арк.78
7. ДАДО, ф. 5433, оп.1д., спр.13, арк.336.
8. ДАДО, ф.5433, оп.1 д., спр.4, арк.13.
9. ДАДО, ф.5433, оп.1д., спр.6, арк.8, 9, 10.
10. ДАДО, ф.5433, оп.1 д., спр.4, арк.13.
11. ДАДО, ф. 5433, оп.1д., спр.13, арк.336.
12. Складено за: ДАДО, ф. 5433., оп.1, спр.8., арк. 72, 6; оп.1-дод., спр.2., арк.4; спр.3., арк.14; спр.5, арк.17; спр.7, арк.4; спр.9, арк.3; спр.13, арк.4; спр.18, арк.14; спр.24, арк.3; спр.28, арк.25.
13. Складено за: ДАДО, ф. 5433, оп.1-д., спр.4, арк.3–12.
14. Складено за: ДАДО, ф. 5433, оп.1-д., спр.6, арк. 2–13.
15. ДАЛО, ф.п.-179, оп.3, спр.1098, арк. 30.
16. ДАДО, Ф. 5433, оп.1-д., спр.6, арк. 13.
17. ЦДАГОУ, ф. 1, оп.23, ч.1, спр.6007, т.1, арк.22.
18. ДАДО, ф. 5433, оп.1-д., спр.4, арк.17.
19. ДАДО, ф. 5433, оп.1, спр.17, арк.291.
20. ЦДАВОУ, ф.р.-4626, оп.2, спр.11, арк. 180.
21. ЦДАГОУ, ф. 1, оп.23, ч.2, спр.5746, арк.95; 118.
22. ЦДАГОУ, ф. 1, оп.23, спр.1657, арк.19, 20.
23. ДАДО, ф. 326, оп.2, спр.24, арк.103.
24. ЦДАГОУ, ф. 1, оп.23, ч.1, спр.1658, арк.132
25. ЦДАГОУ, ф. 1, оп.23, ч.2, спр.5746, арк.96.
26. ЦДАГОУ, ф. 1, оп.23, ч.1, спр.2866, арк.10, 11;
27. ЦДАГОУ, ф. 1, оп.23, ч.1, спр.4621, арк.467.
28. ДАДО, ф.326, оп.2, спр.850, арк.50.
29. ДАДО, ф. 4249, оп.3-д., спр.158, арк.19.
30. Радянська Донеччина. – 22 березня 1949р. – С. 1.
Стаття надійшла до редакції 05.03.2012.

N. Th. Shypik

**MOBILIZATION OF YOUNG PEOPLE INTO EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS
OF VOCATIONAL TECHNICAL BIAS OF THE SYSTEM OF DONETSK REGION
LABOUR RESERVE IN 1944 – 1949**

The article is dedicated to the investigation of the whole range of problems connected with the mobilization of young people into educational establishments of vocational technical bias of the system of Donetsk region labour reserve in 1944 – 1949. Special attention is devoted to the natural change in the number of the students and the conditions which young people encountered on coming to Stalin region.

Key words: mobilization, trade school, factory schools, the system of the state labour reserve.

**ІСТОРИОГРАФІЯ,
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ТЕОРІЯ ІСТОРІЇ**

УДК 930.1:94(477.7)“1937/1938”

О. В. Богатікова, В. М. Романцов

**“ГРЕЦЬКА ОПЕРАЦІЯ” 1937–1938 РР. У ПІВНІЧНОМУ ПРИАЗОВ’Ї:
ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ**

У статті розглядається стан наукової розробки проблеми політичних репресій сталінського режиму проти грецького населення Північного Приазов’я. Висвітлено коло проблем, які знаходяться у полі зору українських та російських істориків. Названо провідних дослідників даної теми та дана характеристика їхнім працям.

Ключові слова: історіографія, «велика чистка», політичні репресії, грецька національна меншина, Північне Приазов’я.

Епоха сталінізму позначилася масовим терором щодо населення України та інших республік СРСР. Трагедія сталінських репресій привертає увагу громадськості вже багато десятиліть. Північне Приазов’я – це регіон, де зараз проживає найбільш чисельна грецька громада України. Новітня історія грецької діаспори в Україні насичена драматичними подіями: Громадянська війна, колективізація та голод, роки Другої світової війни та післявоєнна відбудова. Проте особливо трагічною була і залишається “грецька операція” 1937–1938 рр.

Зацікавленість у збереженні та розвитку культури, традицій, мови та історії вигідно відрізняє цю національну меншину з-поміж інших. Отже природним є високий інтерес представників грецької громади до вивчення питань репресивної політики сталінського режиму. Великий внесок зроблено самими греками для пошуку та реабілітації своїх загиблих співвітчизників.

Цю тему досліджують науковці, музейні та архівні працівники, краєзнавці. Виявлення й оприлюднення всієї можливої інформації про масові репресії сталінської доби повинні здійснюватися одночасно з осмисленням нагромаджених фактів, встановленням причинно-наслідкових зв’язків між ними, виявленням безпосередніх і віддалених наслідків репресій.

Мета статті полягає у висвітленні стану наукової розробки політичних репресій проти грецької національної меншини Північного Приазов’я.

Протягом різних історіографічних періодів означена тема висвітлювалася з позицій різних методологічних засад. Підхід радянських істориків до вивчення теми політичних репресій визначався настановами компартії про контрреволюційну сутність будь-якої опозиції владі. Тема репресій привертала увагу громадськості починаючи з історичної доповіді М. Хрущова на XX з’їзді КПРС про культ особи Й.Сталіна. Навіть в умовах так званої “хрущовської відлиги” належне висвітлення зазначеної проблеми було неможливим. У цей період почалася реабілітація жертв політичних репресій, але сама проблема великого терору продовжувала старанно замовчуватися, дослідники відчували тягар ідеологізації суспільного життя. За тодішнього режиму протягом десятиріч масовий терор був темою глибоко табуованою. Ті публікації, що з’являлися в радянський час, були жорстко цензуровані владою [1].

Радянська історіографія сталінських репресій стала предметом окремого дослідження російського історика [2]. Проаналізувавши роботи істориків, дослідник дійшов висновку, що для радянської історіографії характерна односторонність не лише в освітленні фактів та оцінок, але в замовчуванні цілої низки явищ репресивної політики.

Говорячи про роботи, присвячених репресіям проти національних меншин, Т. Іванова відмічає, що протягом 1940-х – середини 1950-х рр. кількість праць з проблеми міжнаціональних відносин була невеликою. Праці цього періоду були покликані продемонструвати досягнення радянської системи та підтвердити правильність обраного шляху. Факти, що вважалися неприйнятними, замовчувалися або називалися сумнівними.

У другій половині 1950-х – середині 1980-х рр. кількість праць з національного питання збільшується. Тематика робіт цього періоду не зазнала змін: більшість розвідок була спрямована на відображення партійної концепції соціально-економічної та культурної перебудови етнічних меншин [3]. У ці роки не було написано жодної праці, присвяченої репресивній політиці сталінського режиму серед національних меншин.

На рубежі 90-х рр. минулого століття вітчизняна історична наука дістала можливість розкрити правду про політичні репресії, з'ясувати й оприлюднити загальне число репресованих громадян України в сталінську добу [4]. Перед істориками, правознавцями, тими, хто небайдужий до антинародних дій владних структур сталінського режиму постало завдання об'єктивного з'ясування справжніх причини репресій, їх тяжких наслідків.

З кінця 80-х рр. минулого століття історики проводять значну роботу щодо висвітлення питань репресій. Найбільший інтерес для дослідників становить епоха так званої “великої чистки” 1937–1938 рр., коли теренами країни прокотилася хвиля масових арештів, у тому числі, серед представників національних меншин (так звані польська, німецька, грецька та інші національні операції). Як наслідок, з'явилися сотні праць, підготовлених завдяки глибокому вивченню раніше недоступних архівних матеріалів [5].

Більш детально слід зупинитися на дослідженнях, присвячених “грецькій операції” в УРСР і, зокрема, у Північному Приазов'ї. Умовно всі наукові роботи з цього питання можна поділити на дві категорії: дослідження, що стосуються репресивних заходів загалом, та ті, що висвітлюють особливості проведення репресій проти грецького населення регіону.

До першої категорії можна віднести роботи М. Шитюка [6], Ю. Шаповала [7], Т. Рафальської [8], С. Білокінь [9], Г. Костюка [10], І. Біласа [11] та інших. Праці цих дослідників містять узагальнену інформацію щодо причин, методів здійснення та наслідків політичних репресій в УРСР.

В узагальнюючих працях з історії грецького населення України “Греки на українських теренах” колективу вчених Інституту історії України [12], праці М. Коссе “От античности до наших дней. Очерки истории и культуры греков Украины” [13], посібниках “Нариси історії та культури греків України” та “Греки в Україні: історія та сучасність” Н. Терентьєвої та К. Балабанова [14] тощо, проведення “грецької операції” розглядається як трагічна сторінка історії грецької спільноти України.

До цього розділу також слід віднести роботи, присвячені історії окремих сіл Північного Приазов'я, як то Чердакли [15], Малоянисоля [16], Старого Криму [17], Ялти [18], Чермалика [19], Старої Ласпи [20], Сартани [21]. Окремі розділи своїх робіт дослідники присвятили висвітленню репресивної діяльності НКВС у селах. Залучення матеріалів архівів, зокрема Державного архіву СБУ, дало змогу дослідникам назвати кількість арештованих селян, їхній вік та винесені вироки.

Репресії проти населення півдня України і, зокрема, грецької нацменшини регіону досліджували В. Нікольський, З. Лихолобова, Л. Якубова. Найбільш ґрунтовними є роботи В. Нікольського. Широке коло залучених джерел, критичне ставлення до отриманої інформації дають змогу встановити причинно-наслідкові зв'язки проведення

національних операцій, зокрема “грецької операції”. Великий науковий інтерес становить робота В. Нікольського “Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – початок 1950-х рр.). Історико-статистичне дослідження” [22]. Широке залучення архівних матеріалів Державного архіву служби безпеки України, Державного архіву Донецької області, Центрального архіву громадських організацій України дало змогу дослідникові встановити кількість репресованих по областях України, їх вік, соціальну приналежність, національність тощо. Один з розділів монографії присвячений проведенню репресивних заходів саме проти грецької нацменшини Північного Приазов’я. Порівнявши кількісні дані репресованих греків з іншими нацменшинами, В. Нікольський дійшов висновку, що “грецька операція” була однією з найбільш масштабних серед національних операцій НКВС.

Вченому належить також низка статей, присвячених вивченню репресивної політики сталінського режиму в Україні. Загалом у них наводяться статистичні дані стосовно кількісного, вікового та ін. складу репресованих, зокрема греків. Так, стаття “Розправа за директивою НКВС” присвячена розгляду каральних акцій проти “грецької шпигунської диверсійно-повстанської організації”. Вивчення архівно-слідчої справи колишнього заступника УНКВС по Сталінській області Г. Загорського-Зарицького дало змогу досліднику встановити, як реалізовувалась “операція по греках”. Звернення до слідчих справ репресованих греків дало можливість визначити, які саме звинувачення виносились арештованим, чи були наявні показання свідків, які умисні або технічні помилки допустили слідчі, “розглядаючи” справи. Вивчивши великий масив документів, В. Нікольський дійшов висновку про те, що смертні вироки арештованим не залежали від визнання провини. Тут діяв інший принцип – принцип бездоганного виконання отриманої зверху вказівки [23].

Значний науковий інтерес становлять роботи З. Лихолобової. Вона є автором близько 20 статей, присвячених темі репресій. Так, у статті “Найбільша «чистка» в Донбасі” авторкою розглянуто розгортання терору у середині 1937 р. в Донецькому регіоні проти представників різних верств населення та людей різних національностей, у тому числі греків. Зокрема, дослідниця звернулася до справи В. Данилова – грека за національністю [24]. У статті “О сталинских репрессиях 1937 – 1938 гг.” З. Лихолобова подала узагальнюючі характеристики репресованих, у тому числі й греків [25].

У 2003 р. побачило світ видання окремих робіт вченого – “Вибрані праці” Окремі розділи цього збірника присвячено темі політичних репресій 1937–1938 рр. Ретельне опрацювання широкого масиву архівних матеріалів дозволило дослідниці зробити висновок про те, що головною причиною проведення масових репресій було прагнення вождя до встановлення своєї необмеженої влади в країні [26].

Аналіз робіт З. Лихолобової був би неповним без звернення до її монографії “Тоталітарний режим та політичні репресії в Україні в другій половині 1930-х років (переважно на матеріалах донецького регіону)”. Географічні рамки дослідження включають територію сучасних Донецької та Луганської областей. Джерельну базу книги склали партійні документи, архівно-слідчі справи, що зберігаються в Управлінні СБУ Донецької області, матеріали преси 1930-х рр. З. Лихолобова спиралася також на праці фахівців із досліджуваної проблеми. Свою роботу авторка починає із загальної оцінки “сталінської політичної системи”, переходячи після цього до питання про підготовку “великої чистки”.

З. Лихолобова переконана: метою репресивних акцій було розв’язання політичних, а також соціально-економічних проблем, що становили загрозу створеній моделі суспільства. У третій частині монографії “Апогей терору” проаналізовано основні лінії репресивної політики щодо різних категорій населення регіону –

робітники, інтелігенція, робітництво, представники різних етнічних груп. Підраховано вікові показники арештованих.

Фінальну частину книги присвячено тому, як почали змінюватись акценти репресивної політики після прийнятої у січні 1938 р. постанови пленуму ЦК ВКП(б) “Про помилки партійних організацій під час виключення комуністів з партії, про формально-бюрократичне ставлення до апеляцій виключених із ВКП(б) і про заходи по усуненню недоліків”. Терор не припинявся, просто зменшилися його масштаби та інтенсивність.

Монографія З. Лихолобової є аргументованим підтвердженням того, що “великий терор” засадничо не був “сліпим”, а здійснювався адресно. Арешти та засудження осіб за різними обвинуваченнями відбувалися на підставі обліку й попередньої розробки [27].

Дослідженням історії грецьких поселень півдня України займається Л. Якубова. Низку своїх робіт вона присвятила дослідженню історії етнічних меншин регіону у 20-30-ті рр. минулого століття. Зокрема, вона торкнулася соціально-культурного будівництва у їхньому середовищі [28]. Найбільш ґрунтовна робота Л. Якубової присвячена історії маріупольських греків з моменту їхнього переселення до Російської імперії до 30-х рр. ХХ ст. [29]. Проведення репресивної політики проти греків України дослідниця розглядає на прикладі справи С. Ялі – грецького громадського та культурного діяча, відомого у Приазовському регіоні у 20–30-х рр. ХХ ст. [30].

Істориками-аматорами також проведено значну роботу у вивченні репресивної політики сталінського режиму. Значний інтерес становлять роботи П. Мазура [31–35], Г. Аніміци [36], О. Хаджинової [37–39], І. Папуша [40–41], Л. Кузьменкова [42–43], Д. Патрічі [44] та інших. Їхні роботи засновані на використанні широкого кола архівних матеріалів, свідчень очевидців тих подій, матеріалів домашніх архівів родичів репресованих. У роботах знайшли відображення мотиви, якими керувалося сталінське керівництво, здійснюючи репресії по відношенню до грецького населення України та хід операції. Оперуючи широким колом архівних матеріалів, дослідники встановили методи ведення слідства та підраховували приблизну кількість жертв.

Слід зазначити, що хоча у своїх роботах дослідники тою чи іншою мірою торкаються причини проведення репресій проти грецького населення Північного Приазов'я, проте це питання залишається одним з найбільш дискусійних у науковому середовищі. Дослідники не можуть дійти єдиної думки з цього приводу, і до нашого часу не видано жодної праці, яка стосувалася б виключно цієї проблеми.

Дослідниками також розглянуті репресії проти грецької інтелігенції, зокрема таких її представників, як Г. Костоправ, К. Челпан, В. Галла, І. Коноп, С. Ялі та ін. У таких роботах життя людини постає ніби поділеним на дві частини: до арешту та після. Звертаючись до карних справ названих особистостей, спогадів їхніх родичів та знайомих, подекуди використовуючи матеріали домашніх архівів дослідники простежили їхній життєвий шлях від народження до страшної загибелі у енкавеесівських казематах. Основним недоліком цих робіт є відсутність відомостей про формування світоглядних позицій Г. Костоправа, К. Челпана, І. Конопа та інших.

Велику роботу у вивченні справ репресованих, поверненні доброго імені всім безневинно засудженим було зроблено протягом останніх двох десятиліть Маріупольським міським культурно-просвітницьким товариством “Меморіал”, і зокрема його головою Г. Захаровою. За останні роки було видано низку книг дослідниці. “Хранить вечно. (О жертвах политических репрессий г. Мариуполя и Приазовья)” містить низку окремих статей, присвячених грецькій операції у Північному Приазов'ї [45, 46, 47, 48, 49]. Ю. Котлярук відмічає, що у книзі вміщена велика кількість імен греків, безневинно знищених сталінським режимом [50]. Слід

назвати й інші роботи дослідниці: “Жизнеописания знаменитых греков Украины. Дело Константина Челпана” [51], “Мариупольская трагедия” [52], “Всех поименно назвать” [53] та інші. Г. Захарова починаючи з 1990-х рр. плідно працює в архівах, зокрема у Центральному архіві Служби безпеки України. Це дало їй змогу повернути з забуття імена невинних жертв терору, показати трагедію усієї країни на прикладі долі одного засудженого. У місцевій періодиці регулярно публікуються статті Г. Захарової, присвячені діяльності органів НКВС у Північному Приазов’ї у період “великої чистки”.

Новітня російська історіографія великого терору намагається взяти до уваги всю повноту даних історичних джерел та наукової літератури. У роботах сучасних російських істориків з позицій непредвзятості та об’єктивності висвітлюються не тільки масштаби масових політичних репресій в середині 1930-х рр., але й долі репресованих, вплив терору на демографічну та соціально-економічну ситуацію у країні. За останні роки, як відмічає російський дослідник С. Кропачов, його колеги мали значні успіхи у вивченні видів репресій, категорій репресованих, механізмів масових політичних акцій, національних операцій НКВС тощо [54]. Серед сучасних російських істориків, що займаються вивченням даної проблеми, слід назвати С.Кропачова [54], М. Охотіна [55], О. Рочинського [55], М. Бугая [56] та ін.

Що стосується саме висвітлення репресій проти грецького населення у російській історіографії, то слід відзначити, що тільки наприкінці 1990-х рр. було опубліковано першу наукову узагальнюючу працю М. Бугая про репресії проти радянських греків. Поряд з викладенням проведення заходів, пов’язаних із здійсненням репресій у відношенні до греків, автором було опубліковано архівні документи із так званої “Особливої папки Сталіна” [56].

Відчутним поштовхом до вивчення “грецької операції” НКВС у Росії стало здійснення з травня 2004 р. Асоціацією грецьких громадських об’єднань Росії проекту “грецький мартиролог” (Історія репресій проти греків в СРСР). У рамках цього проекту у 2006 та 2008 рр. вийшли 3 книги І. Джухи (Кропачов, с. 83). Перша з них, “Греческая операция: История репрессий против греков СССР” [57]. Вона присвячена дослідженню маловідомій та недостатньо дослідженій сторінки в історії греків СРСР. Автор описує “грецьку операцію” крок за кроком – від арешту до розстрілів у тюрмах та смертей у каторжних таборах Колими, Воркути, Норильську, Біломорканалю [58]. Значний історичний та особистий матеріал дозволили автору зробити низку принципових висновків, у тому числі і про кількість репресованих греків [54].

Як зазначає М. Коссе, робота І. Джухи ґрунтується на архівних матеріалах, а також споминах учасників або нащадків жертв жахливих подій минулого. Говорячи про репресії проти греків, автор менш за все переслідує мету переконати читачів у тому, що греки – одна з найгониміших націй епохи сталінізму. Інші національні операції були масштабнішими. Росіяни та українці, проти яких не було спрямовано спеціальних національних операцій, постійно підпадали під репресії і несли найбільші втрати [59].

Каральні акції НКВС проти грецького населення розглянуто І. Джухою в статтях: “Три поражения Сталина в Греции” [60], “Чем провинились греки” [61], “Репрессии против греков в СССР” [62].

Загалом, усі зазначені роботи написані на основі документальних джерел та спогадів очевидців тих подій, вони нагромаджують у собі великий фактичний матеріал, проте здебільшого не містять аналізу описуваних подій. Праці 90-х рр. ХХ ст. містять уривчасту інформацію, аналіз та критичне ставлення до джерел у них часто поступається місцем емоційному забарвленню. У той же час, більшість праць, виданих у перше 10-ліття ХХІ ст. відрізняє чітка структурованість та науковий підхід до визначених проблем.

Слід відзначити, що названі дослідження охоплюють широке коло питань – причини каральних акцій, умови їх проведення, засоби слідства тощо. Проте ще більше питань поки що залишаються поза увагою дослідників. Тема репресій набагато ширша, ніж може здатися на перший погляд, тож охопити всі без виключення аспекти за досить короткий термін (20 років) було неможливо. Це обумовлює необхідність активізувати вивчення теми щодо репресивної політики сталінського режиму по відношенню до грецької нацменшини.

Список використаної літератури

1. Сіроченко Г. Історіографія політичних репресій 20–30-х років ХХ ст. на території України крізь призму історичних праць радянського періоду (1920–1991 рр.) / Г. Сіроченко // Гілея. – Вип. 44 (№2). – К., 2011. – С. 219–224.
2. Степанов М. Сталинская репрессивная политика в СССР (1928–1953 гг.): взгляд советской историографии [Электронный ресурс] / М. Степанов. – [Цит. 2012, 16 июля]. – Режим доступа: <http://www.izvestia.asu.ru/2008/4-1/hist/TheNewsOfASU-2008-4-1-hist-29.pdf>
3. Іванова Т. Тоталітарний режим і національні меншини Півдня України (20–30-ті рр. ХХ ст.) [Електронний ресурс] : автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Т. Іванова. – Запоріжжя, 2000. – 17 с. – [Цит. 2012, 17 липня]. – Режим доступу: [http://www.nbuv.gov.ua/scripts/wwwi32.exe/\[in=scripts/ref.in\]](http://www.nbuv.gov.ua/scripts/wwwi32.exe/[in=scripts/ref.in])
4. Шитюк М. Масові репресії на півдні УРСР в 20-ті – по початку 50-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук: спец. 07. 00. 01 “Історія України” / М. Шитюк. – К., 2001. – 35 с.
5. Склярєнко Є. “Великий терор” 1937–1938 рр. на сторінках науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією” [Електронний ресурс] / Є. Склярєнко – [Цит. 2011, 21 січня]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/iumpfd/2008_35/25.pdf.
6. Шитюк М. Масові репресії проти населення півдня країни в 20 – 50-ті рр. ХХ ст. / М. Шитюк. – К. : Тетра, 2000. – 458 с.
7. Шаповал Ю. У ті трагічні роки: Сталінські репресії на Україні / Ю. Шаповал. – К. : Політвидав України, 1990. – 142 с.
8. Рафальська Т. “Великий” терор 1937–1938 років: від ідеології до реалізації [Електронний ресурс] / Т. Рафальська // Наукові записки. Серія : Історичні науки. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка. – 2008. – Вип. 11. – 243 с. – [Цит. 2010, 14 серпня]. – Режим доступу: http://kspu.kr.ua/download/nauk_zapiski/2008_vipusk_11_zamovlennya_5070.pdf.
9. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження / С. Білокінь. – К., 1999. – 447 с.
10. Костюк Г. Сталінізм в Україні: генеза і наслідки: Дослідження і спостереження сучасника / Г. Костюк. – К. : Смолоскип, 1995. – 508 с.
11. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. / І. Білас. – К. : Либідь : Військо України, 1994. – Кн. 1 – 432 с.; Кн. 2. – 688 с.
12. Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти / [М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Томазов, Л. Яковлева, О. Ясь]. – К. : Либідь, 2000. – 480 с. : іл.
13. Коссе Н. От античности до наших дней. Очерки истории и культуры греков Украины / Н. Коссе. – Мариуполь, 2009.
14. Терентьева Н. Греки в Украине: история та сучасність : навч. посібник для студ. вищих навч. закладів / Н. Терентьева, К. Балабанов. – К. : Аквілон-Плюс, 2008. – Ч. 2. – 320 с.

15. Анимица Е. Чердакли (Кременевка): 1780–2005 гг. / Е. Анимица, Г. Анимица. – Екатеринбург : Изд-во Урал. гос. эконом. ун-та., 2005. – 101 с.
16. Анимица Е. Малоянисоль: история, события, судьбы (1780–2010) / Е. Анимица, Л. Антонова; [предисл. А. Гедё]; М-во образования и науки РФ, Урал. гос. эконом. ун-т. – Екатеринбург : Изд-во Урал. гос. эконом. ун-та, 2010. – 256 с.
17. Романцов В. Старый Крым: история и современность: Историко-этнографическое исследование / В. Романцов, Г. Наметченко, С. Арабаджи / – Мариуполь : ПАО “ММК имени Ильича”, 2010. – 328 с.
18. Бадасен Г. По страницам истории села Ялта (Из воспоминаний о родине моей и моих предков) / Г. Бадасен ; Федерация греческих обществ Украины. – Мариуполь, 2007. – 201 с.
19. Хасхачих В. История села Чермалык / В. Хасхачих. – Мариуполь : Мариупольское о-во греков, 2001. – 128 с.
20. Душка В. Село над Кальмиусом: Очерки истории села Старая Ласпа / В. Душка. – Донецк : Кальмиус, 2005. – Кн. 1 – 238 с.
21. Папуш И. Сартана: прошлое и настоящее (взгляд сквозь годы). 1778 – 2000 гг. / И. Папуш. – Мариуполь : ЗАО “Газета «Приазовский рабочий»”, 2002. – 328 с.
22. Нікольський В. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження : моногр. / В. Нікольський. – Донецьк : Вид-во ДонНУ, 2003. – 624 с.
23. Никольский В. Расправа по директиве НКВД / В. Никольский // Книга памяти греков Украины : науч. изд. / [В. Никольский, А. Бут, П. Добров, В. Шевченко]. – Донецк : Регіон, 2005. – 336 с.
24. Лихолобова З. Найбільша “чистка” в Донбасі [Електронний ресурс] / З. Лихолобова. – [Цит. 2009, 17 листопада]. – Режим доступу: http://memorial.kiev.ua/zhurnal/pdf/01-02_1995/177.pdf.
25. Лихолобова З. О сталинских репрессиях 1937–1938 гг. / З. Лихолобова // Україна – Греція: Досвід дружніх зв’язків та перспективи співробітництва : тези міжнар. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 24–26 трав. 1996 р. / відп. ред. К. Балабанов. – Маріуполь, 1996. – С. 70–71.
26. Лихолобова З. Вибрані праці / З. Лихолобова. – Донецьк : Юго-восток, ЛТД, 2003. – 496 с.
27. Лихолобова З. Тоталітарний режим та політичні репресії другої половини 1930-х років в Україні (переважно на матеріалах Донецького регіону) / З. Лихолобова. – Донецьк, 2006. – 280 с.
28. Якубова Л. Грецьке село в горнілі “більшовитської перековки” (20-ті рр. ХХ ст.) [Електронний ресурс] / Л. Якубова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвідомчий зб. наук. пр. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. – Вип. 19(1). – [Цит. 2011, 15 січня]. – Режим доступу: http://history.org.ua/JournALL/pro_2010_19_1/10.pdf.
29. Якубова Л. Нерадянські суспільно-політичні рухи в контексті суспільно-політичного життя радянської України 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. [Електронний ресурс] / Л. Якубова – [Цит. 2011, 8 лютого]. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/JournALL/pro/13/3.pdf>.
30. Якубова Л. Савва Георгиевич Яли / Л. Якубова // Записки товариства Андрія Білецького / Київське наук. істор.-філологічне товариство ім. Андрія Білецького. – К., 2006. – Вип. 4, кн. 2. – С. 248–284.
31. Мазур П. За что, Господи?.. Георгий Костоправ “Аз яко голуб чистый...” / П. Мазур // Хронос. – 2003. – № 3. – С. 4–5.
32. Мазур П. За что, Господи? “Дело производством прекратить...” / П. Мазур // Хронос. – 2003. – № 1, 2. – С. 5, 5.

33. Мазур П. За что, Господи? Мариуполь, 1937 год: “греческая операция” / П. Мазур. – Мариуполь : Азовье, 2007. – 108 с.
34. Мазур П. За что, Господи? Страницы домашнего Архива / П. Мазур // Хронос. – 2001. – № 6. – С. 3.
35. Мазур П. Поэт и гражданин / П. Мазур // Эллины Украины. – № 11. – 2008. – С. 3.
36. Анимица Г. Как это было: К 70-тилетию трагического начала "греческой операции" / Г. Анимица // Хронос. – 2007. – № 9. – С. 1–3.
37. Хаджинова О. Василий Васильевич Галла. К 100-летию со дня рождения / О. Хаджинова // Хронос. – 2004. – № 8. – С. 6.
38. Хаджинова О. Греческие литераторы – современники Георгия Костоправа / О. Хаджинова. – М., 2003. – 93 с.
39. Хаджинова О. Теленчи Данил Данилович / О. Хаджинова // Хронос. – 1999. – №10. – С. 5.
40. Папуш И. История и творчество греков Приазовья (1778–2004) / И. Папуш. – Мариуполь: Газета “Приазовский рабочий”, 2005.
41. Папуш И. Творческая деятельность греков Приазовья. Конец XIX–XX век. Энциклопедический справочник / И. Папуш. – Мариуполь : Газета "Приазовский рабочий", 2000. – С. 61–62.
42. Кузьменков Л. Восходы древних зерен / Л. Кузьменков // Хронос. – 2003. – № 6. – С. 7.
43. Кузьменков Л. Посланник Коминтерна и поэт / Л. Кузьменков // Хронос. – 2004. – №6. – С. 8.
44. Патрича Д. Судьба поэта. Очерки о жизни и смерти талантливого поэта греков Приазовья Василия Галлы / Д. Патрича // Эллины Украины. – 2000. – № 1/2. – С. 6–7; № 3/4. – С. 8–9.
45. Захарова Г. Безневинно казнены. Как органы НКВД сфабриковали греческую диверсионно-повстанческую организацию / Г. Захарова // Хранить вечно. (О жертвах политических репрессий г. Мариуполя и Приазовья). – Мариуполь : Новый мир, 2007. – 440 с.
46. Захарова Г. Греческая операция / Г. Захарова // Хранить вечно. (О жертвах политических репрессий г. Мариуполя и Приазовья). – Мариуполь : Новый мир, 2007. – 440 с.
47. Захарова Г. Следователи НКВД были далеки от поэзии / Г. Захарова // Хранить вечно. (О жертвах политических репрессий г. Мариуполя и Приазовья). – Мариуполь : Новый мир, 2007. – 440 с.
48. Захарова Г. Судьба главного конструктора / Г. Захарова // Хранить вечно. (О жертвах политических репрессий г. Мариуполя и Приазовья). – Мариуполь : Новый мир, 2007. – 440 с.
49. Захарова Г. Новое о Константине Челпане / Г. Захарова // Хранить вечно. (О жертвах политических репрессий г. Мариуполя и Приазовья). – Мариуполь : Новый мир, 2007. – 440 с.
50. Котлярчук Ю. Новая книга Галины Захаровой / Ю. Котлярчук // Хронос. – 2008. – № 3. – С. 2.
51. Захарова Г. Жизнеописания знаменитых греков Украины. Дело Константина Челпана / Г. Захарова. – Мариуполь : ЗАО “Газета «Приазовский рабочий»”, 2001. – С. 54.
52. Захарова Г. Мариупольская трагедия / Г. Захарова. – Мариуполь, 2000. – 568 с.
53. Захарова Г. Всех поименно назвать / Г. Захарова. – Мариуполь, 2003. – 240 с.

54. Кропачев С. Новейшая российская историография о масштабах большого террора [Электронный ресурс] / С. Кропачев // Проблемы истории массовых политических репрессий в СССР. К 70-летию Всесоюзной переписи населения 1939 года : материалы VI Междунар. науч. конф. – Краснодар : Экоинвест. – 2010. – С. 80–92. – [Цит. 2012, 9 авг.]. – Режим доступа: <http://www.kubanmemo.ru/library/kropachev01/4%20conf.pdf>

55. Охотин Н. Из истории “немецкой операции” НКВД 1937–1938 гг. [Электронный ресурс] / Н.Охотин, А. Рочинский // Репрессии против советских немцев. Наказанный народ. – М. : Звенья, 1999. – [Цит. 2012, 5 июля]. – Режим доступа: <http://www.memo.ru/history/mem/Chapter2.htm>

56. Бугай Н. Проблемы репрессированных национальных меньшинств в российской историографии [Электронный ресурс] / Н. Бугай. – [Цит. 2012, 15 авг.]. – Режим доступа: http://elib.org.ua/rushistory/ua_readme.php?subaction=showfull&id=1192094522&archive=&start_from=&ucat=9&

57. Джуха И. Греческая операция: История репрессий против греков в СССР / И. Джуха. – СПб. : Алетейя, 2006. – 416 с.; ил. – (Серия “Новогреческие исследования”).

58. Саввиди К. О Джухе И. Г. и его работе над книгой “Греческий мартиролог” [Электронный ресурс] / К. Саввиди, И. Тасиц. – [Цит. 2009, 16 дек.]. – Режим доступа: <http://www.greek.ru>.

59. Коссе Н. Греческая операция: история репрессий против греков СССР / Н. Коссе // Хронос. – 2006. – № 2. – С. 6.

60. Джуха И. Три поражения Сталина в Греции [Электронный ресурс] / И. Джуха – [Цит. 2009, 26 сент.]. – Доступен с: http://www.greek-martirolog.ru/gm_conf/gm_conf_krd09.php.

61. Джуха И. Чем провинились греки?.. [Электронный ресурс] / И. Джуха – [Цит. 2009, 26 сент.]. – Режим доступа: <http://www.azovgreeks.com>.

62. Джуха И. Репрессии против греков в СССР в XX веке (к 70-летию начала террора) [Электронный ресурс] / И. Джуха – [Цит. 2009, 26 сент.]. – Режим доступа: http://www.greek-martirolog.ru/gm_conf/gm_conf_2007_krd/php.

Стаття надійшла до редакції 14.05.2012.

O. Bogatikova, V. Romantsov

“THE GREEK OPERATION” OF 1937 – 1938 IN THE NORTHERN AZOV SEA COAST REGION: HISTORIOGRAPHY OF THE ISSUE

The article provides analysis of the existing research works on the problem of the Stalinist regime political repression against Greek population of the Northern Azov Sea Coast Region. It covers a number of issues currently being investigated by Ukrainian and Russian historians. The authors name the leading researchers in this field and provide description of their works.

Key words: *historiography, “the Great Purge”, political repression, Greek ethnic minority, Northern Azov Sea Coast Region.*

УДК 930(477)"1918/1919"

В. М. Воронін

НАГОРОДНА ДІЯЛЬНІСТЬ КЕРІВНИЦТВА ЕМІГРАЦІЙНОЇ УНР: НАГОРОДИ БЕЗ ДЕРЖАВИ

Досліджено історію нагородної діяльності керівництва еміграційної УНР – введення нових нагород еміграційного уряду та практику нагороджень.

Ключові слова: *Нагородна система, УНР, еміграційна УНР, орден Визволення, Хрест Симона Петлюри УНРрада, Воєнний Хрест.*

Нагородна творчість УНР стала особливо активною коли її становище стало катастрофічним, а низка нових нагород була офіційно заснована вже наприкінці 1920 року, коли Директорія покинула територію України.

Однак досить довго після поразки у Громадянській війні державні структури УНР продовжували діяти в еміграції, сподіваючись на повернення влади. Навіть після того, коли стало зрозуміло, що повернення не буде, структури управління УНР після відповідної трансформації існували у вигляді УНРради.

І весь цей час як еміграційний уряд УНР, так і УНРрада продовжували діяльність у сфері нагород. Це стосувалося як заснування нових нагород, так і нагородження представників еміграції.

Хоча згадана тема представляє досить значний інтерес як з позицій суто історичних, так і розвитку фалеристики, але є малодослідженою у вітчизняній літературі. При цьому нагородна творчість керівництва еміграційної УНР цікава у тому числі з точки зору дослідження того, якою могла би бути нагородна система Директорії, якщо б вона не потерпіла поразку. Крім того, окремого дослідження потребує тема впливу ідеологізованої нагородної творчості керівництва еміграційної УНР на деякі нагородні новації діючої української нагородної системи, започатковані під час президентства В.А.Ющенка.

Аналізуючи нагородну діяльність керівництва еміграційної УНР ми бачимо, що до початку 30-х років воно майже нічого не робило у цьому напрямі. Хоча в 1920 році були підготовлені проекти низки державних відзнак (серед них був затверджений орден Визволення), однак після залишення території України керівництво УНР не тільки не провело жодного нагородження, але й навіть не виготовило знаки в металі.

Перша нагородна активність керівництва еміграційної УНР датується лише 1932 роком. Наказом «Головної команди війська і флоти на еміграції УНР на еміграції» № 1 від 22 травня 1932 року було засновано відзнаку (фактично орден) під назвою «Хрест Симона Петлюри».

Підписано Наказ було Головним отаманом А.Лівицьким та міністром військових справ генерал-хорунжим Генерального штабу В.Сальським.

У параграфі 1 Наказу було наступним чином пояснена причина заснування нової відзнаки, хоча на цей час існували засновані ще в 1920 році (орфографія документу, як і нижченаведених, збережена згідно з оригіналом): «Несмертельної слави наш Вождь, св. пам'яті Головний Отаман Симон Петлюра наказом Головної Команди від 10 жовтня 1920 року № 70, виданим в Кам'янці на Поділлі, встановив орден «Визволення» для відзначення старшини і козаків за «виявлені ними під час упертої боротьби за волю і славу своєї Батьківщини вчинки хоробрості, мужності і розпорядливості».

Обставини подальшої боротьби та поневільне перебування на еміграції перешкодили свого часу нагородженню тим орденом наших лицарів відповідно до їхніх

бойових заслуг, хоч ціле вояцтво як часи минулої боротьби, так і виявленою витривалістю на еміграції безперечно заслужилося перед Україною.

Тому, у виконання так виразно виявленої ще на рідній землі волі покійного Вождя про відзначення наших вояків, встановлюється з нагоди 15-ої річниці існування Армії Української Народної Республіки на вшанування світлої пам'яті її Творця і Вождя – Хрест Симона Петлюри» [1, арк.3].

До викладених причин заснування нової відзнаки слід додати ще одну, не менш важливу. Якщо взяти Статут ордена Визволення, то зрозуміло, що його вже не можна було використати в умовах еміграції. Орден був заснований для нагородження за конкретні військові заслуги, крім того в ньому була прописана відповідна процедура подання та затвердження рішення щодо нагородження. Тому в еміграції, більш ніж через десять років після залишення території України, все це реалізувати було неможливо.

Саме тому потрібно біло заснувати відзнаку, яку можна було б використати для максимально масового нагородження, без відносно складних процедур передбачених статутом ордену Визволення. Для лідерів еміграційної УНР це мало значне, якщо не вирішальне політичне значення.

На початку тридцятих років вони майже повністю втратили свою політичну вагу як серед закордонних урядів, на допомогу яких у справі повернення на Батьківщину надзвичайно сподівалися, так і в середовищі української еміграції, яка все більше розчаровувалася в їх можливостях та перспективах. Еміграційні політичні лідери з кожним роком все більше втрачали вплив, що вже ставало абсолютно очевидним для всієї еміграції.

В цих умовах проведення масового нагородження колишніх військовослужбовців армії Директорії ставало надзвичайно політично вагомим кроком. Крім того, проведення нагородження (що є однією з невід'ємних функцій держави) повинно було засвідчити, що еміграційна УНР не є тільки декорацією, а реально діє.

Наказом чітко встановлювалося хто саме має право на отримання встановленої відзнаки. Згідно Наказу її міг отримати «кожен вояк Армії У.Н.Р. та повстанчих відділів, що брав участь у збройній боротьбі за визволення України під проводом бл.п. Головного Отамана, за винятком тих, що: а) зрадили ідеї державності України, перейшовши до табору ворогів, і б) заплямували себе негідною українського вояка поведінкою чи переступами» [1, арк. 3].

Також унормовувався порядок виявлення тих осіб, хто мав право на нагородження. Він був направлений на те, щоб підвищити вплив керівництва еміграційної УНР в військових організаціях української еміграції (у яких була сконцентрована її найбільш політично активна частина).

Відповідно до Наказу: «Виявлення і ствердження права на хрест покладається в цілях найскорішого переведення удекорування ним, на існуючі нині військові ті громадсько-військові організації через створення при них Місцевих Рад Хреста Симона Петлюри. Місцеві Ради Хреста провадять всі справи, з удекоруванням хрестом зв'язані. Вищим репрезентативним і керівним органом по справах Хреста Симона Петлюри є Головна Рада Хреста; вона остаточно розв'язує всі справи, зв'язані з удекоруванням хрестом, і має подбати про виготовлення самого хреста для тих, хто має на нього право» [1, арк. 3].

Міністру військових справ А. Лівичким наказувалося створити Головну Раду Хреста та встановити порядок діяльності місцевих рад.

Цікаво чим закінчувався Наказ – було сказано, що «права і привілеї, зв'язані з Хрестом Симона Петлюри, має бути встановлено законодавчим шляхом на Україні» [1, арк.4]. Це ще раз засвідчило головну мету встановлення нагороди – показати, що

керівництво еміграційної УНР представляє собою реальну політичну силу і має реальні шанси на реванш після поразки.

Однак на виконання власного наказу у керівників еміграційної УНР не було ані коштів, ані організаційних можливостей. Перші реальні кроки по початку нагородження заснованим хрестом були зроблені лише через чотири роки.

25 березня 1936 року міністром військових справ було видано Наказ № 2 по міністерству, згідно з яким була утворена Головна Рада Хреста Симона Петлюри та призначені її члени (головою Ради став генерального штабу генерал-хорунжий В.Куш) і місцеві ради у наступних країнах: Франції, Чехословаччині, Румунії, Польщі. Зазначалося, що з країн, де ради не створено, доку метри повинні надсилатися відразу до Головної Ради.

Наказом визначався наступний порядок нагородження: «а) вояки надсилають виповнену анкету... до Місцевої Ради «Хреста»; б) Місцеві Ради після перевірення правдивості поданих в анкеті даних, стверджують право вояка на одержання «Хреста» і пересилають анкету з своїми висновками до Головної Ради...; Головна Рада остаточно розв'язує справу признання «Хреста» і передає її для технічного виконання Управі Воєнно-Історичного Товариства, яка переховує всі матеріали, з наданням «Хреста» зв'язані. Головна Рада також проводить нумерацію «Хрестів» [2, арк.1].

Окремо зазначалося яким чином будуть розв'язуватися спірні питання нагородження: «Спірні питання, що можуть повстати в усіх Радах, розв'язуються звичайною більшістю голосів присутніх – половина плюс один. Для важности засідань Ради необхідна присутність звичайної більшості Членів» [2, арк.1].

У Наказі було визначено, що виготовлення та розсилку Хреста і грамоти до неї безпосередньо виконує Воєнно-Історичне Товариство.

Надалі нагородна діяльність постійно використовувалася, відразу після її утворення, УНРадою. Таким чином, УНРада постійно нагадувала про себе в еміграції і засвідчувала необхідність свого існування (що їй в значній мірі і вдалося).

Збереглася значна кількість протоколів Виконавчого органу УНРади, присвячених найменшим аспектам нагородних справ. Особливо слід відзначити, що УНРада в 1958 році заснувала нагороду «Воєнний Хрест», активне нагородження яким надалі проводила. Про те, яке значення надавалося керівниками УНРади згаданим нагороді і всім аспектам, пов'язаним з нагородженням нею, свідчить великий масив архівних документів.

Наприклад, характерним є витяг з протоку засідання Виконавчого органу УНРади від 13 серпня 1964 року, повністю присвяченій нагородним питанням. В п.1 під назвою «Ресорт Військових Справ» було сказано наступне: «Лист Крайової Ради Воєнного Хреста при ОБВУА в Філядельфії до чинників ДЦ УНР в справі Воєнного Хреста.

Виконавчий Орган УНРади заслухавши вияснення в тій справі компетентних чинників ДЦ УНР підтверджені документальними даними, що були предкладені Виконавчому Органові УНРади, постановив...» [2, арк.2].

Далі йшло кілька пунктів щодо нагородної діяльності УНРади. Наведемо деякі з них, щоб показати як детально проводилася нагородна робота:

а) Уважати, що нарікання Крайової Ради Воєнного Хреста при ОБВУА в Філядельфії в справі пересланих їй Ресортом Військових Справ Воєнних Хрестів у жовтні 1962 р. не оправдані й мусять бути вияснені й полагожені самою Крайовою Радою Воєнного Хреста в Філядельфії її власними засобами;

б) Справу повільного виготовлення й висилки Воєнних Хрестів Крайова Рада Воєнного Хреста в Філядельфії мусить сприймати розважно й врозуміло, бо ці справи не можуть бути полагожені скорше ніж вони перейдуть всі інстанції, що їх законом і приписами процесуального порядку устанавлено;

в) Закликати Крайову Раду Воєнного Хреста Філядельфії, щоб вона негайно надіслала до Реєстру Військових Справ Виконавчого Органу УНРади іменний список, що їм уже Воєнни Хрести формально признано і грошову належність за ці Воєнні Хрести і грошову належність за ці Воєнні Хрести заплачено;

г) Гроші виплачені до Крайової Ради Воєнного Хреста в Філядельфії мусять бути негайно переслані разом з списком до Ресорту Військових Справ на знану їй адресу. Після того Ресорт Військових Справ по можливості в найкоротшому часі вишле, згідно з присланим списком, признані й оплачені Воєнні Хрести разом з Грамотами» [2, арк.2].

З цього документу (як і багатьох йому подібних) ми вбачаємо не тільки активну діяльність УНРади у справі нагородження. Показово, що УНРада, навіть не маючи коштів на виготовлення нагород, робила все, що не допустити децентралізації процесу нагородження і утримувала його повністю під контролем (в тому числі веденням єдиного реєстру нагороджень).

Наскільки велике значення УНРада приділяла своїй нагородній діяльності ілюструє також той факт, що тільки вищезгаданій, абсолютно локальній справі про нагородження було присвячене велике за обсягом листування (що досить часто торкалося й інших нагородних справ). В серпні цього ж року листування вже вийшло на рівень голови УНРади Осипа Бойдунника. У листі на ім'я заступника голови Виконавчого органу УНРади Дмитра Андрієвського він повідомляв про свою особливу увагу до цього питання. Як було, у тому числі, зазначено: «У відповідь до Вашого листа з дня 7 серпня 1964 р., якого отримання з подякою підтверджую, доводжу до Вашого ласкавого відома, що без уваги на те чи я візьму чи не візьму участь в засіданні Виконавчого Органу Української Національної Ради, дня 3 серпня 1964, на яке Ви мене запрошуєте, справу закидів, згл.нарікань на неточності у видаванні «Воєнного Хреста», я ставляю на порядок денний засідання Президії Української Національної Ради, яке відбудеться в першій половині вересня 1964 р.

Роблю це тому, що:

1. я, як голова Української Національної Ради, отримав такі закиди і нарікання від колишніх вояків Української Армії і мушу на ті закиди і нарікання відповісти;

2. не всі фракції Української Національної Ради є заступленні у її Виконавчому Органі, але всі вони повинні мати інформації про те, що діється з видачею «Воєнного Хреста», а тим більше, що ті нарікання не є першими» [2, арк.3].

Після заснування Воєнного Хреста УНРада не припинила активну законотворчість у нагородній сфері. В 1977 році був заснований «Хрест 60-ліття відродження Українських Збройних Сил», а в 1980 році «Медаль за поранення».

Нагородження всіма заснованими нею нагородами проводилися УНРадою до самого кінця її існування. Про це свідчить велика кількість відповідних Наказів «Війську Української Народної Республіки» щодо нагороджень. При цьому в кожному Наказі було, як правило, багато нагороджених і парадоксальним чином – чим далі відходили у минуле роки Громадянської війни, тим більше ставало удостоєних нагородами. Пояснювалося це тим же фактором, що й раніше, але він ставав з кожним роком все відчутнішим – УНРада намагалася заснуванням нових відзнак і проведенням все більш масових нагороджень втримати свої позиції серед української еміграції.

Список використаної літератури

1. ЦДАЗУ, Ф.15, оп.1, спр.81

2. ЦДАЗУ, Ф.35, оп.1, спр.1

Стаття надійшла до редакції 14.05.2012.

V. M. Voronin

**AWARD MANAGEMENT ACTIVITIES EMIGRATION UPR: AWARDS WITHOUT
A STATE**

Historical Research award of the Management emigration UNR - introduction of new awards exile government and rewarding practice.

Keywords: Award system, UPR, UPR emigration, the Order of Liberation, Simon Cross Petlyury, UNRrada, Military Cross.

УДК 930.1:618.39(47)"1920/1930"

И. М. Мирошниченко, Е. В. Стяжкина

АБОРТНАЯ ПОЛИТИКА В СССР В 1920-30-Е ГОДЫ: ИСТОРИОГРАФИЯ ВОПРОСА

У статті подається аналіз основних вітчизняних та зарубіжних досліджень з питання абортної політики у Радянському Союзі в 1920 – 1930-ті роки. Охарактеризовано особливості розробки цієї теми за радянських часів та в сучасній історичній науці. Визначено місце проблеми абортів в історико-демографічних, соціально-історичних, гендерних дослідженнях, специфіку розкриття її окремих аспектів.

Ключові слова: абортна операція, народжуваність, контрацепція, соціальна політика, демографічні процеси.

Феномен аборта как основного регулятора процесса воспроизводства населения в Советском Союзе и как фактора социально-демографической политики получил достаточно широкое освещение в отечественной и зарубежной науке. Советское государство первым в мире (1920 г.) легализовало процедуру искусственного прерывания беременности. Однако данная властью женщине репродуктивная свобода, принесла существенные морально-демографические проблемы, а потому достаточно скоро перестала вписываться в рамки «идеального» советского общества, созданием которого власть особенно активно занялась после партийных пертурбаций конца 1920-х годов. Итогом поиска новых форм социальной и демографической политики стало абортное табу 1936 года. Запрет на искусственное прерывание беременности, принятый «по просьбам трудящихся», в конечном итоге не стал источником новых практик репродуктивного поведения, а скорее способствовал тому, что «абортная культура» (термин А. Попова), как в легальных, так и в незаконных формах, превратилась в главный инструмент регулирования рождаемости.

Исходя из масштабности и значимости проблемы, с учетом глубины ее изученности, представляется необходимым анализ и систематизация достижений отечественных и зарубежных ученых с целью выявления малоизученных аспектов и определения перспектив дальнейшего исследования роли аборта в советских социально-демографических процессах. Цель данной статьи – выяснить степень изученности проблемы аборта в Советском Союзе 1920 – 1930-х годов путем анализа основных наработок советской и современной историографии.

Специфика изучения основных аспектов абортной операции в советский период состоит в том, что данная проблема имела право быть обсуждаемой с исключительно медицинской точки зрения. Итоги общественной дискуссии о запрете аборта были подведены Ароном Сольцем [1], старым большевиком, именуемым в партийных кругах «совестью партии» и Николаем Семашко, наркомом здравоохранения [2]. А. Сольц, в частности, писал: «Аборт – это злое наследие того порядка, когда человек жил узколичными интересами, а не жизнью коллектива... В нашей жизни не может быть

разрыва между личным и общественным. У нас даже такие, казалось бы, интимные вопросы, как семья, как рождение детей, из личных становятся общественными. Советская женщина уравнена в правах с мужчиной. Для нее открыты двери во все отрасли труда. Но наша советская женщина не освобождена от той великой и почетной обязанности, которой наделила ее природа: она мать, она родит. И это, бесспорно, дело большой общественной значимости» [3].

Социальный аспект абортной политики был исключен из научного дискурса, а порядок рассуждения проблемы стал строго медикализированным. Можно констатировать, что врачи-гинекологи (или «организаторы здравоохранения») оказались единственными представителями научного мира, которым разрешалось анализировать проблему аборта в контексте его негативного влияния на здоровье женщины. Следует отметить, что даже после отмены абортного табу (1955 г.) акцент научного дискурса изменился мало [4]. Можно констатировать, что тема искусственного прерывания беременности стала «теневой», замалчиваемой проблемой, как и многие другие темы, связанные с телесностью, здоровьем, сексуальной и репродуктивной сферой человека. Будучи отнесенной к разряду «нежелательных к обсуждению тем», статистика абортных случаев в СССР вплоть до 1980 годов относилась к числу «секретных сведений» [5]. Статистические сборники «Аборты в 1925 году» и «Аборты в 1926 году» стали первыми и последними публикациями сведений об абортах [5]. Данная тема как предмет самостоятельного исследования была фактически закрыта вскоре после введения запрета на совершение абортной операции. Проблема искусственного прерывания беременности рассматривалась только как часть других – социально значимых и социально одобряемых научных проблем. К их числу можно отнести работы по исторической демографии, медицинской и демографической статистике и т.п. [6].

В 1969 году была опубликована книга известной советской социал-гигиенистки и медицинского демографа Е.А. Садвокасовой. В своей работе «Социально-гигиенические аспекты регулирования размеров семьи» Е.А. Садвокасова впервые четко сформулировала основные тенденции развития абортной сферы, проанализировала эффективность ее властного регулирования и поставила вопрос об альтернативных методах контроля над фертильностью [7]. Ее исследования по данной проблеме стали базовым элементом большинства последующих исторических и демографических трудов этой тематики.

В 1970 году вышла в свет В.В. Паевского «Вопросы медицинской и демографической статистики», в которой анализировались тенденции рождаемости и была приведена статистика абортных случаев в середине 1920-х годов. Анализируя репродуктивное поведение женщин, В.В. Паевский пришел к выводу о том, что уровень рождаемости сельских женщин свидетельствовал об отсутствии широкого распространения практики «волевого ограничения рождаемости». А модель городского репродуктивного и антирепродуктивного поведения в тот же период характеризовалась куда более либеральными тенденциями [8].

В современной историографии проблема искусственного прерывания беременности как способа репродуктивного поведения приобрела новое звучание, что обусловлено расширением проблемного поля исследований, снятием идеологических табу, пробуждением интереса к истории человека и повседневных практик. В центре внимания исследователей находится, прежде всего, законодательный зигзаг в отношении данной операции, когда в условиях завершающейся гражданской войны аборт был узаконен, но по прошествии всего 16-ти лет полностью запрещен.

Ключевое место в актуализации проблемы занимают работы демографической направленности, где картина эволюции советской абортной политики (от абсолютной свободы применения данной операции до полного ее запрета с анализом реальных

последствий подобного виража) охарактеризована с точки зрения его влияния на демографические процессы в советском государстве. Среди них особое место занимает коллективное исследование сотрудников Центра демографии и экологии человека ИМП РАН «Демографическая модернизация России: 1900–2000» [9], представляющее собой работу обобщающего характера, где проблема аборта впервые комплексно рассмотрена в пространственно-временном измерении.

Авторы академического исследования пришли к выводу о том, что беспокойство власти в связи с проблемой аборта, возраставшее по мере снижения показателей рождаемости, быстро поставило свободу аборта под сомнение, что сразу нашло отражение в официальном дискурсе и завершилось принятием антиабортного постановления в конце июня 1936 года. Однако даже столь радикальные меры регулирования ситуации не дали существенных результатов, поскольку положительный эффект от их применения был весьма кратковременным, и быстро сменился расцветом теневых практик прерывания беременности, перемещением его в нелегальную сферу, что обуславливалось оторванностью реальных условий жизни от декларируемых властью, при которых аборт как средство разрешения проблемы незапланированной беременности для большинства семей был единственным выходом [9].

Сходные позиции по отношению к проблеме аборта в советском государстве характерны для демографа и социолога И.И. Белобородова. Автор расценил легализацию прерывания беременности, как меру, которая «содействовала распространению антинатальных социальных норм, связанных с внутрисемейным контролем над рождаемостью, и давала толчок к развитию и использованию иных методов такого контроля» [10]. И.И. Белобородов также отметил кратковременность положительного воздействия на репродуктивные процессы правительственного запрета абортации, поскольку «в условиях снижавшейся потребности населения в детях, которая для воспроизводства населения является определяющей переменной, ограничения в отношении прерывания беременности не являлись мерой, способной надолго обеспечить рост рождаемости и уж тем более сформировать потребность в более высоком числе детей» [10].

По мнению историка-демографа В.А. Исупова, правительственный запрет абортов 1936 г. «отчетливо выявил главные противоречия советской квазидемографической политики». Руководство СССР стремилось к максимально высоким темпам роста населения, но, вместе с тем, сталинская социально-экономическая стратегия, в особенности курс на форсированное развитие тяжелой индустрии и насильственную коллективизацию, объективно способствовала снижению интенсивности рождаемости. Государство было заинтересовано в максимальном использовании женского труда, что предполагает ограничение рождаемости, но в то же время не заботилось о выпуске контрацептивов. Таким образом, оно всей своей политикой подталкивало женщин к искусственному прерыванию беременности и одновременно запрещало аборты, на словах декларируя семейные ценности [11]. В подобных условиях, по мнению В.А. Исупова, запрет абортов мог иметь только кратковременный шоковый эффект. Реальными его последствиями стали эпидемия подпольных абортов, высокие показатели женской смертности и увеличение числа детоубийств, причем, последнее автор назвал «непосредственным и самым жестоким последствием постановления». Смертность вследствие нелегальных абортов в городских поселениях СССР в 1938–1939 гг., достигала 12,7 случаев на 100 тыс. женщин в возрасте 15-19 лет [11]. Усилия сталинского правительства максимально повысить число детей в семье вступили в острый конфликт с объективными законами развития демографической сферы и оказались несостоятельными [11]. Сталинский «демографический ренессанс» 1935–

1938 годов еще до начала кризиса, вызванного военными конфликтами, быстро сошел на нет [11].

Проблему отсутствия каких-либо иных кроме аборта внутрисемейных регуляторов рождаемости в Советском Союзе проанализировала в своей статье «Аборт – кривое зеркало демографической политики» В.И. Сакевич. Характеризуя период запрета на искусственный аборт (1936–1955 гг.), автор особо отметила процесс фактического свертывания работы по пропаганде и развитию контрацепции в стране. Обучение применению противозачаточных средств было исключено из числа обязанностей врачей женских консультаций, была ликвидирована Центральная комиссия по борьбе с абортами, прекратилось печатание статей и популярных изданий по этому вопросу. На протяжении 20-летнего периода запрета аборт в СССР почти не занимались вопросами развития и совершенствования контрацепции [12]. Законодательный запрет аборта, по мнению автора, не привел к ожидаемым результатам именно в силу указанной причины; параллельно с падением темпов рождаемости возрастала материнская смертность и число случаев детоубийства [12], что впоследствии вынудило власть снова легализовать абортную операцию.

Вопрос контрацептивной ситуации в советском государстве также является центральным в статье известного социолога и сексолога И.С. Кона «Аборт или контрацепция?». Выводы автора однозначны – ничего, кроме искусственных абортов, советская медицина в качестве метода планирования и регулирования рождаемости женщинам не предложила [13]. Единственной же альтернативой искусственному аборту со всеми его опасными последствиями могло быть лишь создание эффективных противозачаточных средств [13].

Таким образом, в историко-демографических исследованиях прочно закрепилось суждение о неэффективности абортного табу как средства повышения демографических показателей. Все демографы сходятся во мнении, что охранительные меры без разрешения самих основ проблемы не могли дать ожидаемого положительного эффекта, вызвав лишь смену акцентов и перемещение аборта «в тень». Пронаталистский курс государства, не подкрепленный соответствующей материальной базой, даже при наличии необходимых законов, не мог быть успешно воплощен в жизнь, поэтому реальные демографические показатели существенно отставали от желаемых.

Среди исторических работ, посвященных советским абортным практикам в 1920–1930-е годы, следует отметить статью Н.Б. Лебиной «Навстречу многочисленным заявлениям трудящихся женщин...» «Абортная политика как зеркало советской социальной заботы» (М., 2007). Автор, рассматривая эволюцию позиций государства и общества в отношении аборта, отметила, что в связи с нарастающим процессом модернизации, повлекшим за собой изменение ментальных норм общества, еще в начале XX века, при самодержавном строе началось становление аборта в качестве «несанкционированной нормы повседневной жизни» [14]. Изменение настроений общества, особенно в городе, в сторону признания аборта «в качестве легального способа регулирования рождаемости», по мнению, автора, «во многом явилось основанием для превращения абортной политики в сферу социальной заботы нового государства» [14].

Последовательно рассматривая процессы легализации и запрета аборта, при перечислении причин последнего Н.Б. Лебина акцентировала внимание на беспокойстве власти по поводу «роста степени свободы населения в частной сфере» [14]. Игнорируя вопрос о контрацептивах, власть оставила женщине в качестве единственного способа регулирования рождаемости аборт без наркоза, превратив производство этой операции в своеобразную индустрию, введя за нее плату и последовательно повышая ее вплоть до официального запрета аборта [14].

Закон о запрещении искусственного прерывания беременности Н.Б. Лебина охарактеризовала как «драконовский», давший власти «еще один мощный рычаг управления частной жизнью граждан» [14], но не принесший ей ожидаемых результатов в желаемом масштабе. Основную причину подобного поворота в отношении абортации автор видит в необходимости внедрения таких норм интимной жизни, которые устраивали бы политическую систему сталинизма, поскольку посредством подавления естественных человеческих чувств идеологией рождается фанатизм почти религиозного характера, находивший выражение в безоговорочной преданности лидеру [14], являвшей собой один из основополагающих элементов тоталитарного режима.

Работа Н.Б. Лебиной представляет собой анализ исключительно городских абортных практик, исследовательница отметила меркантилистский аспект правительственной политики в отношении аборта и четко определила его место в повседневной жизни советской женщины.

Проблема аборта как естественной составляющей женского опыта в советском обществе стала также предметом гендерной риторики. Е.А. Здравомыслова в работе «Гендерное гражданство и абортная культура», рассматривая проблему искусственного прерывания беременности как одну из ключевых характеристик гендерного, прежде всего, женского гражданства, отметила, что политика в отношении абортации являлась одним из базовых аспектов государственного конструирования советской женственности.

В процессе характеристики комплекса репрессивных государственных мер в сфере сексуальности и репродуктивных прав исследовательница представила анализ агитационной кампании в советских женских журналах, предварявшей указ о запрещении абортной операции [15]. В центре кампании стоял антиабортный дискурс, причем, позиция тех, кто поддерживал идею сохранения за женщиной права на аборт, однозначно осуждалась с точки зрения как науки, политики, так и здравого смысла. Е.А. Здравомыслова выделяет несколько групп экспертов, единодушно противившихся сохранению аборта. Среди них врачи-гинекологи, многодетные матери и матери-одиночки, партийно-профсоюзные активисты и ударницы труда, считавшие, что аборт непременно влечет за собой разрушение семьи, бездетность и личное несчастье женщины, не удовлетворившей базовый материнский инстинкт. В материнстве отныне заключалась гражданская доблесть женщины, а бесплодие как частое последствие аборта рассматривалось в контексте социального бедствия. В целом, рост абортации трактовался в качестве угрозы безопасности государства, поскольку вел к снижению рождаемости [15].

Исследовательница отметила выделение в ходе дискуссии целой категории «морально деградировавших, чуждых советскому строю женщин, которые настаивают на аборте «без всяких оснований» либо на основании того, что у нее уже есть ребенок». Эти женщины сразу приобретали клеймо «сексуально распущенных и некультурных гражданок». Ярлык врага навешивали также врачам-частникам, несознательным мужьям, свекровям, «плохим подругам», которые характеризовались как «несознательные граждане», бесчестно относящиеся к женщине и подстрекающие ее на аборт [15].

Собственно абортное табу в процессе дискуссии репрезентировалось, по словам, Е.А. Здравомысловой, «как гарант счастья и радости натурализованного материнского гражданского долга». В основу женского гражданства было положено принудительное материнство, и проведенная в прессе агитационная кампания относительно запрета абортации явилась «оправданием репрессивного регулирования деторождения» [15].

Определенное внимание проблемам советской политики в социально-демографической сфере уделялось также зарубежными исследователями. Специфическая роль аборта как основного и фактически единственного регулятора прироста населения в Советском Союзе, вызвала активный интерес у представителей западной историографии. За рубежом вопросы абортной практики в Советском Союзе непосредственно в момент наиболее активного вмешательства государства в данную сферу социальной политики рассматривала Элис Визроу Филд в своей работе «Защита женщин и детей в Советской России», изданной в 1932 году. Характерной ее особенностью является собственно анализ правительственного разрешения на аборт без его последующих трансформаций и замены запретительным законом. Исследовательница выявила комплекс причин, вызвавших в октябре 1920 года соответствующее постановление. Главными среди них, согласно результатам проанализированных ею соответствующих опросов, были неудовлетворительное финансовое положение женщин, угроза потери здоровья и места работы вследствие частых родов. Аборт выступал единственным средством решения проблемы нежелательной беременности, совершался тайно без надлежащей медицинской помощи, поскольку подобные действия рассматривались властью и церковью как аморальные, противозаконные и жестоко преследовались [16].

По мнению автора, после революции 1917 года женщины изъявили желание легализовать их право на искусственное прерывание беременности, отказ им в этом повлек бы новый всплеск подпольных аборт, и, соответственно, женских смертей от некачественно произведенной операции. К тому же, несмотря на усилия советских ученых-медиков, каких-либо иных качественных средств для устранения проблемы нежелательной беременности не существовало. Все это и подтолкнуло советскую власть к столь радикальному шагу [16]. Тем не менее, врач обязан был предупреждать женщину о возможных тяжелых последствиях операции и отказывать в ее совершении, если беременность была первой [16]. Подобный односторонний подход к анализу причин и последствий феномена легализации аборта не раскрывает в полной мере его истинную роль и значение в контексте замаскированного под заботу контроля государства над обществом.

Вопросы абортной культуры в советском государстве и социуме анализировали в своих работах Венди Голдман и Шейла Фицпатрик.

Особенности инспирированной правительством «народной» дискуссии по вопросу о необходимости запрета аборта проанализированы Шейлой Фицпатрик. Идея передачи закона «на широкое обсуждение» трудящихся не встретила у них, по мнению автора, большого энтузиазма в этом процессе и само обсуждение проходило своеобразно. Акцент делался на материальные проблемы, мешающие женщине познать радость материнства, и практически не затрагивалась моральная сторона вопроса – «право плода на жизнь» и право женщины на контроль над собственным телом. Все участники дискуссии исходили из убеждения, что любая женщина непременно желает быть матерью, и сходились на том, что разрешать аборт следует в ограниченных случаях, причем перечень этих случаев был довольно широким. Однако по официальном выходе закона оказалось, что очевидное неприятие идеи тотального запрета на аборт в обществе не было принято во внимание властью, поступившей исключительно по своему усмотрению, что в очередной раз продемонстрировало популистский характер идеи «обсуждения» заранее готового закона [17].

Венди Голдман подвергла анализу социальный и возрастной состав, материальное и семейное положение, уровень здоровья женщин, совершавших аборт, и пришла к выводу, что более всего эта операция была популярна среди горожанок от 20 до 29 лет, уже имевших ребенка и вместе с тем опыт совершения аборта ранее, испытывавших серьезные материальные затруднения, замужних и до совершения аборта вполне

здоровых. Автор особенно отметила тот факт, что, несмотря на легализацию данной операции, практика «подпольного» аборта была довольно популярной в течение всего периода его законного существования [18].

Проанализировав «женские аргументы» против юридического запрета на совершение данной операции, В. Голдман на первое место среди них поставила опасения большинства женщин потерять «свою полную свободу». Желание учиться, работать, реализовать себя на общественном поприще часто вступало в противоречие с функцией материнства, и немало женщин готовы были пожертвовать последней ради реализации своих жизненных планов. Однако высшее руководство страны не разделяло подобного мнения, пойдя по пути ограничения репродуктивной свободы женщины в целях повышения рождаемости [18].

В целом, краткий историографический анализ советской абортной политики в 1920–1930-е годы выявляет не достаточно высокую степень изученности этой проблемы в современной исторической литературе, что объясняется как недостаточным кругом источников по проблеме, так и сохранением академического предубеждения к темам, связанным с телесностью и репродуктивными практиками человека. Особую роль в спектре исследований по данной тематике играют историко-демографические работы, в которых данная проблема получила наиболее полное и широкое освещение.

В центре исторической дискуссии об абортах находятся вопросы юридического статуса данной операции, ее роли в социально-демографических процессах и контроле государства над обществом. Феномен аборта в контексте советской модели женственности на сегодняшний день является неотъемлемым элементом гендерного дискурса. В то же время характерным для современной историографии «абортного» вопроса является ее «городская» направленность, при которой абортные практики в сельской местности выпадают из поля зрения исследователей. Более пристального внимания требуют спектр и масштабы последствий абортного табу. Приоритетным в дальнейших исследованиях данной проблемы может стать региональная специфика реализации абортной политики и особенности ее восприятия населением конкретной местности.

Список использованной литературы

1. Сольц А. Аборт и алименты / А.Сольц // Труд. – 1937. – 27 апр. (№ 97).
2. Семашко Н. Какой замечательный закон! (К отмене аборт в СССР) / Н.Семашко // Медицинский работник. – 1937. – 16 июля.
3. Цит. по: Сакевич В.И. Что было после запрета аборта в 1936 году? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/2005/0221/reprod01.php#_FNR_1 – 12.03.2012.
4. Петченко А. И. Акушерство. – К., 1954; Сердюков М. Г. Чем вреден и опасен аборт. – М., 1954; Тимошенко Л. В. Про шкідливість аборт. – К., 1956; Кочергинский А. З. Что надо знать об аборте и его последствиях. – Кишинев, 1956; Никончик О. К. Аборт и его последствия. – М., 1956; Бодяжина В.И. Учебник акушерства. – М., 1958; Никончик О.К. Проблема контрацепції і організація боротьби з абортами в СРСР // Акушерство і гінекологія. – 1959. – № 6.
5. Демографическая модернизация России: 1900–2000 / под ред. А. Г. Вишневого. – М. : Новое изд-во, 2006. – С. 199–215.
6. Корчак-Чепуркивский Ю.О. Избранные демографические исследования. – М., 1970; Хоменко А.П. Семья и воспроизводство населения // Избранные произведения. – М., 1980; Томилин С.А. Демография и социальная революция. – М., 1973; Курман М.В., Лебединский И.В. Население большого социалистического города. – М., 1968.

7. Садвокасова Е.А. Социально-гигиенические аспекты регулирования размеров семьи / Е. А. Садвокасова. – М. : Медицина, 1969.
8. Паевский В. В. Вопросы медицинской и демографической статистики / В. В. Павеский. – М., 1970. – С. 316–317.
9. Демографическая модернизация России, 1900–2000 / под ред. А. Г. Вишневого. – М. : Новое изд-во, 2006. – 608 с.
10. Белобородов И.И. Аборты в России: история, последствия, альтернативы [Электронный ресурс] / И. И. Белобородов. – Режим доступа: http://www.demographia.ru/articles_N/index.html - 04.12.2012.
11. Исупов В.А. Демографические катастрофы и кризисы в России в первой половине XX века: Историко-демографические очерки / В. А. Исупов. – Новосибирск : Сибирский хронограф, 2000. – С. 131–135.
12. Сакевич В.И. Аборт – кривое зеркало демографической политики [Электронный ресурс] : доклад на семинаре в Центре демографии и экологии человека, 22 окт. 2001 р. / В. И. Сакевич // Демоскоп Weekly. – 2003. – 25 авг.–7 сент., № 123–124. – Режим доступа: <http://www.demoscope.ru/weekly/2003/0123/analit01.php>.
13. Кон И.С. Аборт или контрацепция? [Электронный ресурс] / И. С. Кон // Сексуальная культура в России: клубничка на березке. – Режим доступа: <http://sexology.narod.ru/chapt611.html> – 17.03.2012.
14. Лебина Н.Б. «Навстречу многочисленным заявлениям трудящихся женщин...» Абортная политика как зеркало советской социальной заботы // Советская социальная политика 1920–1930-х годов: идеология и повседневность / под ред. П. В. Романова и Е.Р. Ярской-Смирновой. – М. : Вариант, ЦСПГИ, 2007. – С. 228–241.
15. Здравомыслова Е.А. Гендерное гражданство и абортная культура [Электронный ресурс] // Демоскоп Weekly. – 8–21 февр. 2010 р., № 409–410. – Режим доступа: http://www.demoscope.ru/weekly/2010/0409/analit01.php#_FN_1 – 09.03.2012.
16. Field Alice Withrow. Protection of Women and Children in Soviet Russia [Электронный ресурс]. – Е.Р. Dutton, 1932. – Режим доступа: <http://www.marxists.org/reference/archive/field-alice/protect/ch04/html> – 03.03.2012.
17. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Ш. Фицпатрик ; [пер. с англ. Л.Ю. Пантина]. – 2-е изд. – М. : РОССПЭН, 2008. – С. 183–187.
18. Goldman W. Women, Abortion, and the State, 1917–36 // *Russia's women: accommodation, resistance, transformation/* edited by Barbara Evans Clements, Barbara Alpern Engel, Christine D. Worobec. – Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press, 1991. – P. 243–266.

Стаття надійшла до редакції 14.05.2012.

I. M. Miroshnichenko, H. V. Styazhkina

ABORTION POLITICS IN THE USSR IN 1920-30-TH YEARS: HISTORIOGRAPHY A QUESTION

In the present article the basic domestic and foreign literature devoted to abortion policy in Soviet Union of 1920 – 1930 years is analyzed. The features of analysis of this theme in soviet and modern historical science are described. The place of problem of abortion in demographic, socially-historical, gender researches and the specific of represent certain aspects are determined.

Key words: *abortion operation, birth rate, contraception, social policy, demographic processes.*

УДК 930.1:94(477)"1657/1687"

С. В. Тарасов

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЛЬ ДУХОВЕНСТВА В ПОДІЯХ РУЇНИ. ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ

Аналізується роль, що була зіграна українським духовенством в подіях Руїни. Зроблено висновок про її об'єктивну оцінку зроблену російською дореволюційною історіографією.

Ключові слова: Руїна, «Малоросійська смута», українське духовенство, Київська митрополія, українська козацька держава, Гетьманщина, боротьба партій, автономія, інкорпорація, російська історіографія.

Руїна – це дуже важливий період в історії української козацької держави. Більшість російських істориків бачили у процесах Руїни («Малоросійської смуті», як вини називали її) боротьбу між різними класами та станами українського суспільства. Це було цілком у дусі історичної науки XIX ст. Підхід російських дослідників до проблеми ми можемо назвати „соціологічним”. В ту епоху українське духовенство безумовно було повинно зіграти важливу роль у політичному житті. Тому воно та його політична діяльність привернули велику увагу з боку російської історичної науки. До того політична діяльність цього суспільного стану була непоганою ілюстрацією концепції, що була запропонована російською історіографією. С.Соловйов та його послідовники, вважали, що в Україні йшла боротьба двох партій (військової старшини і народної). При цьому, старшинська партія мала пропольську, а народна – промосковську політичну орієнтацію.

Російські історики підкреслювали активну роль духовенства у тогочасному політичному житті та прихильність білого духовенства до московської політичної орієнтації.

З боротьбою двох партій російські історики пов'язували і розкол в українському духовенстві. На їхню думку, вище українське духовенство, що походило зі шляхти, підтримувало прихильників Польщі, біле духовенство, тісно пов'язане з народними масами, вбачало в царі заступника від свавілля шляхти і відстоювало союз з Росією. Так вважали С.Соловйов, Г.Карпов, Е.Замисловський, митрополит Макарій, В.Ейнгорн, Д.Іловайський [11, с. 105; 4, с. 16; 2, с. 364; 6, с. 267–269; 16, с. 96–97; 3, с. 200]. При цьому митрополит Макарій відзначав, що не все вище духовенство підтримало І. Виговського [6, с. 269].

Ініціатором зміщення І.Виговського, за С.Соловйовим, став полковник Т.Цюцюра (Цицюра, Цецура), який очолив антигетьманський рух, що почався на Лівобережжі. Козацтво відчувало ненависть до поляків. Тому не дивно, що козаки почали перебігати до Ю.Хмельницького [12, с. 53]. С.Соловйов докладно описував повернення Війська Запорозького „під государеву руку”. Він вважав, що вирішальна роль цього повернення належала „східному боку” України. Таку ж думку стосовно цього питання мав М.Голіцин [1, с. 214]. Так само вважали В.Ейнгорн та Д.Іловайський [16, с. 135; 3, с. 205]. Але при цьому вони особливо звертали увагу на заслуги білого духовенства. Якщо за С.Соловйовим ініціатива сходила безпосередньо від Т.Цюцюри, то за В.Ейнгорном вона належала ніжинському протопопу М.Филимоновичу (Филимонову) [16, с. 135]. Саме він зумів завдяки своїй енергії переконати Ніжинський полк та місто Ніжин знову присягнути цареві. А це було немало, тому що, за даними історика, Ніжин був найбільш значним за кількістю населення містом України, а населення

Ніжинського полку дорівнювало одній шостій населення тогочасної України. Серед представників козацької старшини казали, що ініціатива „у доброму ділі” належала білому духовенству і, головним чином, ніжинському протопопу [16, с. 142].

Такий же настрій, як у М.Филимоновича, за словами В.Ейнгорна, мали майже усі представники білого духовенства. Винятки – рідкість. Історик наводив приклади, коли духовні особи надавали допомогу російському війську та представникам царської адміністрації. Серед них – курйозний випадок, коли зінківський піп Григорій приймав участь в обороні Зінькова і, якщо вірити джерелу („Акты относящиеся к Южной и Западной России”. – Т. IV. № 110. – С. 208.), власноручно вбив понад 60 осіб. Священик звертався безпосередньо до „великого государя” за дозволом служити у церкві, тому що після того, що він наробив, не наважувався служити без архіерейського благословення [16, с. 125–126].

Учень С.Соловйова Г.Карпов, розвиваючи думку свого вчителя, присвятив єпископу Мефодію цілу монографію. Г.Карпов писав, що у той період козацтво здавалося московському уряду „взагалі нездатним, щоб керувати справами своєї країни” [5, с. 13]. Колишня система воєводського керування, була, за словами історика, більш діючою. Проте у самій Україні вона не мала популярності. Тому, хоч уряд не зовсім відмовився від воєвод, він почав розшукувати альтернативні засоби впровадження своєї політики. Тоді Москва передала Військо Запорозьке з усю Україною під контроль духовенства, на чолі якого була поставлена людина, що повністю залежала від царського уряду [5, с. 13–14]. І такою людиною став єпископ Мефодій (колишній ніжинський протопіп М.Филимонович). При цьому Мефодій не був направлений як який-небудь таємний наглядач, навпаки, за словами дослідника, усім, кому належало, було наказано радитися з доглядачем метрополії [5, с. 13].

Історик відзначив також, що у єпископа не було ніякої реальної влади. Усі його повноваження полягали у тому, що він повинен був брати участь у найрізноманітніших справах. Крім того, він повинен був здійснювати посередництво між партіями та мирити тих, що посварилися. Як зазначив історик, ніякої влади заради впливу на старшину архіерей не мав [5, с. 13].

Крім того, Мефодій був поставлений єпископом у Москві митрополитом Пітіримом, що було порушенням церковних канонів. Цю обставину використали вороги нового єпископа, в першу, чергу Діонісій Балабан [5, с. 54–56].

Москва, за словами історика, сподівалася, що колишній ніжинський протопіп стане вірним її агентом, тому що буде відчувати подяку їй. Мефодій, зі свого боку, був впевнений у підтримці московського уряду, тому що він сам нав’язав єпископа Україні, порушивши при цьому церковні звичаї. Але усі ці розрахунки не виправдалися. В Україні, на що звернув увагу дослідник, швидко помітили, що політичної влади єпископ не має, а коли він звернувся за допомогою до уряду, наслідком стало незадоволення старшини втручанням духовенства у її справи [5, с. 18].

Г.Карпов вважав, що план Москви мав істотні недоліки. „...Не встигли ще добре розібратися зі своїм власним Никоном, а вже квапилися зробити точно такого ж для Малоросії”, – писав історик [5, с. 15]. По-перше, невідомо було, стала б чи ні військова старшина терпіти владу єпископа. По-друге, хто міг поручитися, що сам Мефодій не стане причиною якоїсь нової смуті. Вчений вважав, що московські державні діячі зовсім не замислювалися над подібними питаннями [5, с. 15–16].

Вище згадувалося, що Мефодій був поставлений в єпископський сан з порушенням церковних канонів. Діонісій Балабан та Юрій Хмельницький зуміли вмовити Константинопольського патріарха накласти прокляття на „Мефодія та тих, що товаришують з ним” [5, с. 56]. Сам єпископ Мефодій казав, що це прокляття призвело до багатьох хвилювань серед київського духовенства та мирян. Однак Г.Карпов думав, що це ствердження трохи перебільшене. Історик вважав, що саме прокляття не могло

стати причиною смуту, але численні вороги колишнього ніжинського протопопа могли використати при нагоді цю обставину у своїй боротьбі проти нього [5, с. 60]. Крім того, серед ворогів Мефодія опинилися не тільки прихильники Я.Сомка, якого єпископ не підтримував, але й чорне київське духовенство [5, с. 60]. Однак І.Гізель „із товаришами” і раніше прокляття, що було накладене на нового доглядача метрополії, знали канони, що забороняли визнавати єпископський сан у подібних осіб. Знали, проте, приймали цього неканонічного єпископа, як зазначав історик. Вони визнавали його, по-перше, внаслідок добрих стосунків з царем, по-друге, „на тій підставі, що при ньому їм буде жити добре” [5, с. 65].

В іншому випадку незадоволення духовенства, як вважав дослідник, ні на чому не ґрунтувалося. Мефодій був зовсім не схожий на Никона, він і після Ніжинської ради не тільки не покидав, але і захистив своїх нещодавніх ворогів [5, с. 65].

На той факт, що Мефодій був призначений єпископом незаконно, звернув увагу і митрополит Макарій. Він відзначив, що незабаром після того, як ніжинській протопіп став єпископом, Діонісій Балабан поставив, користуючись своїм правом, на ту ж саму єпархію свого єпископа Йосипа Нелюбовича-Тукльського. Це, як зазначав історик, повинно було служити для усіх і для самого Мефодія постійним нагадуванням, що він був поставленим та зветься єпископом мстиславським незаконно [6, с. 279]. Крім того, на початку 1662 р. патріарх Никон наклав анафему на крутицького митрополита Питирима за те, що він поставив єпископа в чужу церковну область, яка підлягала константинопольському патріарху. Ця анафема, як підкреслив учений, автоматично позбавляла влади і Пітіріма, і Мефодія, якого той рукоположив. Однак у Москві цьому не надали значення, тому що Никон у цей час вже фактично відрікся від патріаршества [6, 279-280]. Набагато більшу небезпеку становила для Мефодія анафема, що була направлена безпосередньо в його адресу та походила від константинопольського патріарха. Митрополит Макарій вважав, що у Москві про це церковне прокляття дізналися, можливо, раніше, ніж у Гетьманщині [6, с. 281]. І Москва почала діяти. Історик вважав, що константинопольський патріарх зняв прокляття з Мефодія за особистим клопотанням царя. Доказ цього дослідник бачив у тому, що київське духовенство, яке ворогувало з мстиславським єпископом, через деякий час стало знову спілкуватися з ним і визнало його єпископом [6, с. 282].

На думку Г.Карпова, ворожнеча І.Брюховецького і духовенства почалася з його сварки з єпископом Мефодієм. Причина сварки гетьмана з єпископом, за припущенням дослідника, полягала у тому, що для Брюховецького, після приходу до влади, „ставала важкою Мефодієва опіка” [5, с. 104]. За словами І.Розенфельда, гетьман прагнув нанести удар духовенству і навіть запропонував царському уряду прислати митрополита з Москви [9, с. 90–104].

Під час походу короля Яна Казимира на Лівобережжя представники білого українського духовенства знову показали, на що вони здатні. Переломним моментом королівського походу стала облога Глухова. Оборonoю цього міста, як зазначав В.Ейнгорн, а потім Д.Ловайський, керували тамтешні священики, з протопопом І.Шматковським на чолі [14, с. 6–7; 3, с. 226]. При цьому мешканці Глухова, за твердженням В.Ейнгорна, були схильні до хиткості, але І. Шматковський зміг переконати їх обороняти місто [14, с. 6–7].

Говорячи про повстання І. Брюховецького, С.Соловйов, Г.Карпов, П.Матвеев, В.Ейнгорн, Д.Ловайський звернули увагу на роль підбурювача, яку зіграв єпископ Мефодій [12, с. 351–352; 10, с. 8; 5, с. 156–157; 8, с. 236; 7, с. 58; 15, с. 99; 3, с. 240]. До того часу Мефодій віддано служив Москві. Проте тепер він рішуче порвав з нею. Г.Карпов, який присвятив єпископу спеціальну монографію, вважав, що обставини, які підштовхнули його на зраду, були особистого характеру. Поступово Мефодій почав

розчаруватися в уряді, якому він служив. Причина цього полягала, за словами історика, у тому, що, замість своїх планів, Мефодію приходилося виконувати урядові, „інколи для нього дуже прикрі”, які до того ж часто змінювалися „то в той то в інший бік” [5, с. 154]. З цим єпископ ще міг би змиритися, але інколи йому доводилося виконувати доручення, які історик називав „цілковито нездійсненними” для Мефодія [5, с. 154]. При тому про його особисте самолюбство в Москві майже ніколи не замислювались. За словами дослідника, єпископу відверто показували, що на нього дивляться як на людину, куплену урядом, „для якої поворот у іншу сторону неможливий” [5, с. 154]. Найбільшим з таких особистих образ Г.Карпов вважав наказ помиритися з гетьманом [5, с. 154]. Крім того, повернувшись з Москви на батьківщину, єпископ, дізнався про переговори царського уряду з Правобережною Україною. Але, за словами вченого, з цих переговорів Мефодій міг зробити для себе тільки той висновок, що у Москві не цінять ні його заслуг, ні його відданості, а, крім того, „не проти посадити йому на шию Тукальського” [5, с. 155].

Історик визнавав, що московський уряд доволі безцеремонно ставився до своїх агентів. Щодо І.Брюховецького, то він опинився в ситуації, схожій на ту, у якій перебував Мефодій. Для гетьмана наказ про примирення з єпископом був образливим, а переговори Москви з Чигирином були для нього небезпечні [5, с. 156]. У Гадячі єпископ і гетьман, забувши, за словами історика, „колишні благодіяння, і пам’ятаючи лише недавні образи”, примирилися для того, щоб знищити московську владу в Україні [5, с. 156]. Г.Карпов вважав, що Мефодій підштовхнув І.Брюховецького до повстання тим, що занепокоїв його своїм тлумаченням умов Андрусівського договору. Потім він „мабуть, тільки у формі припущення, але висловив думку”, що московський та варшавський уряди примирилися для того, щоб з’єднати зусилля для знищення українського козацтва [5, с. 157]. Г.Карпов підкреслював, що агітація єпископа Мефодія не була таємницею для царської адміністрації. Воеводи посилали до нього стрілецького голову І.Лопатнікова, але марно [5, с. 161–164].

Подібно П.Матвєєву, Д.Іловайський вважав повернення Лівобережжя під російський протекторат подією закономірною. Він писав навіть про „нестримне тяжіння” Лівобережної України до Московської держави [3; с. 224]. Після повернення П.Дорошенка на Правобережжя, у Лівобережній Україні почався рух за московський протекторат, який був очолений білим духовенством та міщанами. Тягар від московських воевод та ратних людей здавався міщанам, за словами Д.Іловайського, менш обтяжливим „порівняно з насильствами та хижацтвом козацької старшини і полковників” [3; с. 223]. Біле духовенство не співчувало прагненням вищої ієрархії, що за своїми інтересами приєднувалася до козацької старшини [3; с. 223]. Хоч дослідник не дуже акцентував на цьому увагу, з його розповіді можна зробити висновок, що він вбачав у подіях 1668–1669 рр. повторення подій 1659 та 1663 років з тією різницею, що місце ніжинського протопопа Максима Филімоновича посів ніжинський протопіп Семен Адамович [3, с. 205, 217, 243].

С.Соловйов, а за ним П.Матвєєв та Д.Іловайський звернули увагу на роль, яку зіграло біле духовенство, і, в першу чергу, протопіп С.Адамович, який повідомив уряд, що основна маса народу України не вимагає виводу московських воевод [10, с. 12–14; 7, с. 59; 3, с. 244]. За словами П.Матвєєва, саме з цієї причини Москва вирішила провести „чорну раду”, що надало їй можливість нейтралізувати старшину [7, с. 8]. Він зазначав також, що головна боротьба на Глухівській раді розгорнулася не між Д.Многогрішним та Г. Ромадановським – людьми простодушними і неписьменними, а між „умілими дипломатами, які стояли за ними” – Л.Барановичем та А.Матвєєвим [7, с. 7].

Вище йшла мова про роль, яку, на думку російських істориків, відіграло українське духовенство у справі повернення Лівобережжя під російський протекторат.

В.Ейнгорн у своїй праці звернув увагу на роль, яку зіграло духовенство у роки гетьманства Д.Многогрішного. Силою обставин посівши посаду гетьмана, Д.Многогрішний не мав необхідних якостей для того, щоб керувати державою, тому він постійно потрапляв під вплив різних духовних осіб [16, с. 786]. Не вважаючи себе здатним вести переговори з Москвою самостійно, він передоручав це представникам духовенства. Так він сам, на думку дослідника, подав Малоросійському приказу ідею підпорядкувати гетьмана керуванню якогось з відданих Москві ієреїв [16, с. 787]. Бути посередником між царем та гетьманом, як зазначав історик, було дуже вигідно, тому що такий посередник отримував нагороди з обох боків. Багато хто з представників духовенства стали насправді агентами Москви, що керувалися її інструкціями і мали „тайних та явних помічників” [16, с. 787].

За словами В.Ейнгорна, на початку гетьманування Д.Многогрішного його керівником був Л.Баранович. Він не був призначений Москвою, а діяв скоріше за власним бажанням. У Москві навряд чи були задоволені постійними скаргами архієпископа на порушення Глухівських статей. Тому, хоч Л.Баранович удостоївся царської похвали, Малоросійський приказ, за словами історика, при першій нагоді доручив наглядати за гетьманом та керувати їм Семену Адамовичу, який був більш податливим. При цьому „архієпископу зовсім не дали помітити, що діяльністю його незадоволені” [16, с. 786]. На Л. Барановича була покладена місія збору відомостей про внутрішнє становище України, а на І.Гізеля – про становище у Польщі і Туреччині [16, с. 786]. Дослідник підкреслював, що Москва добре запам’ятала, чим обернулася ошадливість стосовно Мефодія, і тому тепер не шкодувала подачок і намагалася ні в якому разі не ображати представників українського духовенства [16, с. 786–787].

Поступово вплив духовенства зріс до такої міри, що став викликати роздратування і у правлячій верхівки, і у головної маси населення. Але І.Самойлович, що посів місце Д.Многогрішного, дуже швидко зрозумів, що може обходитися і без посередників у стосунках з Москвою. Після цього, як вказував дослідник, духовенство втратило той виключний стан, який мало за часів Д.Многогрішного [16, с. 792–793]. Одним з найважливіших подій гетьманства І.Самойловича став перехід Київської митрополії до складу Московського патріархату.

С.Соловйов і Д. Іловайський вказували на те, що формальна сторона була оформлена при активному сприянні турецького уряду, який у той момент був зацікавлений залишати мирні стосунки з Росією [13, с. 377–378; 3, с. 512]. Зазначені історики підкреслювали активну роль, яку зіграв у цієї події І.Самойлович [13, с. 373–376; 3, с. 511–512]. Д. Іловайський стверджував, що перепідпорядкування відбулося „мирно і без завад” [3, с. 512]. Він спростив ситуацію.

За словами І. Розенфельда, Москва для виконання свого плану скористувалася боротьбою гетьмана з духовенством, яке боялося утратити свої права і вільності. Тому Москві довелося у такій ситуації зітхнутися з найсильнішою опозицією духовенства [9, с. 97–98]. Дослідник звертав увагу на те, що хоч вільності духовенства були офіційно підтвержені, умови, на яких київська митрополія погодилася приєднатися до Московської патріархії, одразу ж почали порушуватися [9, с. 98]. Найважливішим наслідком реформи 1685 р. вчений вважав позбавлення духовенства його політичної ролі [9, с. 99].

Слід зазначити, що вказана проблема не отримала у російській історіографії такого висвітлення, на яке можна було б сподіватися. Тому що до моменту перепідпорядкування Київської митрополії не були доведені ані праця митрополита Макарія, ані серія статей Г. Карпова про Київську митрополію. Монографія Г. Ейнгорна також майже не торкається цього питання, тому що воно знаходиться поза її хронологічними межами.

В. Ейнгорн писав, що хоч українське духовенство всіляко чинило опір приєднанню київської митрополії до Московського патріархату, діяльність деяких його представників, що виконували доручення московського уряду, призвела наприкінці царювання Олексія Михайловича до того, що залежність Київської митрополії від Константинопольського патріарха, яка і раніше була майже номінальною, фактично припинила існувати. У Москві робилися деякі справи, що стосувалися української церкви. У Москві був призначений один український єпископ, другий – поставлений у сан митрополита, у Москві проводилась цензура церковних книг, написаних у Києві, київське духовенство підтримувало зв'язки з московським патріархом. „У таких умовах вже недалеко було і до формального підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату...” – зазначив історик [16, с. 1028]. Дослідник звернув увагу на ту обставину, що, коли закінчилося царювання Олексія Михайловича, стосунки українського духовенства з московським урядом стали дуже рідкісними, приєднання Київської митрополії все ж відбулося. Це сталося „наприкінці першого десятиріччя після смерті Олексія Михайловича з ініціативи московського уряду і за сприянням гетьмана, хоча малоросійське духовенство вельми недвозначно відмовилося взяти на себе ініціативу у справі вилучення Київської митрополії з-під благословення константинопольського патріарха”.

Підводячи підсумок сказаному, потрібно визначити, що роль яку зіграло українське духовенство в подіях Руїни була важлива. У період «смути» представники цього стану мали дуже велику суспільну вагу, і тому що користувались у тогочасній козацькій державі безумовним авторитетом, і тому що у тогочасному суспільстві вони вдіялися своєю освітою та політичним досвідом, а деякі показали себе як талановиті політичні агітатори. Але з утратою Україною автономії, в процесі інкорпорації її Російською державою, духовенство неминуче повинно було лишитися свого політичного впливу. Праці російських дослідників ілюструють цей процес досить об'єктивно.

Список використаної літератури

1. Голицын Н.С. Всеобщая военная история новых времен. / Н.С. Голицын. – СПб., 1878. – Ч. 1/2. – Отд. 1. – 279 с.
2. Замысловский Е.Е. Лекции по русской истории, говоренные доцентом Санкт-Петербургского Императорского университета Егором Егоровичем Замысловским в 1877-8 учебн. году / Е.Е. Замысловский. – [Напис. от руки. Литографировано]. – СПб., [1878]. – 400 с.
3. Иловайский Д.И. История России. Отец Петра Великого: Алексей Михайлович и его ближайшие преемники / Д.И. Иловайский. – М. : Чарли, 1996. – 624 с.
4. Карпов Г.Ф. Киевская митрополия и московское правительство во время соединения Малороссии с Великою Россией. 1654–1661 гг. Статья вторая: Дионисий Балабан митрополит Киевский / Г.Ф. Карпов. – М., 1874. – 45 с.
5. Карпов Г.Ф. Киевская митрополия и московское правительство во время соединения Малороссии с Великою Россией. Ст. 3 : Мефодий Филимонович. Епископ Мстиславский и Оршанский, блюститель Киевской митрополии. (1661–1668 года) / Г.Ф. Карпов. – М., 1876. – 200 с.
6. Макарий (Булгаков) митрополит Московский и Коломенский. История Русской церкви / М. П. Булгаков. – М. : Изд-во Спасо-Преображенского Волоколамского монастыря, 1996. – Кн. 7, т. 12. – 672 с.
7. Матвеев П. Артамон Сергеевич Матвеев в приказ Малой России и его отношение к делам и людям этого края / П. Матвеев // Русская мысль. – 1901. – Авг. – С.1–23; Сент. – С. 46–75.

8. Матвеев П. Москва и Малороссия в управление Ордина-Нащокина Малороссийским приказом / П. Матвеев // Русский архив. 1901. – Кн. 1. – С. 219–242.

9. Розенфельд И.Б. Присоединение Малороссии к России (1654–1793): [Историко-юридический очерк] / И. Б. Розенфельд. – Пг. : Изд. Петроградского Политехнического ин-та Императора Петра Великого, 1915. – 192 с.

10. Соловьев С.М. Лазарь Баранович. Из истории Южно-Русской митрополии / С. М. Соловьев. – М., 1862. – 15 с.

11. Соловьев С.М. Лекции по русской истории ор. пр. С. Соловьева 1867/8 года / С. М. Соловьев. – 292 с.

12. Соловьев С.М. Сочинения : в 18 кн. / С. М. Соловьев ; [отв. ред.: И. Д. Ковальченко, С.С. Дмитриев]. – М. : Мысль, 1990. – Кн. 6, т. 11/12 : История России с древнейших времен. – 671 с.

13. Соловьев С.М. Сочинения : в 18 кн. / С. М. Соловьев ; [отв. ред.: И. Д. Ковальченко, С.С. Дмитриев]. – М. : Мысль, 1990.. – Кн. 7, т. 13/14 : История России с древнейших времен. – 701 с.

14. Эйнгорн В. Иван Андреевич Шматковский протопоп глуховский и его сношения с московским правительством. 1653–1673 гг. Страничка из истории малорусского духовенства / В.О. Эйнгорн. – К., 1892. – 19 с.

15. Эйнгорн В. О. Отставка А.Л. Ордина-Нащокина и его отношение к малороссийскому вопросу / В. О. Эйнгорн // Журнал Министерства народного просвещения. – 1897. – Ч. СССХІV. – Ноябрь. – Отд. 2. – С. 118–169.

16. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича / В.О. Эйнгорн. – М., 1899. – 1104 с.

Стаття надійшла до редакції 08.05.2012.

S. V. Tarasov

THE ROLE OF CLERGY IN THE LIGHT OF THE RUIN. THE ROLE BY THE UKRAINIAN CLERGY IS ANALYSED THROUGH THE EVENTS OF THE RUIN

The results of the show. The conclusion about the objective appraisal of the Russian pre-revolutionary historiography.

Key words: *The Ruin, Little Russian revolution, Ukrainian clergy, Kievan metropole, Ukrainian Cossack state, Hetmansshina, party struggle, autonomy, incorporation, Russian historiography.*

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

ТЕОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УДК 323(6-17)

Н. В. Гаврилова

АРГЕНТИНА У ЛАТИНОАМЕРИКАНСЬКІЙ СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

В останній час Латинська Америка є однією з найбільш розвинутих регіонів світу, який успішно трансформується в число нових полюсів сучасного світоустрію. Вже сьогодні латиноамериканський регіон стає суттєвим ринком тяжіння міжнародної, економічної, фінансової та інвестиційної активності, успішно інтегруючись в світову економіку та світову політику, який надає все більший вплив на формування нового світопорядку.

Ключові слова: МЕРКОСУР, Банк Півдня, інтеграція, Європейський Союз, УНАСУР, піронізм.

В останній час Латинська Америка є однією з найбільш розвинутих регіонів світу, який успішно трансформується в число нових полюсів сучасного світоустрію. Вже сьогодні латиноамериканський регіон стає суттєвим ринком тяжіння міжнародної, економічної, фінансової та інвестиційної активності [1, с. 39], успішно інтегруючись в світову економіку та світову політику, який надає все більший вплив на формування нового світопорядку. Ряд країн континенту грають роль глобальних гравців. Наряду з Бразилією та Мексикою до них відноситься і Аргентина. Всі ці країни входять в «двадцятку». У ХХІ ст. Аргентина міцно посіла лідируючі позиції на континенті, її зовнішня політика стала визначаючим фактором який формує характер латиноамериканської системи міжнародних відносин. Все це робить проблему вивчення ролі Аргентини у сучасному світі актуальною. Актуальність теми обумовлена також і тим, що вона не знайшла глибокого вивчення в українській історіографії. Зовнішня політика Аргентини відображена в роботах таких дослідників як А. В. Бредихіна, Г. П. Ванчука, Є. В. Опюковой, А. І. Глинкіна, А. Мальцева, А. Р. Бобрикова. Особливий внесок представляють роботи П. П. Яковлєва.

Метою даної статті є дослідити ту роль, яку відіграє Аргентина в системі міжнародних відносин латиноамериканського континенту. Роль Аргентини як у світі, так і на латиноамериканському континенті обумовлена рядом факторів, як об'єктивного так і суб'єктивного характеру, але перед усім відзначимо геополітичний фактор. Аргентинська республіка розташована у південній частині Південної Америки, посідає друге місце по чисельності населення та території серед Латиноамериканських країн, уступаючи тільки Бразилії. Держава розташована у вигідному, з географічної точки зору місці, має вихід до Атлантичного океану. Країна має значні ресурси корисних копалин, її надра багаті залізною рудою, вугіллям, рідкісними металами, є золото, срібло, дорогоцінні каміння, а також нафта та газ. Крім того країна має великі земельні ресурси, її по праву вважають світовою житницею [2]. Наряду з цим країна багата гідроресурсами та лісними ресурсами. По запасам деревини Аргентина займає третє місце в Латинській Америці. Велика протяжність території визначила різні природно-кліматичні умови Аргентини, живописні ландшафти країни. Багата історія привертає сьогодні в країну значну чисельність туристів, так у 2011 році в Буенос-Айресе побувало більше 10,7 млн. туристів. Цьому сприяє і політична стабільність, яка

характерна для цієї країни. Країна раніше чим інші держави континенту вступила на шлях розвитку демократії.

У 90 рр. у країні було реалізовано проект модернізації, заснований на неоліберальній моделі соціально-економічного розвитку, запропонованої МВС та експертами США. Даний ряд позитивних результатів на першому етапі розвитку, у кінцевому висновку привів країну до економічному краху. У 2001–2002 рр. Аргентина вступила в період глибокої економічної кризи, яка охопила всі сфери життя аргентинського суспільства, який супроводжувався ганебною втечею президента Фернандо де Руссе з Рожевого будинку. В цей складний період життя країни її близький союзник, на політику якого Аргентина була орієнтована, США фактично відмовили їй в допомозі. Все це викликало гостру реакцію держави, включаючи значну частину політичного істеблішменту та бізнес суспільства, і призвели до розуміння необхідності зміни соціально-економічної та політичної моделі розвитку країни. Все створило сприятливий ґрунт для перемоги на виборах 2003 р. Н. Кіршнера. Новий президент запропонував новий курс, як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Період знаходження його у владі 2003-2007 р. став для Аргентини часом глибоких політичних та соціально-економічних трансформацій. Перестройці підверглися багато сторін життя аргентинської держави, його внутрішня та зовнішня політика, система міжнародних, торгово-економічних та фінансових зв'язків.

При ньому країна не тільки пододала кризу, але і твердо встала на шлях економічного зростання, укріплення свого міжнародного впливу. Цей курс продовжує реалізовувати його дружина Крістіна Фернандес де Кіршнер, яка вперше перемогла на президентських виборах 28 жовтня 2007 р. та знову посіла президентський пост, у ході перемоги на виборах 2011 року. Сьогодні Аргентина реалізує модель розвитку, яка була запропонована Кіршнером, домоглася значних успіхів у розвитку своєї економіки, стала країною з самим швидким економічним темпом росту в Західній півкулі, вдвічі перевищуючи темпи розвитку Бразилії. За період з 2002 по 2011 рр. зріст реального ВВП Аргентини досяг 94 %.

Потужний економічний потенціал який на сьогодні має країна є важливим фактором, який обумовлює роль Аргентини, як у світовій політиці так і в регіональній системі міжнародних відносин. Нова модель розвитку країни яка реалізується з початку XXI ст. торкнулася кардинального перегляду її зовнішньополітичної доктрини, яка здійснювалася на основі зовнішньополітичного курсу.

Формування нової зовнішньополітичної доктрини Аргентини почалося з приходом до влади Кіршнера в 2002 році, де її основні принципи у зовнішньополітичній доктрині простежуються і сьогодні. К. Кіршнер продовжує дотримуватися в основному політичного напрямку запропонованого попереднім президентом Н. Кіршнером. Так вона підтримує розвиток країни у ракурсі тенденцій піронізму.

Ідеї піронізму (або хустіціалізму, від ісп. *justicia* – «справедливість» та *socialism* - «соціалізм») характеризується популістично-націоналістичними настроями в Аргентині. За основу стала ідеологія, що поєднує в собі аргентинський націоналізм та ідеї християнського соціалізму. Течія викликає суперечливе відношення до себе, хоча багато хто критикує її, вказуючи на багато спільних рис з італійським фашизмом, проте партія знаходить велику підтримку в аргентинському суспільстві, сучасна піроністська партія «Фронт за перемогу» має більшість в обох палатах парламенту.

Відповідно з програмною заявою чинного кабінету пріоритетами зовнішньої політики є:

- поглиблена інтеграція
- активна участь в МЕРКОСУР

- підтримання добросусідських відносин з прикордонними країнами для розвитку регіонального співробітництва

- розвиток відносин з іншими країнами і міжнародними організаціями на двосторонній і багатосторонній основі з метою розвитку міжнародного економічного співробітництва

- презентація Аргентинської Республіки за кордоном

Як і її чоловік К. Кіршнер пріоритетом свого зовнішньополітичного курсу визначила латиноамериканський вектор – мета якого, це закріплення впливу країни в регіоні. Важливішими умовами реалізації цієї мети уряд країни вважав нормалізацію відносин з країнами регіону з котрими Буенос-Айрес мав проблеми, у тому числі територіальні. Якщо відносини з Чілі по відношенню спірних територій в районі проливу Бігл біля Вогненної Землі були урегульовані на основі взаємного компромісу вже к початку 90 рр., то аналогічні проблеми вдалося врегулювати тільки на початку ХХІ ст. К цьому часу відноситься також і нормалізація відносин з Уругваєм.

Особливе значення для Аргентини мали якісні зміни відносин з лідером регіону – Бразилією, які почалися з приходом до влади нових політиків – це Сільва Лулу та Кіршнера. Саме з приходом до влади цих політиків традиційний суперник Аргентини, за вплив на континенті – Бразилія було обрано в якості партнера, з допомогою якого передбачалось відновити репозиювання Аргентини на світовій та регіональній арені, після кризи 2001–2002 рр. Перший іноземний візит знову обраного президента Кіршнера в Бразилію і був признаним посилити взаємодію обох країн. Ця мета переслідувалася у підписанні двосторонніх документах (Консенсус Буенос-Айреса 2003 р.). Курс на закріплення двосторонніх відносин продовжила і Крістіна Кіршнер [6]. На сьогодні між країнами підписані десятки угод, на основі яких реалізуються крупніші в Латинській Америці спільні проекти по створенню транспортних систем, єдиний енергетичний проект, договори по спільній видобутки нафти, спільні проекти по дослідженню космосу та використанню атомної енергетики. У лютому 2008 року президенти обох країн підписали угоду о співробітництві у боротьбі з бідністю, голодом, сприянню соціальної справедливості. Ці угоди охоплюють координації макроекономічної та галузевої політики, консультації по Всесвітній торговій організації, питання двосторонньої торгівлі, платіжних систем двосторонньої торгівлі у місцевих валютах, а також співробітництво з бразильським Національним банком розвитку та аргентинським Національним банком. У ході переговорів була також досягнута домовленість о технічних та інфраструктурних проектах, охоплюючи співробітництво в сфері розробки космосу та в розвитку аргентино-бразильського супутникового моніторингу.

Досягнутий рівень відносин між країнами колишній президент Бразилії Сільва характеризував як «стратегічний альянс», як для самих країн, так і для всього Латиноамериканського континенту [6]. ТанDEM цих країн, на наш погляд, став важливою складовою успіху зовнішньої політики цієї держави не тільки в Західній півкулі, але і закріпив позиції в світовій політиці. Для Аргентини стратегічний характер аргентино-бразильських відносин став важливим фактором для посилення свого впливу на формування нової системи міжнародних відносин у регіоні. Найбільш яскраво роль Аргентини та ступінь її впливу на становлення нового регіонального порядку, простежується у розвитку інтеграційних процесів у регіоні.

Пріоритетом на латиноамериканському континенті для нового уряду Аргентини продовжив залишатися розвиток інтеграційних процесів на континенті, в першу чергу закріплення МЕРКОСУРА. На цьому були зосереджені основні зусилля аргентинської дипломатії. Тут вона діяла в унісон с Бразилією. По цьому напрямку завдання зводилися до закріплення взаємодії по подальшій консолідації загального ринку країн Південного конусу та його зближенню з іншим інтеграційним угрупованням –

Антським співтовариством. Одна з цілей запропонованих об'єднанням – створення потужного блоку, який буде спроможний протистояти планам США по створенню Зони вільної торгівлі Америки (ALCA). Активна економічна дипломатія Буенос-Айреса у поєднанні з процесом оздоровлення аргентинської економіки, після приходу до влади Кіршнера сприяли тому, що МЕРКОСУР подолав кризисні явища та підтвердив свою репутацію як ведучої інтеграційної структури регіону. Багато в чому завдяки зусиллям Аргентинського уряду було підписано угоду о вільній торгівлі з Андським співтовариством. Кіршнер при підтримці президента Бразилії Луїса Інасіу Лули Сілва почали опрацювати ідею створення єдиного політичного простору у Південній Америці у форматі свого роду Південноамериканського співтовариства націй. Цей проект завдяки зусиллям обох країн Аргентини та Бразилії було реалізовано. У 2004 році було створено Південноамериканське співтовариство націй, в склад входять 12 держав, які пізніше стало називатися УНАСУР. Головним завданням цього об'єднання є в першу чергу захист водних, продовольчих, енергоресурсів регіону, а також проблем безпеки регіону для чого в рамках УНАСУ було створено Раду південноамериканських країн по обороні. Необхідно відзначити, що у своїй доповіді в конгресі, директор ЦРУ Джеймс Клапнер достатньо високо оцінив цю структуру, відмітивши яскраво виражену тенденцію до укріплення її ролі та впливу на всю систему міжнародних відносин у регіоні, у зв'язку з чим посилюється відчуження у відносинах між США та країнами регіону, що викликає стурбованість його відомства. Аргентина сумісно з Бразилією являючись «локомотивами» латиноамериканської інтеграції, стала ініціатором створення Банку Півдня. Створення такого інституту вважав аргентинський уряд може стати першим кроком на шлях створення власної незалежної фінансової системи, для котрої пріоритетом є подолання бідності та структурної відсталості. У грудні 2007 р. в Буенос-Айресе голови держав Аргентини, Бразилії, Болівії, Еквадору, Парагваю, Уругваю та Венесуели підписали акт о створенні Банку Півдня. Його завданням це забезпечити фінансування економічного та соціального розвитку країн-членів з метою поглиблення регіональної інтеграції, скорочення дізбалансів та сприяння більш рівномірному розподілу інвестицій. Аргентина вносить свій суттєвий вклад в розвиток і інших інтеграційних структур регіону. Це Іберійське співтовариство, Латиноамериканська економічна система (ЛАЕС), Латиноамериканська асоціація інтеграції (ЛАІ).

Наступні напрямки зовнішньої політики Аргентини, які дають можливість їй надавати вплив та визначає її роль на Латиноамериканському континенті це – її відносини з ЄС. Аргентина має широкі та глибокі зв'язки з Євросоюзом, серед всіх латиноамериканських країн. Відносини з Європою мають глибокі історичні корні. І цей вектор має пріоритет і в сучасному зовнішньополітичному курсі країни. Двостороння співдружність будується на достатньо широкій правовій базі. Основою положним документом є Рамочна угода о торгівлі та економічному співробітництві між Європейським економічним суспільством та Аргентинською Республікою від 2 квітня 1990 року та вступило в силу 1 серпня 1991 року. Сьогодні між ЄС та Аргентиною існують десятки угод. У той же час з приходом до влади Н. Кіршнера, а потім його дружини, Аргентина прагне до того, щоб будувати свої відносини з ЄС з блокових позицій в форматі «МЕРКОСУР». Саме в більшому завдяки зусиллям Аргентини МЕРКОСУР має ряд двосторонніх угод з ЄС. Аргентина будуючи свої відносини з ЄС та європейськими країнами активно захищає економічні інтереси країн регіону в Європі. Так Аргентина виступає з різкою критикою позицій країн ЄС в питаннях торгівлі, зокрема у сфері сільськогосподарської продукції. Країна виступила проти угоди «О зоні вільної торгівлі між МЕРКОСУРОМ та ЄС (ЗВТ)», тому як вважає що умови запропоновані ЄС є дискредитуючими для країн регіону. Така позиція

Аргентини сприяє росту її авторитета на континенті. Посилення впливу Аргентини на процеси які відбуваються на латиноамериканському континенті зв'язані, на наш погляд, з одного боку послабленням позиції США в регіоні та характером двосторонніх відносин з США та Аргентини з іншого. У нових геополітичних умовах, які склалися як у світі в цілому, так і в контексті процесів які розгорнулися в країнах Латинської Америки, пов'язані з її «Лівим дрейфом», зростанням антиамериканізму, Аргентина у ХХІ ст. відмовилася від проамериканського курсу своєї зовнішньої політики. Її відносини з США будуються на принципах прагматизму. Починаючи з 2002 року з приходом до влади Н. Кіршнера, уряд країни відкрито виступає з критикою в адресу США. Це осуд економічної політики Д. Буша молодшого, котра стала причиною кризи К. Фернандес де Кіршнер прямо пов'язувала причину багатьох міжнародних проблем в односторонньому підході Білого дому до кризисних ситуацій, в його наполегливій та контро продуктивному небажанні слідувати принципам багатосторонності.

Різкої критики піддався і курс президента Б. Обама. Цьому сприяв скандал з військовим літаком США в аеропорту Буенос-Айреса, при догляді якого було виявлено не задекларований вантаж: стрілецького озброєння, сучасне обладнання для прослуховування та кодування інформації, а також наркотики. Це призвело до того, що країна була викреслена з турне Барака Обама по країнам Латинської Америки. Хоча сьогодні ці відносини не несуть характер конфлікту та обрана на другий строк К. Кіршнер зустрілася з Обамою в рамках «великої двадцятки» в Каннах, США не розглядається Рожевим домом, як країна з якою несуть стратегічний характер. В країнах регіону, де достатньо сильні американські настрої, така позиція зустрічає повну підтримку, сприяє росту авторитету Аргентини в регіоні. Вплив Буенос-Айреса реалізується через агресивну зовнішньоторгову політику. Сучасна економічна модель країни передбачає чітко виражену зовнішньоторгову експансію аргентинських підприємств, які спираються на підтримку державних органів та інститутів [10].

Масові поїздки аргентинських підприємців при підтримці держави в країні регіону стали характерною рисою зовнішньоекономічного курсу Аргентини, регулярно проводжуються переговори керівників ведучих фірм Аргентини з представниками бізнесу країн Латинської Америки.

У результаті в більшості країн регіону діють дочірні підприємства Аргентинських компаній, зростає товарообіг з країнами регіону. Аргентинський капітал активно впроваджується в економіку сусідніх країн, аргентинські товари завойовують латиноамериканський регіон.

Все вище сказане дозволяє зробити висновок, що у ХХІ ст. Аргентина закріплює свій вплив в регіоні, наряду з Бразилією займає лідируючі позиції на латиноамериканському континенті. Її зовнішня політика направлена не тільки на реалізацію національних інтересів країни, але і відображає об'єктивно потреби всього латиноамериканського регіону. Нинішній курс аргентинського уряду направлено не тільки на закріплення ролі Аргентини, але і на перетворення Латинської Америки в один з полюсів світового розвитку.

Список використаної література

1. Астахов Е. М. Перспективы развития Латинской Америки и ее место в будущем мироустройстве / Е. М. Астахов // Международные процессы. – С.37.
2. Ванчук Г.П. Внешняя политика Аргентины [Электронный ресурс] / Г.П. Ванчук. – Режим доступа: [http:// www.agriagency.com.ua/news/10202](http://www.agriagency.com.ua/news/10202)
3. Груз до Буенос-Айреса [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http:// expert.ru/2011/12/1/gruz-do-buenos-ajresa](http://expert.ru/2011/12/1/gruz-do-buenos-ajresa)
4. ЕС и МЕРКОСУР: трудности сближения [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http:// rodon.org/polit-100723102810](http://rodon.org/polit-100723102810)

5. Лопа Г. Новая стратегия США в Латинской Америке [Электронный ресурс] / Г. Лопа. – Режим доступа: <http://www.inosmi.ru/latamerica/2011>
6. Мосекин Ю.Н. Банк Юга – новый инструмент развития / Ю.Н. Мосекин // Латинская Америка. – 2008. – № 10. – С. 24.
7. Сотрудничество Аргентины с Бразилией [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mid.ru/bricf.nst/WEBforumBRIC>
8. Шереметьев К. Арена борьбы за природные ресурсы / К. Шереметьев, Л. Б. Николаева // Латинская Америка, 2006 – № 17. – С. 17.
9. Яковлев П. Л. Об «эффekte джаза» / П.Л. Яковлев // Латинская Америка. – 2008. – С. 10–21.
10. Яковлев П. П. Аргентинский бизнес семьи Кишнер / П.П. Яковлев // Международная жизнь. – 2008. – № 6. – С. 70.
11. Cristina Kirchner, re-elected for 4 years [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.dagornet.net/2011/10/23/cristina-kirchner-re-elected-for-4-years>
Стаття надійшла до редакції 29.05.2012.

N. V. Gavrilova

ARGENTINA IN THE LATIN SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS

The last time Latin America is one of the most developed regions of the world, successfully transformed into a number of new poles of modern svitoustriyu. Today Latin American region is a significant market attraction of international, economic, financial and investment activities, successfully integrating into the global economy and world politics, which is increasingly influenced by the formation of a new world order.

Key words: Mercosur, the South Bank, integration, European Union, UNASUR, pironizm.

УДК 66.2(4Укр)

О. В. Потехін, І. Я. Тодоров

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИМІР ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ В 2011 РОЦІ

В статті розглянуто євро інтеграційна політика України протягом 2011 року. На підставі широкого кола джерел, зокрема результатів ексклюзивного експертного опитування, власної участі в робочих групах Громадської експертної ради при українській частині комітету з питань співробітництва між Україною та ЄС, Європейської програми Міжнародного фонду «Відродження» показаний процес підготовки угоди про асоціацію та зону вільної торгівлі між Україною та ЄС, проаналізований стан діалогу щодо лібералізації візового режиму та практичної реалізації «східного партнерства» та оцінені можливі негативні наслідки згортання європейської інтеграції України.

Ключові слова: Україна, Європейський союз, Угода про асоціацію, східне партнерство, лібералізація візового режиму

Україна в 2011 р., як ніколи раніше, наблизилася до укладення Угоди про асоціацію з ЄС. Проте, наявне небезпечне відставання України від процесів розбудови нової Європи, перспектива погіршення геополітичного, а таким чином, і міжнародного становища держави. Ні в кого не викликає заперечень, що Україна європейська країна і

відповідно їй іманентно має бути притаманна участь в європейській інтеграції. Питанням сучасного стану європейської інтеграції України присвячено чимало наукових розвідок [1]. Втім, динамічний розвиток відповідної проблеми потребує нових досліджень. Метою запропонованої статті є огляд євроінтеграційної політики нашої держави в 2011 році та окреслення відповідей на сучасні виклики в цій сфері. Зазначена мета обумовила виконання наступних завдань:

- розгляд переговорного процесу щодо укладання угоди про асоціацію та зону вільної торгівлі між Україною та ЄС;
- аналіз стану діалогу щодо лібералізації візового режиму та практичної реалізації «східного партнерства»;
- оцінка можливих негативних наслідків згорання європейської інтеграції України.

Джерелами для дослідження послужили офіційні документи [2] та матеріали ексклюзивного експертного опитування [3]. В Європейському Союзі з тривогою спостерігали за подіями в Україні, фіксуючи ризики для демократії та невідповідність дій влади елементарним нормам правової держави. Зокрема, констатувалося застосування вибіркового правосуддя проти окремих членів попереднього уряду та його глави Ю. Тимошенко, утиски преси та інші факти, що разом кардинальним чином підривають перспективи євроінтеграції України. Невдалою була спроба Києва вилучити питання створення Зони вільної торгівлі з складу Угоди про асоціацію в цілому та підписати угоду про ЗВТ (асоціацію відкласти на невизначені «кращі часи»). Згодом з не кращим результатом просувалася теза «рух України до ЄС не має бути заручником долі однієї людини (Ю.Тимошенко)». Ці маневри не знайшли відклику в Європі. Про реальну загрозу європейській інтеграції йшлося в листі-зверненні Громадської експертної ради при Українській частині Комітету з питань співробітництва між Україною та ЄС до Президента В.Януковича ще у серпні 2011 р. Укладання (та згодом ратифікацію) Угоди про Асоціацію може бути зірвано, – попереджали автори листа, – а процес отримання безвізового режиму – заблоковано, оскільки слідування демократичним стандартам є невід'ємною умовою обох цих процесів [4]. В країні актуалізуються тенденції монополізації влади, відходу від демократії та відсутності суспільного діалогу. Ці процеси відкладають стратегічну для України європейську перспективу на невизначений час. Не виключено, що головною метою режисерів судових процесів був саме зрив укладання Угоди про асоціацію з ЄС, і взагалі – зупинення європейської інтеграції України. В цьому контексті відповідні російські заяви мали фарисейський характер, оскільки для РФ метою залишається включення України до сфери власного впливу, тобто по суті – сателітизація. З іншого боку, про наявність серйозної опозиції європейському курсу в правлячій верхівці України свідчить раптове відродження під час переговорів восени 2011 р. тези про необхідність фіксації в Угоді про асоціацію з ЄС «перспективи повномасштабного членства» (до чого Брюссель, як було добре відомо, не готовий).

В контексті непослідовних кроків Києва, контраверсійних заяв керівників ЄС та Росії навесні 2011 р. було прийнято Верховною Радою 19 травня постанову «Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Про стан і перспективи розвитку економічних відносин України з ЄС (зона вільної торгівлі) та Митним союзом». В ній, зокрема йшлося про необхідність активізувати діяльність щодо прийняття законів, спрямованих на адаптацію законодавства України до законодавства ЄС та норм і принципів СОТ, запровадити механізм парламентського контролю, що уможливить прийняття законодавчих актів, які за предметом правового регулювання відносяться до пріоритетних сфер адаптації законодавства України до законодавства ЄС. Цією ж Постановою Кабінету Міністрів України рекомендовано продовжити активну роботу

щодо створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС й, водночас, укладення та подальшої імплементації нового Договору про створення зони вільної торгівлі в рамках СНД на принципах і умовах Світової організації торгівлі. Верховна Рада України запропонувала розробити пропозиції щодо створення Державної ради з питань європейської інтеграції для координації діяльності органів влади у цій сфері [5].

Нагадаємо, що Україна та ЄС вели переговори про укладення Угоди про асоціацію з березня 2007 року. Протягом 2007–2011 рр. було проведено 21 раунд переговорів щодо підготовки Угоди про асоціацію між Україною та ЄС у рамках 3 робочих груп: з політичного діалогу, зовнішньої і безпекової політики; з юстиції, свободи та безпеки; з економічних, секторальних питань та питань розвитку людського потенціалу. Угода про асоціацію між Україною та ЄС мала б оновити спільні інституційні рамки співпраці України та ЄС, сприяти поглибленню стосунків у всіх сферах, посилити політичну асоціацію й економічну інтеграцію на основі взаємних прав та обов'язків. Положення про створення ЗВТ було найбільш складною частиною переговорного процесу з підготовки тексту Угоди про асоціацію. ЗВТ має забезпечити максимально глибоку економічну інтеграцію, до якої готові сторони, що не має аналогів у практиці Євросоюзу. Результатом створення ЗВТ постало б взаємовигідне відкриття відповідних ринків. Усього було проведено 18 раундів переговорів стосовно ЗВТ [6].

Рік, що минув з моменту надання Україні Європейським Союзом Плану дій з візової лібералізації, засвідчив, що даний інструмент політики, що поєднує чітку мету із прозоро сформульованими критеріями, є достатньо ефективним засобом мобілізації зусиль держави заради досягнення привабливої мети. Україна продовжувала виконання інституційного етапу виконання документу. Обсяги здійсненої законодавчої та планувальної роботи були значними і вирізнялися на фоні більшості інших пріоритетів співпраці Україна – ЄС. План дій з візової лібералізації вимагає реформ, необхідних для отримання безвізового режиму. В той же час їх значення виходить далеко за межі питання віз, оскільки стосується зміцнення спроможності держави модернізувати політику у кількох не завжди пов'язаних між собою сферах: міграції, притулку, управління кордонами, реформи ідентифікаційних документів, анти-дискримінації, протидії торгівлі людьми, наркотиками та іншим видам організованої злочинності, боротьби з корупцією, міжнародного правоохоронного співробітництва тощо. Але поки зарано констатувати її виконання. За оптимістичного сценарію можна очікувати повного виконання першої фази лише до кінця 2012 року [7].

Інструменти Європейської політики сусідства та «Східного партнерства» здатні сприяти реалізації курсу України на європейську інтеграцію. Оприлюднена 25 травня 2011 р. спільна Комунікація Європейської Комісії та Високого представника ЄС у закордонних справах та політиці безпеки свідчить, що ЄС готовий розвивати відносини з країнами «Східного партнерства» на основі принципів політичної асоціації та економічної інтеграції. Україна свого часу вважалася флагманською країною «Східного партнерства», але сьогодні за багатьма показниками вона відстає від Молдови та Грузії. Про це йшлося в пілотному виданні Індексу європейської інтеграції країн Східного Партнерства (дослідження в рамках Європейської програми фонду "Відродження"). Результати Індексу вказують, що Молдова досягла найбільших успіхів як у поглибленні контактів із ЄС, так і у внутрішніх перетвореннях. Другу сходинку посіла Грузія, що опинилася попереду України у внутрішніх перетвореннях, а також в інституційному забезпеченні європейської інтеграції. Україна, хоч і посідає другу сходинку у сфері поглиблення контактів із ЄС, відстає від Молдови та Грузії у двох інших складових. Вірменія випередила Азербайджан і Білорусь, тоді як Білорусь, згідно з Індексом, закономірно опинилася на останньому місці [8]. «Замороження» діалогу України та ЄС

щодо зазначених пріоритетних цілей означатиме загрозу провалу всієї концепції «Східного партнерства», яка й без того наразі виглядає не дуже переконливо, зокрема з огляду на позицію ЄС у відносинах з Російською Федерацією.

Як і раніше, абсолютна більшість (майже 90 %) опитаних експертів підтримують вступ України до Європейського Союзу (табл. 1).

Таблиця 1

Чи відповідає національним інтересам України вступ до Європейського Союзу?		
	Грудень 2011	Грудень 2010
Так	57,1	61,9
Скоріше так, ніж ні	30,9	30,9
Скоріше ні, ніж так	2,4	0
Ні	4,8	4,8
Важко сказати	4,8	2,4

При цьому, незважаючи на кризу європейської перспективи, не зменшується, майже сягаючи відмітки в 90%, кількість опонентів участі України в так званому Єдиному економічному просторі (табл. 2).

Таблиця 2

Чи відповідає національним інтересам України вступ до Єдиного економічного простору разом з РФ, Казахстаном та Білоруссю?
1 так 9,5 (у грудні 2010 – 0%)
2 скоріше так, ніж ні 2,4% (у грудні 2010 – 9,5%)
3 скоріше ні, ніж так 19% (у грудні 2010 – 40,5%)
4 ні 69% (у грудні 2010 – 45,2%)
5 важко відповісти 0% (у грудні 2010 – 4,8%)

Серед чинників, що на сьогоднішній день найбільше перешкоджають реалізації євроінтеграційних прагнень України (табл. 3), на перше місце вийшов вплив російського фактора (59,5%). На другому місці серед антиєвропейських факторів – корупція та організована злочинність (50%). На третій сходинці – нездатність лідерів держави визначати та втілювати на практиці стратегічні пріоритети (45,2%). Приблизно таку саме вагу – близько 40% – зберігає «небажання на практиці правлячої еліти» інтегруватися в Європу, що, вірогідно, відображає кількість у її складі «старих» олігархів, орієнтованих виключно на Росію. Політико-системні «реформи» в Україні відбувалися під зростання впливу спадщини радянської системи мислення та суспільної організації (35,7% у 2011 році проти 26,2% у 2010), що вивело його на 5-те місце серед антиєвропейських факторів. Зберігається тенденція зростання рейтингу такого негативного чинника, як порушення прав людини (14,3% у 2011 році, 9, 5% у 2010 році, 6% у 2009, 0 – у 2008). У другий рік перебування при владі «регіоналів» посилювалися критичні оцінки змін внутрішньополітичної ситуації в Україні з боку європейських інституцій та посадових осіб. Різко збільшився розрив між вагою ціннісного блоку в очах лідерів та чиновників ЄС, європарламентарів, з одного боку, та влади в Україні – з другого, яка на практиці його цілком зневажає, дотримується принципу «собака

гавкає, а караван йде». Ці розбіжності робили євроінтеграцію все більш примарною. При цьому тільки кожен п'ятий експерт покладає провину за гальмування євроінтеграції, серед іншого, на «байдужість до України керівних структур ЄС».

Таблиця 3

Що в Україні сьогодні головним чином перешкоджає її інтеграції до Європи (сума відсотків більше 100, оскільки експерти могли обирати до трьох варіантів)		
	Грудень 2011	Грудень 2010
спадщина радянської системи мислення та суспільної організації	35,7	26,2
нездатність лідерів держави визначити та втілювати на практиці стратегічні пріоритети	45,2	52,4
корупція та організована злочинність	50	54,8
вплив лівих політичних сил	0	0
професійна нездатність дипломатичної служби	4,8	7,1
вплив "російського чинника"	59,5	50
повільні економічні реформи	11,9	28,6
слабкість інститутів громадянського суспільства	4,8	0
порушення прав людини	14,3	9,5
небажання на практиці правлячої еліти інтегруватися	38	42,8
байдужість до України керівних структур ЄС, які гальмують цей процес	19	21,4
ніщо не перешкоджає	0	0

Низькими є експертні оцінки ефективності забезпечення європейської інтеграції. За більшістю параметрів спостерігається навіть погіршення показників. (табл. 4), при цьому «лідерами» негативного рейтингу були «дії виконавчої влади», «якість виконання ухвалених рішень», «кадрове забезпечення».

Таблиця 4

Оцініть, будь ласка, ефективність забезпечення реалізації курсу України на європейську інтеграцію за наступними параметрами					
	Висока	Посередня	Низька	Нульова	Важко відповісти
1. Дії органів виконавчої влади	4,8 (12.2010 2,4%)	28,6 (12.2010 28,6%)	42,8 (12.2010 47,6%)	19 (12.2010 21,4%)	4,8 (12.2010 0%)
2. Законодавче забезпечення	0 (12.2010 2,4%)	50 (12.2010 35,7%)	30,9 (12.2010 57,1%)	14,3 (12.2010 4,8%)	4,8 (12.2010 0%)
3. Кадрове забезпечення	0 (12.2010 0%)	23,8 (12.2010 23,8%)	57,1 (12.2010 52,4%)	9,5 (12.2010 21,4%)	9,5 (12.2010 2,4%)

4. Фінансове забезпечення	0 (12.2010 0%)	0 (12.2010 4,8%)	52,4 (12.2010 74,4 %)	28,6 (12.2010 23,8%)	19 (12.2010 0%)
5. Якість виконання ухвалених рішень	4,8 (12.2010 0%)	16,6 (12.2010 16,6%)	69 (12.2010 57,1 %)	4,8 (12.2010 26,2 %)	4,8 (12.2010 0%)
6. Забезпечення громадської підтримки	4,8 (12.2010 0%)	47,6 (12.2010 19 %)	14,3 (12.2010 57,1%)	23,8 (12.2010 23,8 %)	9,5 (12.2010 0%)
7. Забезпечення міжнародної підтримки	26,2 (12.2010 0%)	38 (12.2010 21,4%)	19 (12.2010 66,7 %)	9,5 (12.2010 11,9 %)	7,1 (12.2010 0%)

Отже, європейська інтеграція тільки формально залишалася ключовим пріоритетом, який на практиці мав би акумулювати в собі комплекс внутрішньо- та зовнішньополітичних зусиль України. Проте, в підсумку 2011 року, фактично з ініціативи вищого керівництва держави, в європейській інтеграції була «взята пауза», що вкрай негативно сприйнято експертним середовищем (табл. 5).

Таблиця 5

Яким чином на національні інтереси України вплине згортання європейської інтеграції (так звана «пауза», за словами В.Януковича)?				
позитивно	скоріше позитивно, ніж негативно	скоріше негативно, ніж позитивно	негативно	ніяк не вплинуть
4,8	4,8	2,4	85,7	2,4

Перспективи інституціоналізації на європейському напрямку, зокрема, можливість ратифікації ще непарафованої та невідписаної угоди про Асоціацію з ЄС у 2012 році переважна більшість експертів (понад 85%) бачать песимістично або дуже песимістично (табл. 6).

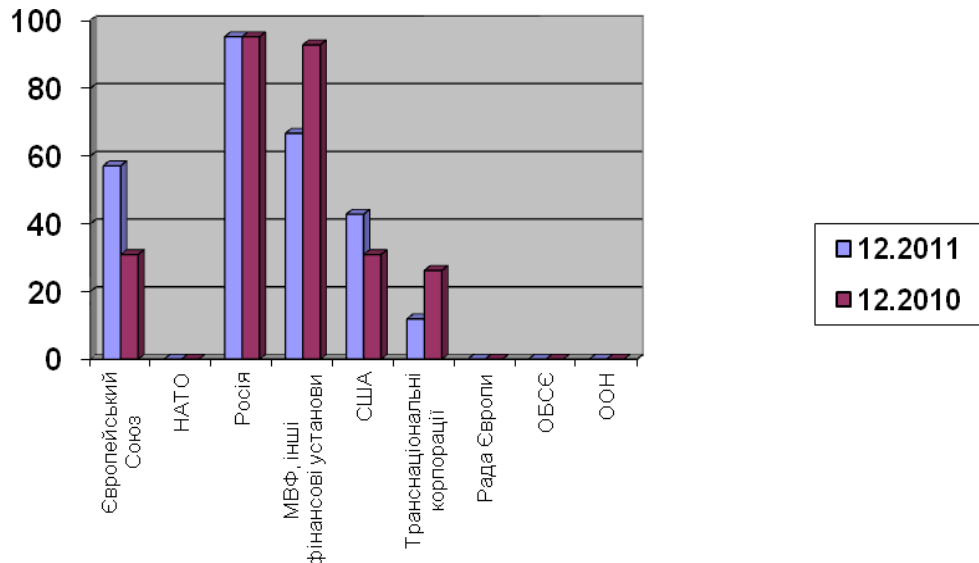
Таблиця 6

Якими, на Ваш погляд, є шанси України на ратифікацію Угоди про асоціацію з ЄС у 2012 році (у 2010 р. ішлося про підписання)?				
1	2	3	4	5
високими 0% (12.10 – 0)	середніми 9,5% (12.10 – 21,4)	низькими 61,9% (12.10 – 50)	нульовими 23,8% (12.10 – 28,6)	важко сказати 4,8 (12.10 – 0)

Цього року відбулися незначні зміни у рейтингу зарубіжних акторів – лідерів зовнішнього впливу на прийняття політичних рішень в Україні. Як і за попередніх опитувань, експерти вважають, що найбільший вплив на процес прийняття рішень в Україні продовжує здійснювати Російська Федерація (95,2%, як і 2010 року).

Залежність економіки України від позик в МВФ, що була очевидною у 2010 році, також відображена в оцінках експертів року 2011. МВФ утримався на 2-гому місці, хоча і втратив третину прихильників (66,7%, у грудні 2010 – 92,8%). Водночас зросли рейтинги Європейського Союзу (що цілком зрозуміло) та Сполучених Штатів Америки (які впливають хіба що своїм дистанціюванням від Києва). Падіння впливу транснаціональних корпорацій пояснюється подальшим зниженням інвестиційної привабливості України (але не для російського капіталу).

На графіку 1 подано експертні оцінки, отримані у грудні 2010 року та у грудні 2011 року.

Графік 1 – Вплив зарубіжних партнерів на прийняття рішень в Україні

Погляди експертів на визначення пріоритетних зовнішньополітичних партнерів України не змінилися (табл. 7). Як і рік тому, лідерська четвірка – ЄС, США, Росія та НАТО. Але в той час як роль ЄС, США й НАТО протягом 2011 року дещо зросла, Російська Федерація трішки погіршила свій результат – не могла не вплинути нова «газова війна» 2011 р.

Інші країни, організації та інституції мають значно менший рівень підтримки експертів.

Таблиця 7

Назвіть три-чотири учасника міжнародних відносин (країни, союзи держав, міжнародні організації тощо), успішний розвиток відносин з якими є найбільш пріоритетним для України сьогодні	
1. ЄС 88,1% (у грудні 2010 – 85%)	7. МВФ – 9,5%
2. США 66,7% (у грудні 2010 – 47,6%)	
3. Російська Федерація 59,5% (у грудні 2010 – 64,3%)	8. РЄ (у грудні 2010 - 9,5%), ООН та Великобританія (у грудні 2010 – 4,8%), Світовий банк (у грудні 2010 – 2,4%), Бразилія – 4,8%
4. НАТО 54,8% (у грудні 2010 – 45,2%)	
5. Польща (у грудні 2010 – 23,8%), Німеччина (у грудні 2010 – 19%) – 14,3%	
6. Китай 11,9% (у грудні 2010 – 30,9%)	9. Румунія (у грудні 2010 – 2,4%), Туреччина, Словаччина, Канада, Молдова, Митний союз, АСЕАН, БРІКС – 2,4%

У питанні про найбільш успішний розвиток відносин України з іншими державами повернувся традиційний лідер (табл. 8). Останніми роками кращим партнером України стабільно визначали сусідню Польщу. У 2010 році рівень оцінки в такій якості Польщі знизився удвічі (21,9% проти 44% у грудні 2009 р.), і перемістився на 4-ту позицію. Однак у 2011 році Польща знову посіла перше місце, отримавши голоси половини опитаних. Титанічні зусилля Польщі під час її президентства в Унії не мали успіху завдяки абсолютно ірраціональній позиції українського керівництва. Ірраціональній, якщо виходити саме з національних інтересів України. Втім – доволі логічної, якщо бачити в цьому втілення неоімперської політики Росії. Російське керівництво розуміючи, що Угода про асоціацію з ЄС буде означати проходження певної точки неповернення України до імперії дуже ефективно використовує фобії українського президента і досягає власної мети [9]. Другу позицію зберіг Європейський Союз (42,5%, у грудні 2010 – 38%). Третє місце, за умов подвійного падіння рівню прогресу у відносинах, посіла Російська Федерація – 28,6% (у грудні 2010 року – 61,9%).

Таблиця 8

Назвіть три-чотири учасника міжнародних відносин (країни, союзи держав, міжнародні організації тощо), з якими відносини України розвивалися останнім часом найбільш успішно	
1. Польща – 50% (у грудні 2010– 21,9%)	7. СНД – 14,3% (грудень 2010 – 14,3%)
2. ЄС – 45,2% (у грудні 2010 – 38%)	8. НАТО - 11,9% (у грудні 2010 – 9,5%)
3 . Росія – 28,6% (у грудні 2010 – 61,9%)	9. Бразилія – 9,5%
4. Китай – 21,4% (у грудні 2010 – 14,3%)	10. Азербайджан – 7,1 (у грудні 2010 – 2,4%),
5. США – 19 (у грудні 2010 – 4,8%)	11. Куба, Туреччина, Рада Європи – 4,8%
6. Ізраїль – 16,6%	12. Грузія (у грудні 2010– 2,4%), Канада, Молдова, Швейцарія, Білорусь (у грудні 2010 – 23,8%) , Туркменістан, країни Перської затоки, УЄФА, ЮНЕСКО – 2,4%

Отже, базуючись на результатах експертного опитування, можна, на жаль, констатувати, що протягом року не спостерігався прогрес в утвердженні України «як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної та правової держави», а наявний для цього міжнародний потенціал, що полягав, насамперед, у зближенні з ЄС, було бездумно розтрачено. Інтеграція України до європейського політичного, економічного, правового простору в кінцевому рахунку була «заморожена». Зрив євроінтеграції України суттєво вигідний лише Російській Федерації. Угода про асоціацію, створення в її рамках зони вільної торгівлі з ЄС надавали шанс Києву пройти «точку неповернення» до статусу сателіта Москви. В РФ розуміють, що будь-які реставраційні проекти на пострадянському просторі без України не мають сенсу. У Росії все ще пануючою як серед еліт, так і широких верств населення є думка, що саме існування української держави – протиприродне явище, нонсенс. Чимало українських провідників, свідомо чи несвідомо, діють у спосіб, що не тільки надає аргументів прихильникам таких поглядів, але й спонукає працювати на виправлення «помилки історії».

Список використаної літератури

1. Зовнішня політика України: здобутки і проблеми / В.А. Рехкало, В.А. Шахов. – К. : Знання, 2007 – 23 с.; Зовнішня політика України : навч. посіб. / О.С.Кучик,

О.А.Заяць – К., 2010. – 572 с.; Потехін О.В., Тодоров І.Я. Основні тенденції зовнішньої політики України у 2010 році // Зовнішня політика України – 2009: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети / за ред. Г.М.Перепелиці. – К.: Стіло, 2010; Україна в міжнародних організаціях / Ю.І.Макар, Б.П.Гдичинський, В.Ю.Макар та ін. – Чернівці: Прут, 2008. – 880 с. та ін.

2. Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>; Інтернет-представництво Президента України. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>; Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. – Режим доступу: <http://www.km.gov.ua>. Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua> та ін.

3. Поданий аналіз базується на результатах опитування експертів, проведеного у грудні 2011 року за традиційною методикою серед чотирьох груп осіб, причетних до аналізу, планування, експертизи зовнішньої та безпекової політики України та прийняття політичних рішень (працівники органів державної влади й державних аналітичних структур, військова еліта, фахівці неурядових організацій, журналісти-міжнародники). До опитування було залучено по 42 особи у грудні 2010 та 2011 років. Автор дослідження О. Потехін, збір та обробка інформації – Н. Пархоменко, експерт Центру миру, конверсії та зовнішньої політики України.

4. Лист-звернення Громадської експертної ради при Українській частині Комітету з питань співробітництва між Україною та ЄС до Президента В.Януковича у серпні 2011 р. [Електронний ресурс]. – Сайт «Українська правда». – Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/horbach/4e44ef1193a37/>

5. Про Рекомендації парламентських слухань на тему: "Про стан і перспективи розвитку економічних відносин України з ЄС (зона вільної торгівлі) та Митним союзом" [Електронний ресурс]: постанова Верховної Ради від 19 травня 2011 р. Сайт законодавства України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3400-17>

6. Новини МЗС. Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/2822.htm>

7. Що досягнуто за рік виконання Україною Плану дій щодо візової лібералізації з ЄС [Електронний ресурс]. Сайт громадської організації "Європа без бар'єрів". – Режим доступу: <http://novisa.com.ua/analitic/eksperti-proanalizyvali--rezultati-vikonannya--ukrainou-planu-dii-schodo-vizovoi-liberalizacii-z-es/ua>.

8. Сайт Міжнародного фонду «Відродження» – Режим доступу: <http://www.irf.ua/index.php>.

9. Przyszłość Ukrainy po wyborach parlamentarnych 2012 r. – Сайт тижневика Kurier Galicyjski. Режим доступу: <http://kuriergalicyjski.com/index.php/>

Стаття надійшла до редакції 14.04.2012.

A. V. Potekhin, I. J. Todorov

THE EUROPEAN DIMENSION OF FOREIGN POLICY OF UKRAINE IN 2011

The paper considers European integration policy of Ukraine in 2011. Based on a wide range of sources, including the results of an exclusive expert interviews, their own participation in working groups of the Public Expert Council within Ukrainian part of Committee on cooperation between Ukraine and the EU, the European program of the International Fund "Renaissance" shows the process of preparing association agreements and free trade between Ukraine and the EU, the state of the dialogue on visa liberalization and practical implementation of the "Eastern partnership" and assessed the possible negative consequences of collapse of European integration of Ukraine.

Keywords: *Ukraine, the European Union Association Agreement, the Eastern Partnership, liberalization of visa regime*

УДК [327(73)+061ЄС]:323(6-17)

Є. В. Рябінін

ПОЛІТИКА ЄС ТА США В ПІВНІЧНІЙ АФРИЦІ НАПЕРЕДОДНІ «АРАБСЬКОЇ ВЕСНИ»: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Проаналізована політична ситуація в країнах Північної Африки після подій «арабської весни». Представлено порівняльний аналіз стосовно політики, яку реалізовували Європейський Союз та США напередодні «фісташкових революцій». Автор порівнює проект Союз заради Середземномор'я, який реалізовувався Європою на чолі із Францією та «Ініціативу підтримки партнерства на Близькому Сході», яка реалізовувалася Сполученими Штатами з 2002 року.

Ключові слова: *кольорова революція, Північна Африка, Лівія, США, Союз заради Середземномор'я.*

Ситуація в Північній Африці нагадує період кольорових «революцій», починаючи з Югославії та закінчуючи Киргизією. Як показала практика, жодна з цих «революцій» не виявилася вдалою з якісної точки зору. Якщо проаналізувати ситуацію в Тунісі чи Єгипті, то місцеве населення легкою кров'ю повалило довготривалі режими. Ситуація в Лівії виявилася не такою ж легкою, як вважали експерти. Багато хто з аналітиків висловлював думку про те, що в Лівії спрацює ефект доміно та лідер Джамахірії віддасть свою країну народній владі. Але, будь-який політик, який прийшов до влади революційним шляхом, дуже чітко для себе уявляє, що революція не зупиняється, революція – це перманентний стан. Немає сумніву в тому, що «арабська весна» реалізовувалася за сприянням зовнішніх сил. А, отже, метою статті є проведення аналізу політики в регіоні Північної Африки Європейським Союзом та Сполученими Штатами.

Чи можемо ми говорити про те, що народні повстання в цих країнах були реакцією на те, що влада вже не спроможна була реалізовувати соціальну політику на вищому рівні? В якійсь мірі, так. Ми можемо це підтвердити теорією еліт Вільфредо Парето, який вважав, що в будь-якій країні повинна відбуватися циркуляція еліт, оскільки відсутність такого процесу може призвести до того, що еліта стане закритою для її поповнення ззовні, що призводить до її консервації та неможливості відтворювати нові ідеї, нову політику, а це вже призводить до революцій. Це спрацювало в Єгипті та Тунісі, але ми можемо вважати, що ці перевороти були підготовчим етапом Заходу до вторгнення у Лівію, соціальна революція в якій виглядає дуже правдоподібною за допомогою вдалого підготовчого інформаційного етапу. Маловірогідним виявляється факт соціального напруження в країні. Якщо проаналізувати соціальну сферу за часів М. Каддафі, виявляється, що одноразова фінансова виплата на народження дитини складає п'ять тисяч євро, середня зарплата – одна тисяча доларів, безкоштовне медичне обслуговування та освіта, одній дитині в кожній родині надавалося фінансування для отримання освіти за кордоном. Крім того, населення не сплачувало за газ та отримувало пальне за субсидієними цінами. Згідно з інформацією Всесвітнього банку економіка Лівії за об'ємом ВВП в \$62,36 млрд. займає 63 місце в світі, а з ВВП на душу населення займає 43 місце (\$14,594 млрд). Для порівняння – Україна займає 134 сходинку (\$6,700), тривалість життя складає 77 років, в Україні – 67 [1, с. В3].

Такий стислий аналіз свідчить про те, що ніякої соціальної напруги в країні не було. Можемо припустити, що головним мотивом внутрішнього конфлікту стала

невдоволеність місцевих еліт стосовно несправедливим розподілом нафтових ресурсів на користь М.Каддафі. Цей фактор був використаний мозковими центрами Сполучених Штатів. Дуже підозрілим виглядає той факт, що вторгнення до Лівії було проведено вже на наступний день після прийняття рішення на засіданні Ради Безпеки ООН, хоча на проведення такої кампанії (навіть без застосування наземних сил) потрібен час на розробку тієї ж стратегії, тактики, підготовки військ тощо. Також 20 квітня було наголошено, що нанесенні удари – це лише перша фаза багатопланової операції. Отже, можемо ще раз зробити висновок про те, що ця операція була спланована ще до прийняття резолюції 1973 Радою Безпеки ООН. Відсутність голосів проти військової кампанії свідчить про те, що впливові країни, такі як Росія та Китай, мають якусь вигоду з цього. Так, Росію не будуть турбувати з приводу Абхазії та Південної Осетії, стосовно Китаю Захід закрие очі на порушення прав людини в цій країні та переслідування правозахисників. Також неможливо не приймати до уваги фінансову вигоду цієї кампанії, хоча незрозуміла позиція Росії, яка отримувала більше переваг за правління М.Каддафі, ніж за невизначене майбутнє цієї країни. Але це лише на перший погляд. Дозволимо собі зробити таке припущення, що якщо кількість нафти буде зменшена (а в Лівії зараз цей показник знизився до 200 тис. тонн). А попит залишається на тому ж рівні чи росте (попит Китаю на нафту збільшився на 1,5%), то така ситуація вигідна для країн, які добувають на своїй території та транспортують нафту вже по збільшеним цінам. Тобто, робимо висновок, що дестабілізація в Лівії якоюсь мірою була вигідна Росії – ціна на нафту перейшла межу в \$100 за барель, а за прогнозами експертів вона збільшиться ще до \$127 барель. Приймаючи до уваги той факт, що економіка Росії будується саме на торгівлі нафтою, вона є, якоюсь мірою, заручницею своїх ресурсів. За прогнозами експертів, до 2015 року ціни на нафту знизяться до \$60–80, оскільки стабілізується ситуація в Лівії та будуть відкриті нові нафтові джерела.

Нафта чи відсутність громадянського суспільства примусила західний світ провести ще одну блискавичну військову кампанію? За оцінками експертів запаси нафти в Лівії складає 39,12 млрд. барелів або 3,3% від світових резервів. Крім того, слід відзначити, що Франція, яка на думку З.Бжезинського є відповідальною за безпеку Півдня Європи, контролюючи Північ Африки, не могла не стати ключовим членом операції, оскільки її проект "Союз заради Середземномор'я" розвивається не за сценарієм Франції, а точніше сказати, зовсім не розвивається. Повалення режимів в країнах Північної Африки та приход до влади політиків, які будуть більше налаштовані на співпрацю в межах Середземноморського Союзу, є очевидною перевагою для Франції, яка історично впливає на країни цього регіону, а отже Франція зможе остаточно закріпити своє неофіційне панування на ділянці великої геополітичної шахівниці. Крім того, М.Каддафі вважав за необхідне зробити африканський континент максимально незалежним в виробленні стратегії та тактики свого розвитку, "вивести" долар з економіки Африки та ввести єдину африканську валюту.

Найголовнішою проблемою Середземномор'я на порядку денному є проблема наслідків арабської весни 2011 року та як далі будуть розвиватися події. На революції в Північній Африці звертає на себе увагу ряд особливостей: по-перше, вони розвивалися поодиноці і по тому ж сценарію, по-друге, революції спалахнули практично одночасно, що майже завжди виключає елемент випадковості і передбачає високий рівень координації із зарубіжного революційного центру.

Не дивлячись на те, що країни Магриба є калькою одна одної, між ними спостерігається лише одна схожість – форма політичного режиму і перебування їх лідерів при владі. Крім того, полум'я революції охопило держави Північної Африки по черзі, строго в певному порядку. Тут проявляється явна вибірковість: Туніс – Єгипет –

Лівія – Сирія – Бахрейн – Йемен. При цьому залишилися осторонь Алжир і Марокко і інші африканські країни, що мають схожі проблеми і що відрізняються тим же консерватизмом політичних режимів. Видає в цих процесах технологію не лише порядок, але і висока міра поширення такої ланцюгової реакції: це можливо лише при високій мірі зовнішньої координації подій. Крім того, є ключовий елемент технології кольорових революцій – він обкатується на прикладі однієї країни, корегується і потім запускається в наступній країні. І нарешті, насторожує у всіх цих революціях один факт – дивна відсутність обов'язкового компонента будь-якої революції – революційної ідеології. У основі революційної боротьби зазвичай лежать високі ідеали (свобода, рівність, братерство, справедливість) або ідеали національно-визвольного руху. У арабських революціях нічого подібного немає – існує «різношерстний» протестний рух, який швидко перетворюється на політичний натовп, основна мета якої – повалення діючої влади, при чому революційний натовп не висуває жодної альтернативної політичної програми – народний гнів носить суто персоніфікований характер і нічого не має проти політичної системи.

Реальні цілі «фісташкових» революцій лежать глибше, ніж просто зміна режимів і заміна авторитарних лідерів, лояльних до Заходу. Ці конфлікти слід розглядати не у вузькому сенсі як рядові цивільні конфлікти, а в системі координат глобальної політики. Північна Африка стала полігоном і плацдармом для сутички за весь африканський континент, який вже розпочався.

Є декілька причин, по яких Африка має стратегічне значення для світової економіки, у тому числі й для США. Головна з них – нафта. Сумарні нафтові резерви африканських країн – 16,6 млрд тонн, що складає 10% загальносвітових запасів. По цьому показнику Африка поступається Євразії і Близькому Сходу. Лідери – Лівія (5,7 млрд тонн), Нігерія (4,8 млрд тонн), Ангола (1,8 млрд тонн), Алжир (1,5 млрд тонн), Судан (0,9 млрд тонн). США намагаються зменшити енергетичну залежність від Близького Сходу, тому Африка останніми роками стала особливим об'єктом американського політичного інтересу. На африканські країни доводиться біля третини китайського імпорту нафти. У 2006 році Ангола стала основним постачальником нафті в КНР. Крім того, газові ресурси африканського континенту доволі значні. Вони налічують 14, 65 трлн м³, що складає 7.9% світових запасів.

Вуглеводи не єдина африканська сировина – тут є руди, цинк, кобальт, мідь, уран, боксити. Таким чином, Африка і Близький Схід сьогодні є точкою зіткнення життєво важливих інтересів США і Китаю, які вже вступили в боротьбу за енергоресурси. Для Вашингтона країни Магрибу – ключовий регіон, встановлення контролю над яким дозволяє управляти глобальним транзитом вуглеводів і іншої стратегічної сировини. США відстають в темпах економічного розвитку від Китаю і Вашингтону необхідно стримувати економічне зростання Китаю і Європи. Один з методів досягнення – використання сепаратистських і екстремістських рухів для дестабілізації підконтрольних регіонів – так званий керований хаос. Не виключено, що перед новою владою буде поставлено завдання перекрити поставку енергоносіїв до Китаю. Друга причина – майбутня сутичка за вплив на Африку. У політичному плані – це наймолодший регіон. Середній вік країн менше 40 років. Не виключено, що в найближчому майбутньому на зміну колоніальним кордонам прийде новий політичний устрій регіону. У цьому перевлаштуванні США розраховують зіграти ключову роль, висунувши концепцію нової геополітичної освіти – Великого Сходу Блієного. Ланцюжок кольорових революцій може стати першою ланкою на дорозі її реалізації [2, с. 70].

Якщо проаналізувати дії, що передували арабській весні в Північній Африці, автор вважає за потрібне проаналізувати європейську та американську політику в

цьому регіоні, оскільки саме ЄС та США стали основними «визволителями» народів країн Північної Африки від їхніх диктаторів.

Що стосується ЄС, то Барселонський процес чи Євро-Середземноморський діалог сформувався як дієвий інструмент реалізації Нової інтеграційної стратегії ЄС щодо країн південного Середземномор'я, проголошеної в 1992 році. Він став важливим і ефективним міжнародним форумом, на порядку денному роботи якого стояли ключові питання з розвитку країн-членів Євросоюзу і держав півдня Середземномор'я, ефективної відповіді на виклики XXI ст. (загрози міжнародної безпеки, зростання масштабів незаконної торгівлі зброєю, масової нелегальної міграції, діяльності міжнародних терористичних організацій, включаючи наркобізнес тощо), вирішення проблеми досягнення стійкого прогресу в політичному і соціально-економічному розвитку держав півдня Середземномор'я. Результатом Барселонського процесу став Союз заради Середземномор'я, до якого входять 27 країн-членів ЄС та 16 країн Південного Середземномор'я. 13 липня 2008 відбувся установчий саміт Середземноморського союзу в Парижі, на якому було представлено 43 держави.

М.Каддафі відмовився приїхати на організаційний саміт, назвавши нову організацію змовою з підриву єдності арабських і африканських країн.

Лівія, яка мала з 1999 р. статус спостерігача в Барселонському процесі, незважаючи на активне зближення з Заходом в останні роки, категорично відкинула ідею участі держави в Союзі для Середземномор'я. Каддафі, який претендував на роль лідера Африканського союзу і «об'єднувача» Африки, вважав, що участь країн Північної Африки в європейському проекті розколить континент. Напередодні установчого саміту Союзу для Середземномор'я у Тріполі з метою вироблення загальноарабської позиції відбувся арабський міні-саміт за участю Сирії, Лівії, Мавританії, Тунісу, Алжиру і Марокко. Виступаючи на його відкритті, лівійський лідер заявив: «Якщо Європа хоче співпрацювати з нами, для цього існує Ліга арабських держав або Африканський союз ... ми не приймаємо ситуації, коли Європа буде домовлятися з окремою групою країн».

Позиція лівійського керівництва свідчить про те, що ця держава з відносно невеликим населенням і значними нафтогазовими ресурсами не була зацікавлена в запропонованому «партнерстві» в тій ж самій мірі, що і сусіди Лівії, які розраховували на додаткові політичні та економічні дивіденди. На думку Каддафі, ця пропозиція була «принизливою», оскільки, як він зазначив – «ми не голодні і не собаки, і нам не треба кидати кістки». Лідер лівійської революції пророкував Союзу незavidне майбутнє: «Цей проект приречений на провал. Це мінне поле. Він сприятиме терактам з боку ісламістських груп, які побачать в ньому проект хрестоносців і будуть наносити удари по мусульманським країнам-членам ... Я б не порадив своєму народу приймати участь в цій абсурдній балаканині, в цьому колоніальному проекті». Судячи з того, що всі арабські країни регіону, за винятком Лівії, були присутні на установчому саміті Союзу заради Середземномор'я в Парижі, позиція Каддафі не знайшла підтримки у членів Ліги арабських держав.

Африканські партнери переважно говорили про подолання бідності і прямої допомоги самим бідним верствам населення як про обов'язок багатих країн перед бідними, про нерівні умови конкуренції та невирішені питання доступу продукції бідних країн на ринок благополучного Євросоюзу. Представники ЄС, у свою чергу, підкреслювали неефективність управління, недбале використання, а то і розкрадання міжнародної допомоги, непоборну корупцію, необхідність боротьби з нелегальною міграцією, організованою злочинністю та тероризмом. Крім того, для Союзу також важливо вирішувати проблеми навколишнього середовища, зміцнювати співробітництво та взаємодопомогу всередині Середземноморського регіону в сфері

економіки (зона вільної торгівлі, інвестиції, розвиток транспортної інфраструктури, енергетична безпека, створення та передача нових технологій тощо), розвивати культуру, систему освіти, охорону здоров'я, боротьбу проти нерівності і несправедливості.

Але цей проект був не є ефективним та не приніс ніякої користі Середземноморському регіонові, а отже, блискавична військова кампанія, яку очолила Франція, була єдиним шансом, якій міг би врятувати імідж Франції та переформатувати Союз заради Середземномор'я.

Американська політика, на думку автора, була більш вдалою, оскільки американські цінності не нав'язувалися, а «прищеплювалися» арабському суспільству через реалізацію програм неприбутковими організаціями.

Сьогодні через засоби масової інформації просувається ідея про те, що саме низький рівень життя в країнах Північної Африки став причиною арабської весни. Частково, це так. Але не можна не брати до уваги той факт, що більшість революцій, а точніше сказати переворотів на сучасному світі відбувається під керівництвом або за безпосереднім сценарієм Сполучених Штатів. США готують суспільства необхідних держав за допомогою елементів публічної демократії, яка включає наступне:

1. традиційні програми дії на інші держави (інформаційну пропаганду і навчання окремих соціально-професійних груп населення;
2. так звані цифрові програми (інтерактивні радіо і телебачення в мережі Інтернет, моніторинг дискусій в зарубіжній блогосфері, створення персоніфікованих сторіночок членів уряду США в соціальних мережах, розсилка інформації через мобільні телефони тощо) [4].

Фундаментальною межею американської суспільної свідомості, властивою як правлячій і інтелектуальній елітам, так і «широким масам», є ідея винятковості і вибраної американської нації. Ця, як говорять соціологи, ідеологема, веде свій початок від ідеї вибраного народу, привезеної до Північної Америки протестантами-англіцями, і американської загальнонаціональної ідеології, що стала фундаментом американської ідеології.

В промовах президентів США Джеймса Монро, Абрама Лінкольна, Теді Рузвельта можна виявити цілі тиради про особливу місію США на цьому світі. Саме А. Лінкольна належить знаменита фраза: «Ми, американці – остання надія всього людства». А ось, що писав класик американської літератури Р. Мелвілл: « Ми, американці – особливі, вибрані люди, ми – Ізраїль нашого часу; ми несемо ковчег свободи світу...» [3].

В 2002 р. США мобілізували величезні фінансові ресурси, створили порядку триста п'ятдесяти нових програм в області освіти, культури і інформації для просування ідей про демократію. Всі ці програми були об'єднані в масштабний проект під назвою «Ініціатива підтримки партнерства на Близькому Сході» (Middleeastinitiativepartnership), який реалізується Відділом у справах Близького Сходу в Держдепартаменті, Агентством міжнародного розвитку і іншими відомствами. Держдепартамент позначав країни для реалізації програм: Алжир, Бахрейн, Єгипет, Йорданія, Кувейт, Ліван, Марокко, Оман, Катар, Саудівська Аравія, Туніс, ОАЕ, Палестинські Території, Іран, Ірак і Лівія. Виходячи з документів Держдепартаменту, демократичні перетворення повинні були здійснитися за наступними напрямками:

1. укріплення громадянського суспільства та сили закону;
2. надання жінкам та молоді більше можливостей для самореалізації;
3. покращення та розповсюдження освіти;
4. стимулювання економічних реформ;
5. посилення політичної участі населення держави [5].

Приступаючи до реалізації проекту по демократизації регіону, США вперше змінили цільову аудиторію одержувачів своїх програм: замість діючої еліти і

військових уряд США залучає в свої програми такі групи населення як молодь до 25 років і жінок.

З цифр бюджету можна побачити, що в цей регіон планомірно вкладалися чималі суми. Так, початковий бюджет складав \$29 млн., у 2005 – \$75, в 2009 – \$530. Лише в 2003 році, через рік після заснування Ініціативи, фінансування збільшилося на 287%. Про створення цієї ініціативи було озвучено Діком Чейні і розглядався як довгострокова перспектива для реалізації реформ, і ніяк ні те, що буде реалізовано через рік або п'ять. Тобто влада США вже тоді вирішила, що військова кампанія в цілому регіоні буде дуже затратна, а починати війну проти якоїсь держави Північної Африки, яка не погрожує національній безпеці США, було б неможливо. А, отже, США вирішили фінансувати створення та функціонування НДО (як це робилося в Україні та Грузії, яка на необхідному етапі становилася чинником допомоги для повдіючої влади в країні). У цьому ж році Ліз Чейні, дочка Діка Чейні була призначена першим заступником помічника держсекретаря США з питань країн Близького Сходу, на якій перебувала до 2006 року. А остаточно завданням було встановити зону вільної торгівлі з регіоном в 2013 році.

За 2002–2009 рр. уряд США зумів добитися істотних результатів. Сталося значне збільшення числа арабського населення, яке пройшло навчання і в США, і у себе на батьківщині в рамках американських урядових програм. Якщо в кінці 2000 р. тисячі громадян залучалися до програм навчання, то вже в 2004–2009 рр. – сотні тисяч. Наприклад, з Єгипту в 1998 р. Держдепартамент запросив до участі в програмах в області розвитку демократії близько 3 300 чоловік, в 2007 р. – 47 300, а в 2008 р. – 148 700 громадян. Найбільш пріоритетними країнами, в яких США здійснювали масштабне навчання молоді, жінок, членів демократичних організацій, лідерів неурядових організацій, були Єгипет, Йорданія, Марокко, Йемен, Саудівська Аравія, Туніс, Алжир, Бахрейн. У всіх цих державах прокотилася хвиля протестів проти правлячих режимів [4].

Окрім цього, США уміли здійснити декілька значних проектів, які внесли свій вклад до мобілізації деякої частини населення довкола принципів політичної культури США. До таких проектів ми відносимо створення груп молоді, орієнтованої на демократичні цінності, залучення жінок в активне політичне життя і розвиток робочого руху. Саме молодь стала головним учасником протестних рухів.

Не можна не відзначити, що Єгипет став основною мішенню програм уряду США, направлених на створення неурядових і опозиційних організацій. Всі ці проекти проходили під офіційним гаслом США – «Зміни зсередини» (Supportingchangefromwithin). Крім підготовки політиків, ще однією важливою умовою проведення демократичних перетворень зсередини було вчення молодих журналістів, які освоювали етику освітлення політичних кампаній, вивчили англійську мову і отримали гранти на відкриття нових незалежних видань. Декілька нових видань США створили в Палестині, Лівані, Йорданії, Афганістані і Марокко.

Основним завданням Ініціативи було створення такої ситуації, коли вимоги до змін виходили від самих арабів [5].

Інформаційні програми уряду США охопили широкі верстви населення в країнах Північної Африки і Близького Сходу. Починаючи з 2002–2004 рр. уряд США створив порядку десяти нових радіостанцій і телеканалів, що віщають на регіон Північної Африки і Близького Сходу. Найбільш відомі серед них – радіостанції «Сава», «Фарда», «Вільний Ірак», «Голос Америки на курдській мові», «Мережа персидських новин» та інші.

Створення протестного руху в мережі Інтернет – об'єднання різних груп молоді в рамках однієї або декількох віртуальних організацій для подальшої їх мобілізації в

проведенні спільних акцій, протестів і так далі Мобілізація громадян арабських держав в соціальних мережах знайшло своє активне вживання в період протестів в січні і лютому 2011 р. Проте ще в останні два роки уряд США активно задіявав соціальну мережу – Twitter – для роботи впливу на зарубіжних користувачів Інтернетом. Сьогодні ми можемо відзначити наступні напрями діяльності США, які зробили вплив на мобілізацію арабського населення в період демонстрацій. користувачів Інтернетом. Сьогодні ми можемо відзначити наступні напрями діяльності США, які зробили вплив на мобілізацію арабського населення в період демонстрацій [4].

Отже, коли ЄС намагався створити організацію, проти якої були налаштовані деякі країни Північної Африки, хоча не були проти отримувати фінансову допомогу, США зробили ставку на психологію і знов перемогли. Їм вдалося завдяки своїм проектам примусити арабів думати, що то вони самі бажають перетворень в країні та повалення набридлих режимів, а також розповсюдження американських цінностей в арабському світі. Але слід зауважити, що цінності однієї країни не можуть бути придатними для іншої, якщо вони відрізняються культурно, ментально, релігійно. Країни арабського світу розвивалися століттями за іншими суспільно-політичними традиціями. Нинішня ситуація є мало прогнозованою: Лівія може розколотися на дві частини та стати новою «Сомалі», що не додасть чинника безпеки в регіоні Північної Африки. В Єгипті тривають й досі сутички між народом та військовою владою.

Як і в кожному випадку «кольорової революції» американці чудово знають як повалити режим в країні, але не знають, що потім робити із народом цієї країни. Події арабської весни є етапом нового переформатування геополітичної карти світу за сценарієм США. Франція, яка намагалася закріпити імідж впливової регіональної держави, мало вірогідно буде допущена до розробки середземноморської політики, тим паче, що новому президенту потрібно буде вирішувати внутрішні проблеми, яких за часів Н.Саркозі накопичилося достатньо, а, отже, можемо припустити, що деякий час Франція не буде відрізнятися активною зовнішньополітичною діяльністю, чим й скористаються США для закінчення процесу тотальної глобалізації з встановленням правил для кожної країни чи регіону.

Список використаної літератури

1. Лукашин Ю. Ливийский мятеж: Украина теряет миллиарды / Ю. Лукашин // Еженедельник «2000». – 2011. – № 9 (548). – С.В 3.
  2. Манойло А. «Финиковые революции: стихия или «управляемый хаос»? / А. Манойло // Международная жизнь. – 2011. – № 5. – С. 63–79.
  3. Попов О. Американский «Закон о распространении демократии» и «цветные» революции [Электронный ресурс] / О. Попов. – Режим доступа: <http://www.pravoslavie.ru/analit/5175.htm>
  4. Цветкова Н. Публичная дипломатия США и революции в арабском мире [Электронный ресурс] / Н. Цветкова. – Режим доступа: <http://mir-politika.ru/archive/228/690/>
  5. Middle East Partnership Initiative [Electronic resource] – Mode of access: http://en.wikipedia.org/wiki/Middle_East_Partnership_Initiative
  6. Yerkes S. The Middle East Partnership Initiative: Progress, Problems, and Prospects [Electronic resource] / S.Yerkes. – Mode of access: http://www.brookings.edu/papers/2004/1129middleeast_wittes.aspx
- Стаття надійшла до редакції 12.05.2012.

Y. V. Ryabinin

THE POLICY OF EU AND USA IN THE NORTHERN AFRICA ON THE EVE OF “ARAB AUTUMN”: COMPARATIVE ANALYSIS

The political situation in the Northern Africa countries has been analyzed. The author presents comparative analysis of politics that was carried out by EU and USA on the eve of

revolutions. The author compares the project Union for Mediterranean that was conducted by EU and The Middle East Partnership Initiative conducted by USA.

Key words: *color revolution, Northern Africa, Libya, USA, Union for Mediterranean*

УДК 327(73)''312''

М. В. Трофименко

СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ У СУЧАСНОМУ СВІТІ

Розглянуто роль США у сучасному світі. Обґрунтовано та визначено, що сучасна система міжнародних відносин набуває ознак багатополюсного світу із декількома великими та однією супердержавою. Розглядаються ідеї месіанського характеру та виключності у формуванні американських зовнішньополітичних концепцій.

Ключові слова: *супердержава, велика держава, одно-, багатополюсний світ, месіанський характер, виключність.*

Після закінчення холодної війни, розпаду Радянського Союзу перед світовим співтовариством постала нова реальність – однополюсна система міжнародних відносин із однією супердержавою – Сполученими Штатами Америки.

Як зазначив у своїй книзі «Три президенти та криза американської сверхдержави» відомий американський політолог Збігнев Бжезинський, «самочинна коронація президента США в якості першого глобального лідера була історичним моментом, хоча і не відзначеним особливою датою в календарі. Сталося це слідом за розвалом Радянського Союзу та припиненням холодної війни. Американський президент просто почав діяти в своїй новій якості без всякого міжнародного благословення. ЗМІ Америки проголосили його таким, іноземці висловили йому свою повагу, і візит в Білий дім (не кажучи вже про Кемп-Девід) став апогеєм в політичному житті будь-якого іноземного лідера. Поїздки президента за кордон здобули всі імперські атрибути, які затьмарюють за своїми масштабами і заходами безпеки виїзди будь-якого іншого державного діяча» [2, с. 7].

Але через два десятиріччя після цієї так званої «коронації» США ми можемо констатувати зовсім інші умови міжнародних відносин. Чотири президенти США, які обіймали цю посаду під час та після перемоги у холодній війні – Джордж Буш старший, Біл Клінтон, Джордж Буш молодший та Барак Обама, в цілому зберегли для США статус супердержави, але не зуміли зберегти однополюсний статус системи міжнародних відносин. Сьогодні вже реальність є багатополюсна система міжнародних відносин, яка ще знаходиться у стадії свого формування, але полюсами у ній виступають власне одна супердержава (США) та кілька великих держав та інтеграційних угруповань (Росія, Китай, Індія, Бразилія, ЄС тощо).

Не зважаючи на зростання значення нових акторів міжнародних відносин, таких як міжнародні неурядові організації, ЗМІ, ТНК, на збільшення впливу інформаційних технологій на всі сторони життєдіяльності суспільства, стандартні чинники, які визначають статус держави, залишаються актуальними.

Відомий російський американіст Тетяна Шаклеїна визначає сучасну «велику державу» як таку, що

(1) зберігає дуже високий (або абсолютний) ступінь самостійності в проведенні внутрішньої і зовнішньої політики,

(2) не тільки забезпечує національні інтереси, а й істотно (вирішально) впливає на світову й регіональну політику і політику окремих країн (світорегулююча діяльність),

(3) володіє всіма або значною частиною традиційних параметрів «великої держави» (територія, населення, природні ресурси, військовий потенціал, економічний потенціал, інтелектуальний і культурний потенціал, науково-технічний) (табл. 1).

Самостійність в проведенні зовнішньої політики світорегулюючого характеру передбачає наявність у відповідної країни волі до проведення такої політики. Крім зазначених вище параметрів, необхідний історичний досвід, традиція і культура участі у світовій політиці в якості вирішального і / або активного гравця [4].

Таблиця 1 – Параметри провідних світових держав

Параметри країни	великої США	КНР	Індія	Бразилія	Росія
Територія	+	+/-	+/-	+	+
Природні ресурси	+/-	-	-	+	+
Демографія	+/-	+/-	+/-	+	-
Військовий потенціал	+	+/-	+/-	-	+
Економіка	+	+/-	+/-	+/-	-/+
Передові технології	+	+/-	+/-	-/+	+/-
Наука та дослідження	+	+/-	+/-	-	-/+
Освіта	+	-	-	-	+
Культура	+	+/-	+/-	-/+	+
Традиція і культура думати та діяти глобально	+	-/+	-	-	+

З огляду на традиційні чинники, які впливають на велич держав, тільки Сполучені Штати Америки мають всі параметри. Щодо традиції і культури думати та діяти глобально, то вони формувалися у США з початку існування державності.

XX ст. стало століттям Америки – зробивши вихід на світову політичну арену в 1917 р., після Другої світової війни США стали економічним, військовим і політичним лідером Заходу, а результат холодної війни приніс їм статус єдиної наддержави. Сходження Америки було в значній мірі зумовлене її географією та історією: перебуваючи далеко від європейського континенту з його безперервними в XIX ст. війнами і революціями, США не знали загрози ззовні і за великим рахунком зуміли уникнути соціальних потрясінь, пов'язаних з переходом до капіталістичного укладу. Специфічний історичний досвід, безумовно, накладає свій відбиток на американську зовнішню політику, яка володіє цілим рядом властивих тільки їй особливостей.

Американська зовнішня політика ґрунтується на тезі про особливу місію США в історії людства – подібне бачення продиктовано, перш за все, обставинами виникнення американської державності. Ідея американської винятковості була вперше сформульована в проповіді губернатора Массачусетса пуританина Дж. Уінтропа «Зразок християнського милосердя» (1630), виголошеної ним на борту судна «Арбел», – в ній прозвучали слова про «град на холмі», яким повинна була стати майбутня колонія Массачусетс. Ідею «обраності» американської нації та визначення Сполучених Штатів як «землі обітованої» хотіли втілити в життя спочатку «батьки-пілігрими», що прийшли з цією місією на простори нового континенту, а потім «батьки-засновники» американської республіки, які заявляли про месіанський характер американської революції, унікальність американської демократії. Все це стало основою політики

Сполучених Штатів. Месіанське, виключне сприйняття історичної ролі США сформувало ще одну найважливішу рису американської зовнішньої політики – протиборство ізоляціонізму та інтернаціоналізму. Ще в першій третині XIX ст. виявилось два підходи до американської зовнішньої політики. Прихильники першого вважали, що обов'язок Америки – захищати ідеали свободи і справедливості в усьому світі; їм заперечували ті, хто вважав за необхідне для США уникати участі в чужих конфліктах, щоб зберегти демократичну природу своєї зовнішньої політики. Друга, ізоляціоністська, точка зору отримала розвиток з прийняттям «доктрини Монро» (1823), суть якої була в розділі світу на дві системи: американську і європейську, і втручання першої в справи другої розглядалося Сполученими Штатами як загроза їхній безпеці. Завдяки політиці Вудро Вільсона (1913–1921) і Ф. Д. Рузвельта (1933–1945), ізоляціонізм перестав бути основою зовнішньої політики США.

Доктрини, безпосередньо пов'язані з холодною війною (Трумена, Ейзенхауера, Картера, Рейгана), також наділяли США майже необмеженими правами щодо забезпечення безпеки в тому чи іншому регіоні. Ще більш гегемоністський характер носять створені вже в умовах постбіполярного світу «Доктрина Клінтона», «Доктрина Буша», «Доктрина Обама». Основою «Доктрини Клінтона», витриманої в руслі «м'якої» гегемонії, була теза про «розширення демократії» – мова в даному випадку йшла про закріплення демократичних режимів у Східній Європі з метою перетворення колишніх соціалістичних держав в «стратегічний резерв» Заходу. Діючи відповідно до цієї зовнішньополітичної установки, США (в рамках операцій НАТО) двічі здійснили збройне втручання в Югославії – в Боснії (1995) та в Косово (1999). «Розширення демократії» отримало своє вираження і в тому, що до складу Північноатлантичного альянсу в 1999 р. вперше були включені колишні члени Організації Варшавського договору – Польща, Угорщина і Чехія.

Якщо «доктрина Клінтона» ще була реакцією на колапс соціалістичної системи, то доктрина його наступника Дж. Буша молодшого була відповіддю на терористичну атаку 11 вересня 2001 р. і стала найсерйознішим переглядом зовнішньополітичної лінії США, починаючи з 1940-х рр. Республіканська адміністрація Буша-молодшого, що прийшла до влади в 2001 р., на відміну від своїх попередників-демократів взяла на озброєння варіант «жорсткої» гегемонії. Основні положення «Доктрини Буша» були викладені в 2002 р. в «Доповіді про стан нації», «Стратегії національної безпеки», а також у промові американського президента на засіданні Генеральної Асамблеї ООН. В якості потенційного противника в «Доктрині Буша» фігурували держави, що підтримують тероризм або розробляють зброю масового знищення; виступаючи перед конгресом в 2002 р. президент вперше використав вираз «вісь зла» стосовно Ірану, Іраку та Північної Кореї. Білий дім категорично відмовлявся вести діалог з подібними режимами і заявляв про рішучість усіма силами (аж до озброєного втручання) сприяти їх ліквідації.

Відверто гегемоністські устремління адміністрації Дж. Буша молодшого каталізували зростання антиамериканських настроїв по всьому світу і викликали невдоволення самих американців. Демократична адміністрація Б. Обама, яка прийшла до влади у 2009 р., зробила спробу повернення до політики «м'якої» гегемонії: новий президент приступив до виведення американських військ з Іраку, оголосив про закриття в'язниці для підозрюваних в тероризмі осіб на базі Гуантанамо, висловив намір повернутися за стіл переговорів з питань зміни клімату, ратифікувати Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань і домагатися укладення Договору про заборону виробництва матеріалів, що розщеплюються. Політика Обама на перший погляд являє собою відхід від гегемоністського курсу Буша молодшого, проте не слід забувати, що, яка б адміністрація ні перебувала при владі, її метою буде глобальне

лідерство США – різниця в даному випадку полягає лише у засобах, які використовуються для досягнення мети. Незважаючи на те, що, як правило, зовнішня політика демократів на доктринальному рівні м'якше, ніж політика республіканців, для зовнішньої політики США характерна наступність, і партійні розбіжності в даному випадку носять скоріше тактичний характер.

Не піддається сумніву теза щодо важливості військового потенціалу у визначенні великої держави. Так, за даними SIPRI (Стокгольмського інституту досліджень проблем миру) за 2011 рік США витрачають на оборону більше за всі країни світу, що загалом складає 42,8% світових витрат, сім з десяти найбільших компаній у світі, які виготовляють зброю є американськими (Табл. 2, табл. 3) [3].

Таблиця 2 – Країни з найбільшими оборонними бюджетами

Місце у світі	Країна	Витрати на оборону, \$ млрд.	Доля ВВП, %	Зміна оборонного бюджету у 2010-му у порівнянні із 2001 роком, %	Доля військових світових витрат, %
1	США	698	4,8	+81	42,8
2	Китай	119	2,1	+189	7,3
3	Великобританія	59,6	2,7	+22	3,7
4	Франція	59,3	2,3	+3	3,6
5	Росія	58,7	4,0	+82	3,6
6	Японія	54,5	1,0	-2	3,3
7	Саудівська Аравія	45,2	10,4	+63	2,8
8	Німеччина	45,2	1,3	-3	2,8
9	Індія	41,3	2,7	+54	2,5
10	Італія	37,0	1,8	-6	1,8

Таблиця 3 – Найбільші у світі компанії по виробництву зброї

№	Компанія	Країна	Види зброї	Обсяги річних продажів, \$ млрд.
1	Lockheed Martin	США	Літаки, ракети, електроніка, космічні технології	33,4
2	BAE Systems	Великобританія	Артилерія, літаки, електроніка, бронетехніка, ракети, вогнепальна зброя, кораблі	33,3
3	Boeing	США	Літаки, електроніка, ракети, космічні технології	32,3
4	Northrop Grumman	США	Літаки, електроніка, ракети, космічні технології, кораблі, бронетехніка	27,0
5	General Dynamics	США	Артилерія, електроніка, бронетехніка, вогнепальна зброя, кораблі	25,6
6	Raytheon	США	Електроніка, ракети	23,1

7	EADS	ЄС	Літаки, електроніка, ракети, космічне обладнання	15,9
8	Finmeccanica	Італія	Артилерія, літаки, електроніка, бронетехніка, ракети, вогнепальна зброя, кораблі	13,3
9	L-3 Communications	США	Електроніка	13,0
10	United Technologies	США	Літаки, електроніка, двигуни	11,1

Якщо ж проаналізувати зміну оборонних бюджетів за останні десять років, то ми побачимо, що найбільш динамічно зростали витрати на оборону Китаю, Судану, Колумбії, Індії, Австралії, Катару, Мексики тощо (табл. 4). Якщо така тенденція збережеться ще на п'ятдесят – шістдесят років, то США напевно втратять лідерство у військовій сфері. Тому Сполученим Штатам варто пильно слідкувати за регіональними лідерами світу, що набираються сил, аналізувати ситуацію та вживати адекватних заходів.

Таблиця 4 – Зростання оборонних бюджетів у різних країнах світу

Країна	Зміна оборонного бюджету у 2010-му у порівнянні із 2001 роком, %
Китай	+189
Судан	+126**
Колумбія	+100
Індія	+83
Австралія	+80
Катар	+60*
Мексика	+55
Малайзія	+44
Кувейт	+20
Японія	+4

* Зміна оборонного бюджету у 2007-му у порівнянні із 2002 роком

** Зміна оборонного бюджету у 2006-му у порівнянні із 2001 роком

Статус супердержави, величезні витрати на оборону не проходять непомітними для американської економіки. За останні двадцять років американська економіка перетворилася із профіцитної при президентові Клінтоні на таку, що має величезний дефіцит при президентах Буші молодшим та Обамі. Все більше американських громадян підтримують політику жорсткої економії, виступають проти дорогих військових кампаній у Іраку, Афганістані, Лівії. Все більше американців наполягають

на зосередженні на внутрішній, а не зовнішній політиці. Така риторика є загрозовою для американського лідерства у світі, хоча у найближчі десятиріччя воно навряд чи буде кимось піддано сумніву.

Список використаної літератури

1. Бжезинский Зб. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство / Зб. Бжезинский ; пер. с англ. Е. А. Нарочницкая, Ю. Н. Кобяков. – М. : Междунар. отношения, 2010. – 264 с.

2. Бжезинский Зб. Еще один шанс. Три президента и кризис американской сверхдержавы / Зб. Бжезинский ; пер. с англ. Ю. В. Фирсов. – М. : Междунар. отношения, 2010. – 192 с., ил.

3. СІПРІ 2011: Щорічник: озброєння, роззброєння та міжнародна безпека ; пер. з англ. / Стокгольм. Міжнар. ін.-т. дослідження миру ; Укр. Центр екон. і політ. досліджень ім. О. Разумкова ; редкол. укр. вид.: Л. Шангіна та ін. – К. : Заповіт, 2012. – 488 с.

4. Шаклеина Т.А. Великие державы и региональные подсистемы [Электронный ресурс] / Т. Шаклеина // Международные процессы. – 2011. – Т. 9, № 2(26). Май–авг. – Режим доступа: <http://www.intertrends.ru/twenty-sixth/004.htm>.

5. Шаклеина Т. А. Россия и США в новом мировом порядке. Дискуссии в политико-академических сообществах России и США (1991–2002) / Т. А. Шаклеина. – М. : Ин-т США и Канады РАН, 2002. – 445 с.

Стаття надійшла до редакції 10.05.2012.

M. V. Trofymenko

UNITED STATES OF AMERICA IN THE MODERN WORLD

The role of the USA in the modern world is under consideration. It is substantiated and determined that the modern system of international relations gains the characteristics of the multipolar world with a couple of great and one super power. The ideas of messianic character and of exclusiveness of the american foreign policy concepts are under consideration.

Key words: *superpower, great power, uni -, multipolar world, messianic character, exclusiveness.*

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ І ПРОЦЕСИ

УДК 327(4):37(495)

М. В. Булик

ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА ГРЕЦІЇ В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Досліджено основні етапи реформи системи освіти в Греції. Визначено особливості реалізації освітньої політики грецької влади на сучасному етапі. Проаналізовано вплив європейської інтеграції на розвиток освіти в Греції.

Ключові слова: освітня політика, європейська інтеграція, безперервне навчання, реформа освіти.

Стратегія європейської інтеграції України передбачає, зокрема, і реформу системи освіти, яка є передумовою появи в нашій країні висококваліфікованих фахівців, готових знайти відповіді на актуальні виклики сьогодення. В свою чергу, дослідження позитивного та негативного досвіду держав, що вже є членами Європейського Союзу дозволило б більш ефективно реалізувати євроінтеграційні прагнення українського суспільства.

Питаннями реалізації освітньої політики в Греції займалися такі вчені, як Н. Георгіадес, А. Гіамурідіс, Д. Зачос, Н. Патініотіс, Кр. Сиріопулу-Деллі. В полі зору їхньої уваги, насамперед, опинялися питання, пов'язані з соціальними-економічними аспектами формування освітньої політики Греції на сучасному етапі.

В умовах реалізації стратегії європейської інтеграції Греції країна здійснила широкомасштабну реформу системи освіти, внаслідок якої була створена система державних установ, навчання в яких є безкоштовним. Реалізація даної політики в Греції пов'язується, насамперед, з соціалістичним урядом на чолі з А. Папандреу, який здійснив освітню реформу у 1980-і рр.

Система освіти в Греції передбачає три рівні: початковий, середній та вищий. Зокрема, початкові школи розраховані на 6 років навчання, після чого учні можуть продовжити вчитися в три- або шестирічних гімназіях. При цьому в Греції існують не лише загальні середні школи, але й такі, що роблять наголос на вивченні точних наук, фінансів або торгівлі. Вищий рівень представлений університетами та подібними закладами, навчання в яких також є безкоштовним. Найстарішим університетом Греції є Афінський імені І. Каподістрії, який був заснований ще в 1837 р. У 1925 р. до нього приєднався Салонікський університет, Згодом, в 60-і рр. ХХ ст. були засновані університети в Патрах та Яніні, а в II пол. 70-х рр. ХХ ст. – в Комотіні. Крім того, в Афінах діє Вища школа економіки та бізнесу, а також Школа політичних наук. Під час реформи системи вищої освіти в 90-і рр. ХХ ст. були створені філіали найбільших ВНЗ країни на островах, надавши тим самим можливість жителям провінцій не залишати місце проживання заради переїзду до великих міст.

Барселонський саміт ЄС, що відбувся в 2002 р., визначив одним з пріоритетів подальшої освітньої політики об'єднання розвиток, насамперед, передпочаткової навчання, яке за задумом, повинно охопити понад 90 % дітей віком від 3 років. Цей процес визначається як початкова стадія процесу отримання освіти, з метою соціально адаптувати дітей до оточення однолітків та дорослих. Це своєрідний місток між сім'єю та школою. При цьому в Греції участь дітей в передпочатковому навчанні не є обов'язковою на відміну від Іспанії, Франції, Італії та деяких інших країн ЄС. Слід

відзначити, якщо в 2000 р. в Греції даною програмою були охоплені 53,9 % дітей віком від 3 до 6 років, то в 2003 – 2004 рр. цей показник склав 55 %, а в 2005 р. 57,8 % [3, с. 137; 5, с. 63]. Водночас Греція значно відстала від Португалії, де відповідний показник в 2005 р. сягнув 84 %; Італії – 100 %; ЄС-15 – 90,8 %; ЄС-25 – 86 % [2, с. 86].

Надзвичайно активні зусилля влада Греції докладає до процесу збільшення кількості людей, які мають закінчену середню освіту. Це дає змогу продовжити навчання у вищих навчальних закладах. Так, зокрема, Міністерству освіти та релігії Греції вдалося збільшити відсоток тих, хто має диплом про закінчену середню освіту з 70,7 % в 1993 р. до 81 % від загальної кількості молоді віком від 20 до 24 років в 2006 р. [1, с. 47]. Дані таблиці наводять, що Греція за даним показником перевершує більшість країн Європейського Союзу. Відповідно, в сфері середньої освіти Греція спромоглася виробити дієву національну освітню політику, яка до того ж доволі ефективно співпрацює з загальноєвропейськими програмами в сфері середньої освіти.

Необхідно також відзначити, що більш інтегрованими в систему середньої освіти виявилися представниці жіночої статі Греції, серед яких 86,6 % від загальної кількості віком від 20 до 24 років спромоглися отримати відповідний диплом. Цей показник збільшився з 1993 р. на 11,7 %. Такий високий рівень можна пояснити не лише прагненням жінок до отримання освіти, але необхідністю для чоловіків шукати собі роботу для забезпечення сім'ї. Разом з тим, 75,5 % чоловіків віком від 20 до 24 років, які мали закінчену середню освіту в 2006 р., є кращим результатом за Португалію (40,8 %), Італію (71,7 %), ЄС-15 (70,1 %), ЄС-25 (74,8 %).

Підтвердженням ефективності політики держави в галузі середньої освіти можуть стати дані, відповідно до яких найбільший відсоток тих, хто має закінчену середню освіту спостерігається серед молоді віком від 20 до 24 років і становить 82 % [1, с. 47]. Для представників вікової групи від 25 до 34 років цей показник зменшується до 76 %; від 35 до 44 років – до 66,5 %; для осіб віком від 45 до 54 років – 52,5 % і для тих, кому більше 55 років лише 33 % населення має середню освіту. Але навіть при такій негативній динаміці кількість тих, хто має диплом про закінчену освіту все одно більше, ніж в Португалії або Італії.

Завдяки національній програмі розвитку освіти та впровадженню Єдиної Європейської політики в галузі освіти Греції вдалося скоротити кількість тих, хто, отримавши початкову освіту та начальну середню освіту, не продовжує навчання, з 17,3 % загальної кількості населення віком від 18 до 24 років в 2001 р. до 15,9 % в 2006 р. [5, с. 65]. Для порівняння слід зазначити, що відповідні показники в Португалії в 2006 р. становили 39,6 %, в Італії 20,8 %, в середньому по ЄС-15 – 14,9 %, ЄС-25 – 15,3 %. Слід також відзначити, що більш схильні до продовження навчання грецькі жінки, серед яких лише 11 % в 2006 р. припинили процес отримання освіти на рівні начальної середньої освіти. Для чоловіків цей показник становив 20,7 %, що, правда, також набагато менше, ніж в Португалії, де він досяг 46,4 % і став найвищим серед країн-членів Європейського Союзу.

Для тих, хто отримав середню освіту і вирішив працювати, існує можливість вдосконалювати свої знання в процесі участі у програмі ISKED-4. Вона передбачає опанування більш складних технічних та професійних програм для вчителів початкових і середніх шкіл, медичних працівників, а також маркетингові та комерційні тренінги для зацікавлених. Таке навчання не розглядається як університетське і спрямоване більш на вироблення практичних знань та навичок. Певною мірою в Україні його можна порівняти з програмами післядипломної освіти або курсами підвищення кваліфікації. Для Греції це навчання до цього часу не стало всеохоплюючим, оскільки значна частина тих, хто отримав диплом про закінчену вищу освіту іде навчатися в університети, а ті, хто вирішив працювати цілком задоволені

рівнем своїх знань. Внаслідок цього менше 30 % молоді віком від 15 до 24 років приймають участь в програмі ISKED-4 [3, с. 162]. При цьому середні показники по Європейському Союзу становлять 40–45 % відповідно. Більш того, подібні процеси відбуваються і в галузі професійного навчання робітників підприємств Греції, серед яких в 2006 р. лише 15–20 % приймали участь в подібних програмах.

В 1994–2008 рр. відбувається збільшення кількості студентів, так, в 2008 р. їх налічувалося 638 тис. чол., що склало 105,8 % від кількості студентів в 2007 р. [2, с. 90; 9]. Слід зазначити, що середньорічні темпи зростання кількості студентів вишів в Греції склали в 1997–2008 рр. 5,7 %. Для порівняння в Португалії цей показник не перевищив 1,4 %, в Італії – 1,2 %, в середньому по ЄС-15 за 1997 – 2005 рр. – 2,2 %, ЄС-25 – 2,5 % відповідно. Це, в свою чергу, призвело до того, що в 1994 р. частка греків в загальній масі студентства в ЄС-15 складала 2,7 %, а в 2008 р. вона досягла 5,7 %, а по країнам ЄС-25 за період 1997–2008 рр. збільшилася з 2,5 % до 3,6 % Частка студентів вищих навчальних закладів Греції в загальній масі молоді віком від 20 до 24 років в 2004 р. перевищила 70 % при середньоєвропейському рівні в 56 % [4, с. 120]. Крім того, в Греції найвищий відсоток студентів вищих навчальних закладів в загальній масі тих, хто навчається, зокрема, в 2005 р. він дорівнював 29,5 % [5, с. 67]. В той же час в Італії цей показник склав 18,2 %, в Португалії – 17,5 %, в середньому по ЄС-15 – 16,6 %, по ЄС-25 – 16,5 %. Як і у випадку середньої освіти такі досягнення стали можливими, насамперед, через її безкоштовність, зростання рівня мобільності студентства, та глибоку інкорпорацію до загальноєвропейської університетської мережі. Досить вагомими результатами грецької політики в галузі вищої освіти знаходять своє відображення в наступних показниках: в Греції в 2006 р. 21,8 % працездатного населення мали вищу освіту, в Португалії цей показник склав 14 %, в Італії – 13,3 %. При цьому, щоправда, Греція все одно відстає за даним критерієм від середньоєвропейського показника, який становив 23 % [5, с. 64].

Для Греції на регіональному рівні характерним є дисбаланс, пов'язаний з тим, що основні центри вищої освіти зосереджені в столичному Афіньському регіоні, а також на заході та північному заході країни. На цих територіях кількість студентів ВНЗ навіть перевищує кількість населення віком від 20 до 24 років, що постійно там проживає. Це викликано масовим переїздом вихідців з інших областей країни до цих центрів, а також нерозвиненістю системи вищої освіти в переважно сільській місцевості Південного та Центрального Пелопоннесу, та Центральної Греції, де у вищій освіті задіяні менше 30 % молоді.

В Греції високий відсоток тих, хто навчається безперервно. Так, отримавши диплом про повну середню освіту, одразу ж вступили до вузів 75 % всіх, кому виповнилося на той момент 18 років. Це повністю відповідає середньостатистичним показникам по ЄС-15 та на 5 % поступається рівню безперервної освіти по ЄС-25 [2, с. 88]. При цьому необхідно пам'ятати, що в країнах ЄС не існує єдиної загальноприйнятої системи освіти, а тому в багатьох з них цей показник відображає лише загальні тенденції безперервності в навчанні, а не лише динаміку переходу від середньої освіти до вищої. Даний факт підтверджується, зокрема, і відсотковою часткою студентів ВНЗ, а також тих, хто має вищу освіту в загальній структурі працездатного населення.

Важливо в процесі аналізу системи вищої освіти в Греції є з'ясувати вікові обмеження студентів вищих навчальних закладів. Так, в 1999 р. середній вік студентства вишів в Греції становив 19,2 роки, в 2004 р. він збільшився до 20,7 років. Водночас в Італії протягом 1999 – 2004 рр. він практично не змінився і становив 22,2 – 22,3 роки, в Португалії середньостатистичному студенту в 2004 р. було 22,2 роки, що на півроку більше, ніж було в 1999 р. Динаміка змін середнього віку студентів вишів в

ЄС-15 засвідчила, що протягом 1999–2004 рр. відбулося незначне збільшення з 22 до 22,2 років, в ЄС-25 цей показник знаходився в межах 21,9 – 22,1 років. Відповідно, грецькі студенти відносяться до наймолодших серед всіх країн Європейського Союзу, не зважаючи навіть на деяке збільшення віку на 2004 р. Таке явище пояснюється в основному можливістю безкоштовного отримання вищої освіти. Але, поряд з цим, для Греції характерна абсолютна неучасть в отриманні вищої освіти тих, кому більше 30 років. Так, при середньоєвропейському рівні в 14 % від загальної маси студентства в Греції студентів, яким вже виповнилося 30 років, нараховується близько 1 % з врахуванням і денної, і заочної форм навчання.

Для студентської молоді Греції характерне поступове зменшення кількості тих, хто навчається за кордоном [8, с. 39]. Якщо в 1998–1999 р. таких нараховувалося 13,8 – 14,1 %, то в 2005 р. їх кількість зменшилася до 5,9 %. Таке зменшення викликано кількома факторами: підвищенням довіри до рівня викладання в самій Греції, появою нових вищих навчальних закладів, більш вигідними з економічної точки зору умовами отримання вищої освіти на батьківщині. Цікаво, що навіть за такого зменшення грецькі студенти виявилися значно мобільнішими за своїх португальських або італійських однолітків. Так, наприклад, лише 3,0 % португальських студентів та 1,5 % італійських в 2005 р. навчалися за кордоном. Середні показники по ЄС-25 склали на той же час 2,2 %, що також значно менше, ніж в Греції. В свою чергу, в 2004 р. в загальній структурі студентства Греції 2,4 % були іноземними студентами, що навчалися в місцевих університетах.

Одним з пріоритетів програми Європейського Союзу “Освіта та навчання – 2010” є впровадження безперервного отримання освіти на протязі всього життя населення ЄС, зокрема, і Греції. Більшість таких систем, спрямованих на вдосконалення навичок працівників регулюється на національному рівні і передбачають як участь в офіційних програмах покращення кваліфікації, або отримання нової професії, так і неофіційне навчання, зокрема, через мережу Internet, бібліотеки, телепередачі. Грецький уряд несе відповідальність за стан процесу постійного безперервного навчання: післясередньої професійної освіти (ISKED-4) та другої вищої освіти. Однак, слід відзначити, що на сьогодні в Греції відсоток участі в таких проектах є набагато нижчим, ніж в середньому по ЄС-25 [6, с. 116; 7]. Зокрема, в 1993 р. лише 1,1 % населення віком від 24 до 64 років приймали участь в програмах довготермінового навчання. На 2009 р. цей показник незначно збільшився до 3,3%, що майже у два рази менше, ніж в Португалії, в Італії він досягає 6 %, в середньому по ЄС-15 – 10,8 %, по ЄС-25 – 9,8 %. Опитування, проведене службою з огляду робочої сили Євростату в 2003 р., показало, що 83 % греків взагалі ніяк не вдосконалювали свої раніше отримані знання. При цьому відповідний середньоєвропейський показник становить лише 58 % [10, с. 67].

Серед тих греків, хто все ж таки продовжує навчання на протязі свого життя частка задіяних чоловіків та жінок практично рівні. Так, в 1993 р. в процесі довготривалого навчання приймали участь 1,1 % чоловіків віком від 25 до 64 років та 1 % жінок відповідної вікової групи. В 2004 р. показники становили 2,0 % представників чоловічої статі та 2,1 % жіночої, а в 2009 р. – 3,2 % та 3,3 % відповідно. В цілому ж для Європи характерна більш активна участь жінок в процесі постійного навчання. Зокрема, в середньому по країнам ЄС-15 та ЄС-25 в 2009 р. навчалася протягом життя 10,8 % жінок. В Португалії в 2009 р. 6,8 % жінок віком від 25 до 64 років прагнули вдосконалити свої знання, в Італії – 6,4 %. В Греції ж загалом прохолодне ставлення до необхідності вдосконалення своїх навичок в однаковій мірі характерне для представників обох статей.

Цікаво відзначити ще одну тенденцію – чим більший вік населення Греції, тим менше воно схильне до участі в програмах прижиттєвого професійного навчання. Так, серед вікової групи від 30 і старше менше 0,5 % населення приймає участь в офіційних

чи неофіційних програмах професійного навчання після отримання диплому про середню освіту [10, с. 68]. Для Європейського Союзу цей показник в 2003 р. становив 14 %. При цьому європейські аналітики ринку робочої сили відзначають, що дисбаланс в зацікавленості в участі в програмах прижиттєвого навчання взагалі характерний для країн півночі та півдня Європейського Союзу. Так, зокрема, відповідний показник участі в процесі післядипломного професійного навчання у Великій Британії склав 41 %, в Швеції та Бельгії 22 %, Фінляндії – 18 %.

Таким чином, більшість греків уникає можливості долучитися до продовження процесу навчання після отримання повної середньої або вищої освіти, вдовольняючись базовими знаннями. Серед ризиків такого явища слід назвати, по-перше, проблеми, що виникають з незнанням основ роботи нових технологій, збільшенням розриву в економічному розвитку між Грецією та найрозвиненішими країнами ЄС, збільшенням рівня безробіття.

Одним з пріоритетних напрямів європейської політики в галузі освіти є здійснення політики лінгвістичного різноманіття, що реалізується в базі шкіл, університетів, освітніх центрів та окремих підприємств і розповсюджується не лише на такі мови, як англійська, французька, німецька, але й мови невеликих європейських країн, етнічних та меншин, мігрантів та найбільших партнерів ЄС в світі. Мета політики полягає у досягненні більшої інтеграції країн ЄС не лише на рівні країн, але окремих регіонів, місцевостей. Водночас вивчення іноземних мов сприяє реалізації загальноєвропейських політичних, економічних, культурних проєктів. Основне завдання стимулювати європейців до того, щоб вони знали як мінімум дві мови крім рідної. Практична сторона даного процесу передбачає фінансування окремих прикладних проєктів через університетські програми “Сократ” і “ERASMUS”, також “Леонардо да Вінчі”, спрямована на вивчення іноземних мов в процесі професійного навчання. На період 2007 – 2013 рр. всі ці програми були об’єднані в “Програму навчання протягом життя” (LLP), яка повинна сприяти обміну досвідом, кооперації та інтеграції між національними системами освіти. LLP, в свою чергу, базується на 4 стовпах:

1. Comenius – охоплює початкову та середню освіту.
2. ERASMUS – включає в себе вивчення іноземних мов в вищих навчальних закладах. Спрямована на покращення якості освіти в Європейському Союзі, розвиток полікультурного діалогу через освітню кооперацію з третіми країнами. Ще однією метою є пропаганда європейської системи вищої освіти в світі.
3. Leonardo da Vinci – програма опанування іноземними мовами з боку працівників підприємств та установ.
4. Grundtvig – розрахована на навчання дорослих людей поза межами освітніх установ та підприємств.

За даними Євростату рідною або мовою спілкування грецьку в 2005 р. назвали 99 % населення країни, ще 0,2 % населення розмовляли мовами інших країн ЄС і 0,8 % — мовами третіх країн [8, с. 33]. Слід зазначити, що базовою для вивчення іноземних мов залишається все ж таки система середньої освіти. Так, зокрема, в 2005 р. 41 % учнів середніх шкіл вивчали одну іноземну мову, 57 % – дві і лише 2 % жодної [8, с. 36]. Серед мов, які найчастіше вивчаються в Греції в середніх школах безумовно переважає англійська – її в 2005 р. опановували 97,1 % учнів. На другому місці знаходиться французька, яку вивчали 38 % учнів середніх шкіл; 21,7 % вивчали німецьку мову.

Слід відзначити, що питання збереження безкоштовної освіти в Греції на сьогодні є однією з найгостріших проблем внутрішньої політики країни. На сьогодні система освіти Греції у її теперішньому вигляді фактично вичерпала свої можливості. Навчальні

заклади обтяжені бюрократичними процедурами і не мають можливості швидко та ефективно впроваджувати новітні досягнення в сфері освіти. Уряд та органи місцевої влади, в свою чергу, не мають достатніх коштів на технічну модернізацію освітніх закладів, водночас більшість школярів, студентів та батьків відмовляються від впровадження платних послуг, вважаючи це порушенням основних громадянських надбань постдиктатурного періоду. Не зважаючи на вагомі успіхи в інтеграції вищої школи Греції до Європейського освітнього простору, перед нею все ще стоїть завдання повномасштабної реформи, що дозволила б перетворити університети та політехнічні інститути країни на провідні наукові центри в межах ЄС. Таким чином, відсутність достатніх коштів і необхідність перетворення ВНЗ Греції на фінансово самодостатні установи, надлишкова бюрократизація учбового процесу, технологічна застарілість є найбільш актуальними проблемами для системи освіти країни.

Плани грецького уряду створити приватні навчальні заклади, в яких за навчання довелось би платити, наштовхується на опір з боку учнів середніх шкіл, вищих навчальних закладів. Крім того, це питання розвело по обидва боки барикад політичні партії та громадські організації країни. Так, зокрема, за її збереження виступає Комуністична партія Греції (ККЕ) та анархістські і антиглобалістські осередки. За доповнення державних навчальних закладів приватними виступає партія “Нова демократія” (НД), яка ще у 2001 р. запропонувала законодавчо дозволити створення приватних навчальних закладів. Прийшовши до влади у 2004 р., лідер НД К. Караманліс висунув програму реформ сфери освіти, яка б передбачала офіційне визнання статусу приватних університетів. Компромісну позицію зайняв Всегрецький соціалістичний рух (ПАСОК), який у 2006 р. погодився на створення приватних університетів за збереження пріоритету державних вищих навчальних закладів. В реальності приватні ВНЗ функціонують в Греції, не зважаючи на офіційну заборону з боку Конституції. Держава не визнає їх статус і не надає ліцензії на навчання, але в основному такі заклади діють як представництва та філіали закордонних ВНЗ. Спроби запровадження змін в характері навчання призвели до того, що починаючи з 2006 р. в Греції постійно відбуваються мітинги та демонстрації протесту школярів та студентів. До цього часу питання так і не знайшло свого вирішення, і, на думку автора, у короткотерміновій перспективі розв’язане не буде.

Одним з доказів необхідності проведення освітньої реформи, спрямованої на досягнення більшої фінансової незалежності навчальних закладів, на думку влади, є неспроможність держави забезпечити необхідний рівень витрат на освіту, відповідно до норм Європейського Союзу. Аналіз динаміки витрат на сферу освіти в Греції протягом 2000–2006 рр. (більш пізніх досліджень в даній сфері Євростат не публікував) показує їх поступове збільшення з 3,7 % до 4,5 % ВВП країни [2, с. 67]. Однак цей показник нижче середньоевропейського рівня, який в 2005 р. дорівнював 5,4 %. Більш того, його не можна порівняти навіть з Португалією, де загальні витрати на освіту склали 5,3 %. Найбільше ж витривають на освіту датчани (7,22 % ВВП країни), кіпріоти (7,04 % ВВП країни) та шведи (6,68 % ВВП країни). Фактично, сфері освіти не вистачає приватних інвестицій, які б могли зняти фінансовий тягар з держави. Так, в 2005 р. витрати приватного сектору на освіту не перевищили 0,2 % ВВП Греції [5, с. 67]. Цей показник можна порівняти або з Португалією, де приватні інвестиції в сферу освіти ще менші – 0,13 %, або з країнами Північної Європи, де держава бере на себе зобов’язання забезпечити всі потреби галузі в необхідному розмірі. Для порівняння в Фінляндії вони становлять 0,13 % ВВП країни, Швеції – 0,2 % ВВП.

Список використаної літератури

1. EU integration seen through statistics. Key facts of 18 policy areas. – Luxemburg : Office for Official Publications of the European Communities, 2006. – 107 p.

2. Europe in figures. Eurostat yearbook 2006-2007. – Luxemburg : Office for Official Publications of the European Communities, 2007. – 347 p.
  3. Eurostat regional yearbook 2007. – Luxemburg : Office for Official Publications of the European Communities, 2007. – 162 p.
  4. Eurostat regional yearbook 2009. – Luxemburg : Office for Official Publications of the European Communities, 2008. – 153 p.
  5. Key figures on Europe. – Luxemburg : Office for Official Publications of the European Communities, 2008. – 238 p.
  6. Key figures on Europe. – Luxemburg : Office for Official Publications of the European Communities, 2010. – 245 p.
  7. Life-long learning by gender – [tsiem080]; Life-long learning (adult participation in education and training) – males – Percentage of the male population aged 25-64 participating in education and training over the four weeks prior to the survey [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&rcode=tsiem080&language=en>.
  8. Statistical portrait of the European Union, 2008. – Luxemburg : Office for Official Publications of the European Communities, 2007. – 106 p.
  9. Students – [tps00062]. Tertiary education [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&rcode=tps00062&plugin=1>.
  10. The social situation in the European Union, 2005-2006. – Luxemburg : Office for Official Publications of the European Communities, 2007. – 169 p.
- Стаття надійшла до редакції 5.03.2012.

M. V. Bulyk

EDUCATIONAL POLICY OF GREECE IN TERMS OF EUROPEAN INTEGRATION

Studies the main stages of educational reform in Greece. Determined of the Greek government's educational policy at the present stage. The influence of European integration on the development of education in Greece, are analyzed.

Key words: *educational policy, European integration, continuous studies, education reform.*

УДК 321.01:316.422

К. А. Трима

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ЧИННИКИ УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

В статті проаналізовано чинники, під впливом яких відбувається функціонування та трансформація українського громадянського суспільства. Досліджено специфіку діяльності громадських організацій як елемента вітчизняного громадянського суспільства. Окреслено особливості взаємодії українських громадських організацій з міжнародними та глобальними.

Ключові слова: *громадянське суспільство, глобальне громадянське суспільство, громадська організація.*

Створення умов для ефективного функціонування громадянського суспільства є однією з головних задач сучасної демократичної держави. Діяльність цих структур детермінується багатьма факторами, до яких належать внутрішньополітичні та соціально-економічні особливості розвитку країни. Під впливом зовнішніх факторів відбувається трансформація вітчизняних громадянських інститутів у відповідності з новими стандартами та принципами діяльності. Слід зазначити, що головним наслідком цього процесу є інтеграція українських асоціацій, фондів та рухів до глобального середовища.

Організаційні та функціональні особливості елементів вітчизняного громадянського суспільства є одними з найбільш актуальних у вітчизняній політологічній науці. В її дискурсі існує багато теоретичних та прикладних напрацювань. Наукова дискусія точиться навколо окремих аспектів становлення громадянського суспільства або ж присвячена окремим інститутам громадянського суспільства (політичним партіям, профспілкам, неурядовим організаціям тощо). Так, роботи О. Колодій, Г. Щедрової, В. Ткаченка, І. Кресіної, М. Михальченка, А. Сіленко, А. Котигоренка присвячені аналізу процесів демократизації в цілому та процесів становлення громадянського суспільства. Особливою категорією можна відокремити роботи, які написано крізь призму порівняльних політологічних досліджень, що дозволяє зрозуміти сутність тих чи тих процесів у країнах регіону. Серед таких досліджень можна назвати роботи Г. Зеленько, І. Кресіної, Ф. Рудича, М. Бойчука, В. Полохала. Однак процес інтеграції українського вітчизняного суспільства у глобальне громадянське суспільство досі комплексно не вивчався, що безумовно робить дану проблематику актуальною.

Структурна палітра громадянського сектору країни є вельми різнокольоровою. Враховуючи приналежність українського громадянського суспільства до континентально-європейського типу, його основними організаційно-інституційними елементами можна назвати: політичні партії, громадські організації, бізнесові асоціації, аналітичні центри, групи інтересів, профспілки, ЗМІ та місцеве самоврядування. Але центральним елементом громадянського суспільства континентально-європейського типу є впливові громадські організації. Як зазначає член-кореспондент НАН України професор М. І. Михальченко, "тип громадянського суспільства впливає на форми і зміст його взаємодії з державою: в країнах з більшим досвідом демократії зміст взаємодії громадськості з державою визначається домінуванням великих впливових організацій у суспільно-політичній сфері. Ці організації, маючи широкі повноваження, створюють умови для рівноправного діалогу з державою та є ефективним інструментом для стримування держави в нестабільній ситуації" [13, с. 20]. Таким чином, виходячи з типової приналежності, можна наголосити на тому, що базовим елементом і вітчизняних громадських структур є різноманітні організації, об'єднання та рухи.

Після здобуття незалежності Україна пройшла значний шлях нарощування числа та вдосконалення якості різноманітних громадських спілок, асоціацій, фондів, інших добровільних організацій, що створюються з ініціативи громадян і входять до "третього сектору". Професор Б. Л. Кухта зазначає, що саме такі суспільні утворення є суттю громадянського суспільства, "яка полягає у функціонування недержавних суспільних інститутів і відносин, що мають переважно неполітичний характер, у ньому вільно розвивається асоціативне життя, масові рухи, різні угруповання за інтересами... та іншими ознаками" [12, с. 109–110]. Не слід втім, переводити кількісні показники діяльності громадських організацій в якісні.

Більшість українських дослідників поділяє думку про те, що формування українських громадських організацій розпочалося ще за радянських часів, але більшість громадських організацій того часу мали "формальний" характер та залежали від

владних структур. Втім з початком процесу "перебудови" організації втратили функції розподілу соціальних благ, які були в їхньому розпорядженні за комуністичного режиму. Протягом 1989–1991 рр., в період боротьби за незалежність, в країні спостерігалася значна активізація ініціатив громадян: було створено перші "справжні" неформальні організації. Але вже у першій половині 1990-х рр. почався спад громадської активності, пов'язаний, насамперед, з браком матеріальних ресурсів та соціально-економічними проблемами. Стало зрозумілим, що радянська система, "придушуючи" третій сектор", у той же час забезпечувала його безкоштовними ресурсами. На зменшення кількості громадських організацій також вплинули процеси, які відбувалися в новостворених державах Центрально-Східної Європи, а саме: масовий відтік громадських активістів в політику, бізнес, мас-медіа.

Натомість у другій половині 1990-х рр. процес створення спілок, асоціацій та об'єднань в країні значно прискорився. Якщо у 1995 р. їх було близько 4 тис., то в 1997 р. їх налічувалося вже 20 тис., а на початок 1999 р. в країні діяло вже 30 тис. громадських організацій, з яких 800 мали загальноукраїнський статус [19, с. 173]. На думку доктора філософських наук, професора А. Ф. Колодій, це стало можливим саме завдяки просвітницькій, організаційній, фінансовій допомозі міжнародних фондів та організацій, а також урядових організацій західних країн з міжнародного співробітництва, зокрема Канади, США та ін. [14, с. 172].

Якщо порівнювати динаміку появи громадських організацій в Україні протягом 1990-х рр. та на початку нового тисячоліття, то необхідно зазначити, що за перше десятиріччя XXI ст. кількість громадських організацій значно збільшилася. Так, за даними Державного комітету статистики, на початок 2010 р. були зареєстровані вже 63,9 тис. громадських організацій [2].

Важливо зауважити, що розглядаючи кількісний вимір громадських об'єднань, слід мати на увазі два фактори: по-перше, за оцінкою експертів статистичні дані про кількість легалізованих громадських організацій в Україні можуть відрізнятися на 20-45% внаслідок недосконалості системи статистичної обробки інформації; по-друге, серед офіційно зареєстрованих організацій реально діє лише незначна частка [4]. Як зазначає професор Г. П. Щедрова, "за різними оцінками активні і постійно діючі громадські організації становлять лише 8–9% від їхньої загальної кількості або близько п'яти тисяч організацій" [20, с. 390].

У свою чергу існуючі громадські об'єднання умовно можна поділити на два типи, у відповідності з тим, на які контингенти і, відповідно, на вирішення яких проблеми націлена їх діяльність. До першої групи увійдуть організації, що прагнуть забезпечити інтереси своїх членів, до другої групи – об'єднання, націлені на вирішення проблем, що безпосередньо непов'язані з життєвими інтересами їх членів. Класичними прикладами організацій першої групи є об'єднання інвалідів та військовослужбовців. До неї входять також і організації, створені за національною і демографічною ознакою, об'єднання національних меншин, жіночі, молодіжні та дитячі організації.

До об'єднань другого типу відносяться благодійні організації, правозахисні громадські структури, природоохоронні об'єднання, антиглобалістські рухи. Як бачимо, організації, які співпрацюють з глобальними громадськими структурами, головним чином належать саме до цього типу.

Зазначимо, що для обох типів організацій, незважаючи на різницю в статусі та ресурсних можливостях, здебільшого характерним є вертикальний тип соціальних зв'язків та низький ступінь розвитку горизонтальних. Найбільш розвинуті горизонтальні зв'язки між правозахисними, екологічними структурами. Також створено мережу жіночих організацій, в якійсь мірі пов'язані між собою організації ветеранів, інвалідів. Натомість найслабше розвинуті зв'язки між різними сегментами

громадянського суспільства – між організаціями так званого "третього сектора" і бізнесом, між ними і політичними партіями.

Організаційно-правові умови діяльності українських громадських організацій прописані в численних законодавчих актах, регламентуючих цей вид діяльності. Можливість створення та функціонування організації прописана в головному документі країни: у 15, 16, 34, 36, 37, 39 статтях Конституції України. Принциповою є 37 стаття Конституції України, яка гарантує право вільного створення об'єднань, тобто право добровільно створювати громадські організації.

Зростання кількості та організаційних форм громадських організацій вимагали оперативного врегулювання їхньої діяльності. Це обумовило появу численних, але розрізнених документів щодо їх діяльності: Закону України "Про об'єднання громадян", Закону "Про творчі спілки", Закону "Про професійні спілки", Закону "Про молодіжні та дитячі громадські організації", Постанови КМУ "Про порядок легалізації об'єднань громадян", Постанови КМУ "Про порядок реєстрації філій, відділень, представництв та інших структурних осередків громадських (неурядових) організацій зарубіжних держав в Україні" та ін. Науковці та громадські діячі оцінюють систему правової регламентації об'єднань як вкрай незадовільну, в результаті чого правове поле діяльності різноманітних організацій не представляє собою єдину юридичну систему, що не надає можливості ефективно працювати. Як коментує цю ситуацію старший науковий співробітник відділу стратегій розвитку громадянського суспільства та протидії корупції НІСД Н. І. Пеліванова, "відчутність єдиного базового закону та уніфікованої термінології, недоліки правового регулювання реєстрації організацій, проблеми пов'язані з оподаткуванням членських внесків, проблеми правового забезпечення надання соціальних послуг обумовлюють те, що багато важливих питань для діяльності громадського сектору залишилися за межами правового регулювання" [18, с. 69].

Враховуючи кількісні показники діяльності громадських об'єднань та розгалуженість напрямів його діяльності, з певними зауваженнями, можна оцінювати громадські організації як один з найбільш розвинутих та авторитетних інститутів вітчизняного громадянського суспільства. Про це, зокрема, свідчать дані, отримані в ході соціологічного опитування Українського Центру економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова на предмет того, який інститут громадянського суспільства найкраще репрезентує інтереси українських громадян. За результатами опитування на предмет рівня довіри до громадських організацій, проведеного Центром економічних та політичних досліджень імені О. Разумкова протягом 2001–2011 рр., у квітні 2011 р. серед 2009 респондентів громадським організаціям довіряло 33% респондентів [3].

Оцінюючи діяльність "третього сектору", авторитетний український політолог, академік Української Академії політичних наук Ф. М. Рудич зазначає, що "громадські організації мають достатній потенціал, який дозволяє громадянам брати участь у процесі прийняття політичних рішень з життєво важливих питань і здійснювати контроль за їх реалізацією. Проте реальний політичний вплив громадських організацій, все ще незначний, а їх можливості обмежені" [7, с. 22].

Причини, що обмежують функціональність громадських організацій, обумовлені тим, що в самій країні, яка порівняно нещодавно стала на шлях демократичного розвитку, існують багато невирішених проблем. Серед них: відсутність ефективних механізмів зв'язку між державою та суспільством, формування ефективних соціальних відносин як основи для зміцнення середнього класу, недосконала правова база. На думку Ф. М. Рудича, до цього переліку слід додати напрацювання консолідуючої ідеології, тобто "вироблення ідеологічного консенсусу щодо найбільш важливих і значущих для розвитку громадянського суспільства цінностей" [7, с. 26].

Іншим важливим фактором, що суттєво впливає на ефективність громадського сектору, є значна нестача фінансування. Цікаву статистику надводить вітчизняний експерт в галузі громадянського суспільства, голова правління Мережі розвитку європейського права В. Вінніков щодо державних витрат на підтримку організацій: у 2006 р. вони склали 63 млн. грн. (0,05% витрат бюджету), у 2007 р. – 173 млн. грн. (0,1%), у 2008 р. – 172 млн. грн. (0,07%) [5, с. 46], у 2009 р. – 151,6 млн. грн. (0,06%) [19, с. 69]. Експерт зазначає, що "вітчизняна фінансова підтримка організацій складає 0,1 % проти 2-3 % видаткової частини бюджету у країнах Європи, а частка "пожертв" приватних вітчизняних та іноземних донорів становить 73 %, а з боку держави – лише 2 %, коли вона становить 30–40 % в більшості країн Західної Європи, в яких державне фінансування є основним джерелом надходжень об'єднань" [5, с. 31]. З цього можна зробити висновок про те, що НУО в Україні мають нестабільну і неперспективну структуру фінансування: організації переважно залежать від пожертв приватних місцевих та іноземних донорів, а враховуючи те, що національні об'єднання не забезпечують послуги на конкурентних засадах, як це роблять європейські організації, вони мають слабку спроможність отримувати фінансування від продажу послуг (25 %) і малу підтримку з боку держави (2 %).

Ще одним з факторів, які неоднозначно впливають на розвиток громадського сектору, є соціокультурний. Широкі верстви населення не сприймають громадські ініціативи як дієвий спосіб представництва та захисту власних інтересів. До того ж, населення ставиться підозріло і до багатьох міжнародних неурядових організацій, вбачаючи у їхній діяльності втручання іноземних держав та переслідування цілей, відмінних від задекларованих.

Характеризуючи українське суспільство, політологи С. Гелей та С. Рутар, зазначають, що українській політичній культурі властива така риса, як "інтровертність, яка виявляється у тому, що українці більше тяжіють до малих груп (родини, братства, клану, громади), ніж до великих (партії, організації національного рівня) груп. Крім того, для українців характерні ксенофобічні настанови, які виявляються у тому, що значна частина з них із недовірою ставляться до транснаціональних корпорацій та інших міжнародних організацій" [6, с.213]. А на думку Президента всеукраїнської громадської організації "Союз громад України" С. Б. Круглика, "недовіра до громадських організацій і непоінформованість населення про їх завдання та діяльність, свідчать про слабкість традицій демократичних прав і свобод, їх неусвідомленість пересічними українськими громадянами. Багато в чому успіх громадських організацій залежить від широкої й інтенсивної інформаційної кампанії. Вітчизняна аудиторія недержавних інформаційних та аналітичних центрів залишається нечисленною. Поширення своєї присутності у друкованих ЗМІ, на телебаченні й радіо залишається сьогодні однією з головних проблем для більшості українських неурядових організацій" [11, с. 367].

Показники соціологічних опитувань свідчать про коливання рівня довіри до громадських організацій, що, безперечно, є свідченням недовіри з боку громадян. Так, за даними національного репрезентативного соціологічного опитування Українського інституту соціальних досліджень ім. О. Яременка, рівень довіри до громадських організацій як до соціального інституту склав лише 29% на початку 2010 р., однак вже у грудні 2010 р. зазначений показник трохи підвищився, до 38% [1]. Проте, як влучно зауважує доктор філософських наук, професор А. Ф. Колодій, на це впливає не лише "традиційно висока недовіра українців до будь-яких суспільних інституцій", а й "проблема адекватності та якості представництва фондами та асоціаціями суспільних інтересів" [14, с. 175].

Розглядаючи діяльність громадських організацій в контексті впливу процесів глобалізації на їх діяльність не можна оминати феномен, який переконливо довів, що українська громадськість потенційно може діяти ефективно та, при цьому, тісно співпрацює з іноземними громадськими структурами. Це переконливо довели події "Помаранчевої революції", коли громадянські структури отримали можливість продемонструвати свої можливості у боротьбі зі інтереси громадян. Основою для цього стала й співпраця з міжнародними громадськими структурами. Остання відобразилася у можливості підготувати круглі столи, семінари та тренінги, які провели громадські організації, в результаті чого виборчій процес було забезпечено добре підготовленими спостерігачами на виборчих дільницях, працівниками штабів різних кандидатів, а також — майбутніх організаторів та учасників так званого "Майдану". Тисячі українців змогли реалізувати себе в структурах, незалежних від державного фінансування та адаптуватися до тих суспільних стандартів, які пропонували ці структури.

Українські громадські організації різного профілю, насамперед, молодіжні та правозахисні, співпрацювали з такими іноземними фондами як: Вестмінстерський фонд за демократію ("Westminster Foundation for Democracy"), Фонд К. Аденауера, Джеймстаунська фундація ("Jamestown Foundation"), Міжнародний фонд "Відродження" ("International Renaissance Foundation"), міжнародною громадською організацією "Фридом Хаус" ("Freedom House"), глобальною організацією парламентаріїв проти корупції "The Global Organization of Parliamentarians Against Corruption", міжнародною організацією підтримки громадських ініціатив "The Organization for Civil Activities", міжнародна організація "Human Rights Watch" та багатьма іншими.

Окрім фінансової підтримки, в цей період українські громадські організації отримали певний імпульс модернізації, а саме – почали використовувати мережеві принципи роботи. Розповсюдження інформаційних технологій сприяло ефективній комунікації, тому ієрархічно побудовані організації не були здатні конкурувати з мережевими рухами.

В якості класичного прикладу успішного мережевого проекту, який відіграв важливу роль в ініціації масової мобілізації Майдану, найчастіше згадують діяльність молодіжної громадської організації "Пора", яка активно співпрацювала з іноземними структурами, а саме з британською неурядовою організацією "Вестмінстерський фонд за демократію". Співпраця між цими партнерами розпочалася на основі отримання освітнього гранту. Активісти інтернет-сайту maidan.org.ua, вивчаючи досвід квіткових революцій в інших країнах, отримали грант на проведення навчально-мобілізаційної компанії від вищезазначеної організації. Формально тематикою занять було використання PR-методів у громадській роботі. Однак українські організатори протягом дводенних семінарів знайомили українську молодь із досвідом Сербії та Білорусі, а також мотивували до активної опозиційної боротьби в Україні. Учасники семінарів у більшості областей України стали активом для майбутнього громадянсько-революційного руху. За подібним сценарієм відбувалася співпраця інших громадських рухів з іноземними фондами, що склало і склало основу для подальшої активізації громадянського руху.

Оцінюючи вплив Помаранчевої революції на діяльність громадянського суспільства, визнаний експерт в галузі суспільствознавства, А. Ф. Колодій, зазначила, що "Помаранчева революція актуалізувала об'єднання та різні форми громадської участі" [14, с. 179]. Дослідниця також зазначила, що "сукупна діяльність громадських активістів засвідчила значний рівень розвитку в Україні мультимедійного (постмодерного) громадянського суспільства" [14, с. 180]. Масштабне використання інформаційних технологій сприяло підвищенню рівня взаємодії різноманітних організацій, що довело факт про можливість швидкого зміцнення нерозвинutih

горизонтальних зв'язків між різними за статусом, сферою діяльності та кількістю членів організаціями на основі використання інтерактивних технологій. А один з експертів Інституту політичної освіти В. С. Таран зазначив, що "події, які відбулися в суспільно-політичному житті України у 2004 р., вплинули на підвищення ролі громадських організацій, які "відчули себе суб'єктом політики, а не об'єктом її маніпулювання" [17, с. 12].

Саме після подій Помаранчевої революції в країні розпочинається активізація діяльності громадських організацій та їх залучення їх до певного сектору діяльності глобальних громадських структур, головним чином, спрямованого на вирішення проблем становлення українського суспільства. Також одним з найбільш важливих результатів "Помаранчевої революції" для інституціалізації громадянського суспільства став розвиток організацій певного типу, які навчилися працювати самостійно в якості представників третього сектору та встановили ефективні прямі зв'язки з закордонними партнерами.

Після помаранчевої революції змінився формат взаємодії громадськості з владними структурами. При багатьох міністерствах були створені діючі громадські ради. У діалозі громадських організацій та влади зв'язуючу ланку почали відігравати різноманітні громадські форуми та асамблеї, на яких представники держави, експерти та представники громадських об'єднань обговорюють проблемні питання. Почали діяти нові різновиди організацій (антиглобалістські рухи, модернізовані профспілки організацій, електронні об'єднання). Розпочали активну роботу так звані організації "парасолькового типу", які спрямовують, стимулюють, координують діяльність інших суб'єктів громадського сектору. З'явилися перші віртуальні рухи та мережеві об'єднання організації різного типу.

Оцінюючи процес інтернетизації громадянського суспільства, доктор політичних наук професор А. О. Сіленко наголошує на тому, що "мережеві технології відкривають новий "віртуальний вимір" організації громадянського суспільства. Кіберкомунікація є невід'ємною основою для зниження витрат на організацію суспільної дії та альтернативним джерелом отримання достовірної та об'єктивної інформації з усіх питань життєдіяльності". Дослідниця вважає, що можна припустити "зниження трансакційних витрат мобілізації й організації колективної дії, з якими постійно зіштовхуються політичні антрепренери, активісти, ініціативні люди. Така тенденція сприятиме діяльності саме таких груп, що перебувають за рамками традиційних приватних і публічних інститутів, які не мають коріння у сформованих ділових, професійних чи аматорських спільнотах" [15, с. 78] Таким чином, використання багатофункціональних інформаційних ресурсів стає ефективним інструментом реалізації традиційних функцій некомерційних організацій та сприяє їх залученню до діяльності глобальних громадських структур.

Виходячи з особливостей розвитку українського "третього сектору", можна зробити висновок про те, що вітчизняна громадськість залучена до функціонування глобальних громадянських структур. Переважно, ще реалізується у формі підтримки міжнародних акцій, участі в різноманітних програмах та підтримці іноземними організаціями проектів вітчизняних об'єднань. До того ж, організаційно українським громадським організаціям легше звернутися у міжнародні структури задля вирішення внутрішньодержавних проблеми, ніж організувати дискусійне обговорення з представниками держави. Так, співпраця реалізується за моделлю спірального бумерангу: від активізації уваги міжнародних установ до внутрішньоукраїнських проблем до вирішення їх владою під тиском глобальної громадськості.

Процес співпраці детермінується низкою факторів. По-перше, це сама специфіка становлення українських громадських організацій та складнощі, які об'єктивно

притаманні громадянському суспільству країни з порівняно невеликим досвідом демократії. По-друге, це універсальні тенденції світового розвитку, пов'язані зі зміцненням позицій "третього сектору" у суспільно-політичному житті. Ще одним фактором є те, що сама структура глобального громадянського суспільства лише кристалізується й зараз можна говорити про набір певних інтеракцій між українськими об'єднаннями та міжнародними організаціями.

Зараз українські громадські структури є реципієнтом міжнародних ініціатив. Вітчизняні фонди, структури, рухи спрямовують громадську активність на діяльність всередині країни, а не поза її межами. Таким чином, українські організації є учасниками, але не ініціаторами програм та проектів різноманітних акторів глобального громадянського суспільства. Як зазначає з цього приводу кандидат філософських наук, доктор філософії Манчестерського університету В. П. Степаненко, "особливістю розвитку громадянського суспільства в Україні є трансформація його практик від агентств впливу, що частково стимулюється підтримкою з боку глобального громадянського суспільства, до політики широкої громадської участі" [16, с. 107]. В таких умовах актуалізується роль міжнародних інститутів як "засобу реалізації стратегічної соціально-політичної задачі розблокування та демонтажу деформованої суспільної системи" [16, с. 107].

Серед внутрішніх чинників, які ускладнюють інтеграцію української громадськості до глобальних структур, принциповою проблемою, що гальмує зазначений процес, є організаційно-правове забезпечення. Як зазначалося, юридичні умови роботи вітчизняних організацій є складними та незбалансованими. Відповідна ситуація склалася й щодо міжнародних організацій. За умовами вітчизняного законодавця в Україні можна вільно зареєструвати осередок міжнародної організацій чи організацію з міжнародним статусом. Однак складна і заплутана процедура легалізації, несистемні правові засади функціонування значно ускладнюють роботу міжнародних агентів. Так, наприклад, осередки міжнародних об'єднань з першими проблемами стикаються вже при офіційній реєстрації, яка ускладнена, дворівнева та вимагає певні атрибути діяльності, які відсутні у міжнародних організацій, наприклад, перелік членів. Тому певний строк представники міжнародних неприбуткових організацій функціонували в країні, навіть не пройшовши процедуру офіційної реєстрації.

Ще однією проблемою є виникнення великої кількості нових типів об'єднань: віртуальних організацій та рухів, мережевих об'єднань. Як наголошує кандидат історичних наук, доцент, експерт Національного інституту проблем міжнародної безпеки, О. А. Корнієвський, "в українському законодавстві відсутні нормативні положення, які визначали б, відповідно до норм міжнародного права, правову формулу взаємин неформальних міжнародних та національних мереж громадських ініціатив" [10, с. 154]. А ця правова прогалина, на думку науковця, створює виникнення нових ризиків та загроз для держави, на які влада ще не має адекватних відповідей.

Таким чином, громадські організації є одним з базових інститутів вітчизняного громадянського суспільства, який розвивається швидко та динамічно. Цей розвиток детерміновано низкою об'єктивних та суб'єктивних обставин, пов'язаних насамперед, з внутрішніми особливостями розвитку системи українського громадянського суспільства в цілому. Незважаючи на складнощі в функціонуванні, громадським організаціям притаманні внутрішні та зовнішні ресурси, які сприяють їх подальшому еволюційному розвитку. Характеризуючи ці ресурси, авторитетний український політолог Ф. М. Рудич відносить до них "накопичення за роки незалежності населенням країни величезного досвіду громадянської самодіяльності, активного виразу і обстоювання своїх інтересів" [7, с. 23].

До зовнішніх ресурсів розвитку цього громадського сектору відноситься його інтеграція до глобальних громадських структур. Під впливом глобалізації українські громадські організації набувають нових організаційних форм роботи та досвіду функціонування у створених глобальних мережах. Процес інтернетизації діяльності організацій уможлиблює виникнення нових механізмів громадської мобілізації. Місце українських об'єднань у глобальних суспільних процесах об'єктивно залежить від подальшого розвитку самих українських організацій та від позиції держави, яка створює умови для роботи "третього сектору". Українські асоціації, фонди та рухи активно співпрацюють з міжнародними аналогами, особливо в певних галузях. Так, найбільш інтегрованими у співпрацю з міжнародними організаціями внаслідок специфіка власної діяльності залишаються правозахисні, природоохоронні, жіночі об'єднання, антиглобалістські рухи та товариства дружби.

Список використаної літератури

1. Громадська думка та оцінки ситуації: листопад – грудень 2010 р. [Електронний ресурс] / Матеріали національного репрезентативного опитування Українського інституту соціальних досліджень ім. О. Яременка. – Режим доступу : <http://www.uisr.org.ua/cgi-bin/issl/45w/tr>.
2. Громадські організації в Україні [Електронний ресурс] // Статистичний бюлетень за 2009 р. / Державний комітет статистики України. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/ecsor/control/uk/publish/article?showHidden=1&art_id=85610&cat_id=82370&ctime=117553847348.
3. "Чи довіряєте Ви громадським організаціям?" [Електронний ресурс] // Матеріали соціологічного дослідження Українського Центру економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова. – Режим доступу : http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=81.
4. Вінніков О. Організації громадянського суспільства в Україні: правда, брехня та державна статистика [Електронний ресурс] / О. Вінніков. – Режим доступу : <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=603277734&mode=thread&order=0&thold=0>.
5. Вінніков О. Фінансування організацій громадянського суспільства (ОГС) в Україні / О. Вінніков // Пріоритети розвитку громадянського суспільства України. / М. Лациба, О. Вінніков, Л. Сідельнік, Д. Український. – К. : УЦНПД, 2008. – С. 32–58.
6. Гелей С. Д. Політологія / С. Д. Гелей, С. М. Рутор. – [7-е вид., перероб. і доп.]. – К. : Знання, 2008. – 415 с.
7. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / за заг. ред. Ф. М. Рудича. – К. : Парламентське вид-во, 2006. – 412 с.
8. Деркачов О. Особливості розвитку й організації структур громадянського суспільства / О. Деркачов // Україна: плоди двадцяти бурхливих років : зб. ст.; / упоряд. та ред. В. І. Андрійко та Г. Курт. – К. : Заповіт, 2003. – С. 6–56.
9. Колодій А. На шляху до громадянського суспільства / А. Колодій. – Л. : Червона Калина, 2002. – 276 с.
10. Корнієвський О. А. Мережеві громадські ініціативи та їх вплив на стан національної безпеки в контексті становлення глобального громадянського суспільства / О. А. Корнієвський // Стратегічна панорама. – 2010. – № 1. – С. 153–159.
11. Круглик С. Б. Роль неурядових організацій у розбудові громадянського суспільства в сучасній Україні / С. Б. Круглик. – Гілея. – 2009. – № 26. – С. 362–368.

12. Кухта Б. Л. Політична влада та її рішення / Б. Л. Кухта. – Л. : ЦПД, 2006. – 240 с.

13. Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Н. И. Михальченко. – К. : Ин-т социологии НАН, 2001. – 440 с.

14. Основи демократії : [підручник для студ. вищих навч. закладів / за заг. ред. А. Ф. Колодій]. – Л. : Астролябія, 2009. – 832 с.

15. Силенко А. А. Гражданское общество в современной Украине: специфика становления, тенденции развития (в соавторстве) / А. А. Силенко. – К. : Парламентское издание, 2006. – 350 с.

16. Степаненко В. Громадянське суспільство в Україні: від практик "агенцій впливу" до політики громадянської участі / В. Степаненко // Національна безпека України. Конференція українських випускників програм наукового стажування у США, 16–19 верес. 2004 р. – К. : ІСОА, 2004. – С. 106–121.

17. Таран В. Роль молодіжних громадських організацій у розбудові громадянського суспільства в Україні та Німеччині / В. Таран. – К. : Ін-т Політичної Освіти, Представництво Фонду Конрада Аденауера в Україні, 2005. – 28 с.

18. Україна в 2005–2009 рр.: стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: моногр. / за заг. ред. Ю. Б. Рубана]. – К. : НІСД, 2009. – 655 с.

19. Україна у 2010 р.: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: моногр. / за заг. ред. А. В. Єрмолаєва]. – К. : НІСД, 2010. – 528 с.

20. Щедрова Г. П. Формування політичної культури в контексті розвитку громадянського суспільства / Г. П. Щедрова // Гілея. – 2010. – № 30. – С. 387–394.

Стаття надійшла до редакції 24.05.2012.

У. Трымає

TRANSFORMATION FACTORS OF UKRAINIAN CIVIL SOCIETY

The factors influencing the function and transformation of the Ukrainian civil society are under analyses. The specificity of public organizations as part of the domestic civil society is been analyzed. The features of the interaction between Ukrainian public organizations and international as well as global organizations are under consideration.

Key words: *civil society, global civil society, civil organization.*

КРУГЛИЙ СТІЛ: 15 РОКІВ НАУКОВОЇ ТА ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КАФЕДРИ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Романцов В.М. (завідувач кафедри, доктор історичних наук, професор) проаналізував шлях, який пройшла кафедра історичних дисциплін МДУ за 15 років свого існування.

Серед кафедр Маріупольського державного університету вагоме місце посідає кафедра історичних дисциплін. Її витoki сягають 1991 р., коли з заснуванням Маріупольського гуманітарного коледжу Донецького державного університету було створено кафедру історичних та педагогічних дисциплін. Подальше стрімке зростання нашого вищого навчального закладу, розвиток спеціальності «Історія» обумовили формування випускаючої кафедри історичних дисциплін. Вона з'явилася в структурі Маріупольського гуманітарного інституту у 1997 р., коли відбувся другий випуск фахівців-істориків. Подальша успішна діяльність цієї кафедри підтвердила правильність рішення про її створення.

За час існування на кафедрі склався колектив високопрофесійних викладачів-істориків, які активно здійснюють наукову діяльність. У перші роки діяльності кафедри до її складу входили Романцов В.М. – завідувач, у той час к.і.н., доцент (нині д.і.н., професор); Пономарьова І.С. – у той час декан історичного факультету, к.і.н. (нині д.і.н., професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики); Гедьо А.В. – к.і.н. (нині д.і.н., професор ДонНУ); Павлухіна В.Ф. – к.і.н. (нині доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики); доцент Нікольченко Ю.М. (протягом 1999–2002 рр. завідувач кафедри історичних дисциплін, нині доцент кафедри культурології та інформаційної діяльності); Гаврілова Н.В. – к.і.н., доцент (нині доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики); Коробка В.М. – ст. викладач (нині к.і.н., доцент кафедри історичних дисциплін); Кульбака В.К. – ст. викладач. Кілька років на кафедрі працювали Батичко Г.І. – кандидат мистецтвознавства, доцент (нині завідувач кафедри культурології та інформаційної діяльності); Іванов П.М. – кандидат філософських наук, доцент (нині професор кафедри політології, філософії та соціології). Курс методики викладання історії в школі вела вчитель-методист Маріупольської ЗОШ № 27 Карнаш В.І., яка одночасно здійснювала керівництво педагогічною практикою студентів-істориків МГІ.

У той час свій шлях у велику науку та викладацьку діяльність на кафедрі історичних дисциплін розпочинали кращі перші випускники спеціальності «Історія», нині кандидати історичних наук, доценти Новікова С.В. та Пахоменко С.П. (нині доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики), а також Зенін С.О., який нині припинив свою наукову та викладацьку діяльність.

У формуванні кафедри історичних дисциплін активну участь брали викладачі історичного факультету ДонНУ. Декан факультету, д.і.н., професор Добров П.В. протягом перших років випуску фахівців-істориків МГІ був головою ДЕК, консультував викладачів кафедри. Для студентів-істориків читали курси лекцій професори Пірко В.О., Темірова Н.Р., Крапівін О.В.

На початку XXI ст. у справі зростання наукового потенціалу кафедри історичних дисциплін стався серйозний прорив. Після певного ослаблення її кадрового складу у зв'язку з переходом п'яти кандидатів наук до інших кафедр історичного факультету кафедра історичних дисциплін протягом 2003–2012 рр. оптимально вирішила свої кадрові проблеми завдяки підтримці керівництва Маріупольського державного університету, за рахунок запрошення нових перспективних викладачів, а також через

успішне навчання кращих випускників спеціальності «Історія» в аспірантурі Інституту історії України НАН України та ДонНУ. Протягом 2003–2012 рр. на кафедрі історичних дисциплін було захищено одна докторська та дванадцять кандидатських дисертацій.

У 2012 – 2013 навчальному році у штаті кафедри історичних дисциплін працюють п'ятнадцять викладачів, у тому числі доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри В. М. Романцов, кандидати історичних наук, доценти В.С.Волоніц, В.М.Коробка, Ю.В.Коробка, С.В.Новікова, А.В. Папазова, М.К.Подгайко, Н.І.Романцова, Н.В.Сальнікова, Н.Ф.Шипік, С.В.Тарасов, кандидат історичних наук, асистент С.С.Арабаджи, асистент В.О.Забавін. Серед викладачів-сумісників кафедри історичних дисциплін активно працюють член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор О.П.Реєнт, доктор історичних наук, професор І.С.Пономарьова, доцент Ю.М.Нікольченко.

Наукова діяльність кафедри історичних дисциплін є одним із основних чинників удосконалення теоретичної, загальнопрофесійної та спеціальної підготовки майбутніх фахівців-істориків (бакалаврів, спеціалістів, магістрів). Протягом останніх п'яти років у ній відбулися суттєві зміни, які значною мірою сприяли підвищенню її якості.

В межах розробки наукових тем кафедри успішно відбувається індивідуальна науково-дослідницька робота викладачів. Завідувач кафедри, доктор історичних наук, професор В. М. Романцов досліджує наукову тему щодо проблем становлення Гетьманщини в українській історіографії 40-х років XIX – початку XX століть, суспільні трансформації у регіоні Північного Приазов'я у XX ст. З зазначених тем опубліковано понад 60 праць, у тому числі три монографії, навчальний посібник. З теми дослідження розроблено і читається спецкурс.

Кандидат історичних наук, доцент В.М.Коробка досліджує проблеми розвитку міського самоврядування у Південно-Східній Україні в останній третині XIX – на початку XX ст. Кандидат історичних наук, доцент С.В.Новікова досліджує наукові проблеми соціально-економічного розвитку Приазов'я у другій половині XIX – на початку XX ст. Кандидат історичних наук, доцент Н.І. Романцова досліджує українську історіографію постаті князя Дмитра Вишневецького, історіографічні аспекти наукової діяльності М. Грушевського. Кандидат історичних наук, доцент Ю.В.Коробка досліджує тему «Перетворення в економіці УРСР у 1953–1964 рр.: історіографія проблеми. Кандидат історичних наук, доцент А.В. Папазова досліджує проблему освітньої діяльності ордену єзуїтів у Східній Європі у другій половині XVI – першій половині XVII ст. Кандидати історичних наук, доценти М.К. Подгайко та В.С. Волоніц досліджують питання історії грецьких громад в Україні. Кандидат історичних наук, доцент Н.Ф.Шипік розробляє наукові проблеми демографічних процесів на Донеччині у повоєнні роки. Кандидат історичних наук, доцент С.В.Тарасов досліджує тему «Руїна Гетьманщини у російській історіографії (друга половина XIX – початок XX ст.)». Кандидат історичних наук, доцент Н.В. Сальнікова досліджує проблеми нормативно-методичного забезпечення діловодства в Україні 20 – 30-х рр.. XX ст. Кандидат історичних наук, асистент С.С. Арабаджи досліджує джерелознавчі аспекти повсякденного життя греків Приазов'я. Асистент кафедри В.О. Забавін активно здійснює археологічні дослідження, керує археологічною експедицією МДУ, студентським археологічним товариством, успішно навчається в аспірантурі ДонНУ.

Викладачі кафедри історичних дисциплін дослідили комплексну темою наукову тему "Історія грецьких сіл Приазов'я" (науковий керівник доктор історичних наук, професор В.М. Романцов). До розробки її окремих аспектів були залучені викладачі, аспіранти та студенти.

Постійно зростає кількість наукових публікацій викладачів кафедри. Протягом 2001–2012 рр. викладачами кафедри історичних дисциплін видано 7 монографій, близько 100 наукових статей, понад 150 тез наукових конференцій.

До розробки комплексної теми кафедри активно залучаються аспіранти кафедри історичних дисциплін та найбільш здібні студенти спеціальності «Історія». Важливе місце посідають майбутні магістри з історії. Спільно з викладачами кафедри студенти публікують результати наукових досліджень у наукових фахових періодичних виданнях («Гілея», «Схід», «Наукові праці Чорноморського державного гуманітарного університету») та інших виданнях, тематика яких відповідає профілю кафедри.

У 1993, 1996, 1999, 2007, 2011 рр. на базі МДУ за активної участі викладачів кафедри історичних дисциплін були проведені міжнародні науково-практичні конференції з питань історії та сучасного стану українсько-грецького співробітництва та сучасних методів наукової та навчальної діяльності ВНЗ у контексті міжнародного.

Щороку в МДУ за ініціативою кафедри історичних дисциплін проводяться Всеукраїнські науково-практичні конференції з проблем історії України та міжнародних відносин, які здобули відомість в Україні. У них беруть участь за звичай близько ста дослідників (студентів та аспірантів) не лише з Маріуполя, але також з Києва, Донецька, Луганська, Запоріжжя, Вінниці, Чернівців, Макіївки та інших міст. Вони виступають з доповідями на актуальні теми з історії, міжнародних відносин та зовнішньої політики України, культурології та інформаційної діяльності. 23 листопада 2012 р. з ініціативи кафедри історичних дисциплін історичний факультет МДУ спільно з Інститутом історії України НАН України та Федерацією грецьких товариств України провели ІХ Всеукраїнську науково-практичну конференцію для студентів і молодих науковців «Українська державність: історія і сучасність». Для участі у ній подали свої доповіді понад 190 кандидатів наук, доцентів, аспірантів, пошукувачів та студентів з Києва, Донецька, Маріуполя, Львова, Харкова, Дніпропетровська, Івано-Франківська, Макіївки, Краматорська, Кривого Рогу, Бердянська. В роботі конференції взяли участь також науковці з Болгарії, Польщі та Росії. Студенти-історики постійно беруть участь у Всеукраїнських наукових конференціях, які проводяться провідними вищими навчальними закладами України.

Велике значення для реалізації наукового потенціалу студентів-істориків має підготовка фахівців за освітньо-кваліфікаційним рівнем «магістр». Протягом трьох останніх навчальних років здійснено перші три випуски магістрів-істориків у кількості 26 осіб. Державна екзаменаційна комісія відзначила високий рівень їхньої фахової підготовки, готовність до науково-дослідницької діяльності. Все це створює потенціал для успішного розвитку в МДУ в цілому та на кафедрі історичних дисциплін, зокрема, наукових досліджень майбутніх аспірантів.

У 2007 р. На кафедрі історичних дисциплін відкрита аспірантура за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Для навчання в аспірантурі зараховані кращі випускники спеціальності «Історія». Одна з випускниць аспірантури – С.С.Арабаджи успішно захистила кандидатську дисертацію.

Кафедра історичних дисциплін здійснює керівництво історичним та археологічним студентськими науковими товариствами. Студентське наукове історичне товариство було створено кафедрою історичних дисциплін першим серед наукових товариств вузу в 1994 р. з метою популяризації історичних знань серед студентства, а також для сприяння реалізації наукових інтересів студентів-істориків. Школу наукової творчості у ньому пройшло багато випускників-істориків. Кращі з них, з часом стали на шлях великої науки, захистили кандидатські дисертації, або ж навчаються в аспірантурі Інституту історії України НАН України, Донецького та Харківського національних університетів. Варто назвати успішних науковців-

випускників спеціальності «Історія», які колись починали свій шлях у науці на засіданнях історичного (тоді ще історико-біографічного) товариства:

Волошин Ю.О. – доктор юридичних наук, професор, проректор МДУ з науково-педагогічної роботи (свої перші кроки в науці починав з дослідження історії греків Приазов'я);

Дегтеренко А.М. – кандидат політичних наук, доцент, помічник ректора МДГУ (під час діяльності в товаристві займалася вивченням діяльності першодрукара І.Федорова в Україні);

Рябуха Ю.В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та інформаційної діяльності (досліджував питання воєнної історії);

Булик М.В. – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики, заступник завідувача кафедри (в період членства в товаристві досліджував військову діяльність кошового отамана Запорозької Січі І. Сірка);

Черепченко О.О. – старший викладач кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики (займався вивченням Руїни в історії Гетьманщини);

Троніна О.М. – аспірантка кафедри історичних дисциплін МДГУ, викладач історії Маріупольського міського ліцею (досліджувала військову та політичну діяльність гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного).

Горб Є.С. – пошукувач ДонНУ, лаборант комп'ютерної лабораторії історичного факультету МДУ (досліджував діяльність шляхетської опозиції Речі Посполитої).

Кафедра історичних дисциплін підтримує різноманітні наукові зв'язки з провідними науково-дослідницькими академічними установами (Інститутом історії України НАНУ, Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ, Інститутом археології НАНУ), вищими навчальними закладами України (Донецьким національним університетом, Луганським Східноукраїнським національним університетом ім. В.Даля, Харківським національним університетом ім. В.Каразіна). На базі Інституту історії України НАНУ, Донецького національного університету, Харківського національного університету ім. В.Каразіна навчалися аспіранти-випускники спеціальності «Історія» МДУ. З ними спільно проводяться науково-практичні конференції з актуальних проблем історії України, історії грецької діаспори в Україні.

Понад 20 випускників спеціальності «Історія» МДУ успішно захистили кандидатські дисертації. Семеро з них працюють викладачами кафедри історичних дисциплін. Кафедра історичних дисциплін успішно продовжує свою наукову та викладацьку діяльність, має хороші перспективи подальшого розвитку.

Пахоменко С. П. (кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики МДУ) розглянув витоки спеціальності «Історія» в МДУ.

В 1991 г. в Мариуполе открылось новое учебное заведение с экзотическим на то время названием – колледж. Название это, казалось, прямоком ворвалось, с какой-то той, чужой западной жизни, которую еще недавно все ругали, а теперь в едином порыве восхищались. Колледж был гуманитарным. Колледж, да еще и гуманитарный – это уже чересчур непривычно для советского образования. Что это за чудо такое поселилось в Доме политпросвещения, молодежь какая-то снует, непонятно – вопрошали горожане и мало кто догадывался, что теперь Мариуполь стал другим. В нем наконец-то начала рождаться гуманитарная интеллигенция – историки, филологи, переводчики.

То, что они давно нужны были городу, городские чины понимали прекрасно, но инициативность не проявляли. Кабы чего не вышло – железная логика партийных бюрократов, которая, будем говорить прямо, часто себя оправдывает в условиях

жесткой системы. Поэтому за дело взялись не власть придержащие, а только что возникшее Мариупольское общество греков – смелое, дерзкое, инициативное. Когда-то в 1930- х гг. в Мариуполе уже был педагогический техникум. Он как раз и готовил учителей греческого языка. Нечто подобное хотели возродить и теперь, причем, не ограничиваясь подготовкой педагогов-эллинистов. Нужно было создать полноценно высшее учебное заведение с целым комплексом гуманитарных специальностей в котором так нуждался индустриальный город. Одной из этих специальностей была история.

Нас, первых студентов историков было всего 18 человек. И всего несколько человек преподавателей, самых корифеев из которых двое – Романцов Владимир Николаевич и Захарченко Николай Андреевич. Они и несли на своих мощных плечах весь груз знаний, накопленный исторической наукой за все время, начиная от Геродота. Причем, Владимир Николаевич еще выполнял обязанности куратора, а Николай Андреевич директора колледжа. И заметьте, читать нам было нужно массу дисциплин, среди которых была и история нашего нового государства – Украины, по которой не было ни учебников, ни современной литературы. Но были статьи в научной периодике, которые обрабатывали наши преподаватели, были труды историков 19–20 веков, которых нужно соотнести с временными достижениями. В общем, работа была колоссальная. Тем не менее, историю Украины мы узнали и полюбили. И за это спасибо нашим преподавателям. В.Н. Романцов основал еще традицию студенческих капустников. Если бы он знал, во что это выльется. Но это уже немного другая история.

В нашей группе учились самые разные люди, многие приехали из разных медвежьих углов Донетчины, что неоднократно становилось предметом иронии с моей стороны и со стороны других коренных мариупольцев. Впрочем, никаких обид, мы были дружным и сплоченным коллективом, пусть даже кто-то из нас и приехал из какого-то там Артемовска.

То здание, которое сейчас называется 2-м корпусом в 1991–1992 годах было вместительным самым разным организаций, из которых колледж занимал половину второго этажа. Здесь была и товарная биржа, и общество «Знание» и кабельное ТВ «Формат» и многое-многое другое.

Пришедший на должность директора Константин Васильевич Балабанов жестко поставил вопрос о нахождении подобных учреждений в этом здании, после чего они куда-то исчезли. А мы радовались новым освободившимся площадям и аудиториям и новым открывавшимся возможностям для учебы и...вечеринок. А в 1993 г. колледж стал институтом, и оказалось, что только теперь нам юридически обеспечили полноценное высшее образование.

Трудное и смутное время было в стране в эти 1990-е. Но мы получили образование, профессию и прошли через это время относительно легко. Может потому что были молоды, задорны и целеустремленны. И конечно же, потому что мы учились в Мариупольском гуманитарном институте. На историческом факультете.

Новікова С. В. (кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін МДУ). Висвітлювала питання наукової діяльності випускників спеціальності «Історія» МДУ.

Наукова діяльність завжди була і залишається одним з пріоритетних аспектів підготовки фахівців-істориків на історичному факультеті МДУ. Протягом 20 років існування спеціальності "Історія" у цій надзвичайно складній, але дуже важливій і, безумовно, цікавій роботі є певні здобутки: захищені докторські та кандидатські дисертації, видані монографії, статті у фахових виданнях, виступи на науково-практичних конференціях різних рівнів, участь у міжнародних науково-дослідних

проектах. Усі дослідження орієнтовані на перспективні напрямки сучасних історичних студій, висвітлюють актуальні проблеми історії України, всесвітньої історії, джерелознавства та історіографії, політології та історії міжнародних відносин, права, документознавства, релігієзнавства.

Залучення студентів до навчально-дослідної роботи було і є одним з найперспективніших напрямів освітньої діяльності кафедри історичних дисциплін. Організація науково-дослідної роботи студентів спеціальності "Історія" має на меті забезпечити формування науково-дослідної складової професійної підготовки майбутнього викладача вищої школи (методологічна культура, засвоєння теоретико-методологічних засад наукового дослідження, оволодіння методами науково-пошукової роботи, розвиток нахилів до дослідницької діяльності тощо).

Фахова підготовка істориків дає універсальні знання з суспільно-політичних наук, завдяки чому багато випускників змогли захистити дисертації з права, політології, археографії та джерелознавства, документознавства, працювати на інших кафедрах університету. Так, наприклад, з роботи у студентському науково-біографічному товаристві починав свій науковий шлях д.ю.н., професор, проректор з науково-педагогічної роботи МДУ Ю.О. Волошин. На кафедрі міжнародних відносин та зовнішньої політики працюють к.і.н., доцент С.П. Пахоменко, к.п.н., доцент, помічник ректора, завідувач Маріупольського відділення редакції наукового вісника «Гілея» А.М. Дегтеренко, старші викладачі М.В. Булик, О.О. Черепченко, О.Л. Агєєва, асистент Ю.В. Константинова. На кафедрі культурології та інформаційної діяльності працюють к.і.н., доцент І.О. Петрова, к.і.н., доцент Ю.В. Рябуха, к.і.н., ст. викладач О.В. Васик, старші викладачі О.С. Тухватулліна, О.В. Мендрін, на кафедрі філософії та соціології – кандидат богослов'я Д.В. Лебедев, к.і.н., ст. викладач О.С. Гур'єва. У Центрі довузівської підготовки МДУ працює к.і.н., доцент Д.М. Шебаниць.

На кафедрі історичних дисциплін 50 % штатних викладачів є випускниками спеціальності "Історія": к.і.н., доцент В.С. Волоніць, к.і.н., доцент Ю.В. Коробка, к.і.н., доцент С.В. Новікова, к.і.н., доцент М.К. Подгайко, к.і.н., доцент С.В. Тарасов, асистент Н.В. Сальнікова.

Адміністрація університету на чолі з ректором професором К.В. Балабановим, керівництво факультету на чолі з професором І.С. Пономарьовою та завідувач кафедри історичних дисциплін В.М. Романцов створили всі умови для плідної наукової діяльності студентів-істориків, надали можливість і підтримку здобувати наукові ступені у провідних наукових установах України. Так, наприклад, С.П. Пахоменко, С.В. Новікова та М.К. Подгайко, Т.В. Ковальчук захистили кандидатські дисертації в Інституті історії України НАН України, з яким кафедра плідно співпрацює з 1996 р.; Е.М. Стьопченко – в Інституті української археографії та джерелознавства НАН України, Ю.В. Рябуха – у ХНУ ім. В.М. Каразіна, І.О. Петрова – в Інституті архівної справи та документознавства НАН України, В.С. Волоніць, Ю.В. Коробка, С.В. Тарасов та О.В. Васик – в ДонНУ.

На кафедрі історичних дисциплін діє наукова аспірантура 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни з підготовки здобувачів наукового ступеня кандидатів історичних наук під керівництвом професора В.М. Романцова. В аспірантурі навчаються такі випускники-історики: О.С. Ісаєнко, О.В. Лукашова, О.В. Морозова, Н.В. Фесенко, І.Г. Клер.

Високий науковий потенціал випускників спеціальності "Історія" визнаний за кордоном: до участі у міжнародних науково-дослідних проектах залучені Н.М. Дегтеренко, С.П. Пахоменко, В.С. Волоніць, С.В. Новікова, М.В. Булик.

Отже, плідна і багатогранна наукова діяльність випускників-істориків свідчить про високий рівень організації науково-теоретичної підготовки на спеціальності "Історія" на історичному факультеті МДУ, а також демонструє перспективи і

можливості для тих, хто робить тільки перші кроки на цьому нелегкому, але почесному шляху.

Забавін В.О. (асистент кафедри історичних дисциплін МДУ). Характеризував питання діяльності археологічної експедиції МДУ.

В галузі історичних знань університетська наука від початку XIX ст. збагатилася таким спеціальним напрямком, як археологія. З часом археологія набула і продовжує зберігати статус чи не обов'язкової дисципліни для всіх поважних університетів і навіть закладів середнього рівня. Археологія належить до тих наук, джерельна база яких постійно зростає. Застосування сучасних методик під час дослідження нових пам'яток дає змогу по-новому висвітлювати складні, часто дискусійні проблеми дописемного та писемного періодів історії.

Будучи однолітком молодій українській державності, Маріупольський державний університет (МДУ), не в останню чергу завдяки жвавим міжнародним контактам і співпраці, демонструє прихильність до сучасних європейських стандартів вищої гуманітарної освіти, що проявляється, крім іншого, також в стані й тенденціях розвитку археологічного напрямку освітньо-наукової діяльності. Попри свій молодий вік, археологія в МДУ вже встигла пройти період становлення і має певні досягнення.

1997 року до Маріупольського гуманітарного інституту (згодом Маріупольського державного університету) переходить на викладацьку роботу та очолює археологічну експедицію Володимир Костянтинівич Кульбака – відомий та досвідчений археолог-практик, що свого часу пройшов польову археологічну школу знаного українського вченого С.Н. Братченка. Щоліта в межах проведення археологічної практики студенти-історики під орудою свого наставника здійснювали розвідки й розкопки пам'яток, якими так багате Північне Приазов'я. У 1998 році археологічна експедиція МГІ дослідила курганний могильник на східній околиці Маріуполя, в польовий сезон 1999 року – продовжила розкопки великої могили під назвою “Дід”, що стоїть в межах самого Маріуполя й, на жаль, продовжує руйнуватися. 2000 року експедиція завершила розкопки великого ґрунтового некрополя золотоординського часу на східних підступах до Маріуполя. Наступними роками очолювані В.К. Кульбакою студенти-історики приймали безпосередню участь у археологічних дослідженнях декількох донецьких експедицій.

Дослідницький інтерес В.К. Кульбаки був нерозривно пов'язаний з індоєвропейською проблематикою і реконструкцією культурних явищ доби палеометалу. Починаючи з 1998 року, за сприяння українського американця В. Качура (Археологічне товариство штату Огайо, США), одна за одною виходять в світ чотири його монографічні роботи, присвячені реконструкції ідеологічних уявлень племен, що населяли наш край у добу бронзи. В основу наукових розробок було покладено матеріали багаторічних польових досліджень. На жаль, Володимир Костянтинівич багато чого не встиг. В чернетках залишилася незавершеною узагальнююча робота з індоєвропейської проблематики. Але його наукова спадщина залишається значущим джерелом не тільки для фахівців-археологів, але і для істориків, краєзнавців, всіх, хто цікавиться історією. Багато матеріалів з розкопок Маріупольської археологічної експедиції, керівником якої був В.К. Кульбака, сьогодні можна бачити в експозиції Маріупольського краєзнавчого музею.

На сучасному етапі робота йде паралельно по кількох ключових напрямках – організація і проведення щорічних польових археологічних практик студентів-першокурсників, діяльність студентського наукового археологічного товариства МДУ, а також створення археологічної лабораторії на факультеті. У 2009 році в рамках проходження обов'язкової археологічної практики студенти-історики МДУ взяли

активну участь в роботі міжнародної Амвросіївської палеолітичної експедиції Інституту археології НАН України. У різні роки в розкопках Амвросіївського комплексу брали участь провідні вітчизняні фахівці, вчені з Великобританії, Росії, Франції, США. У цьому році, під керівництвом фахівців з МДУ, Інституту археології НАН України, Інституту географії РАН молоді маріупольські археологи змогли не лише ознайомитися з методикою досліджень, але й взяти безпосередню участь у всіх етапах польових робіт, придбати безцінний науковий досвід. Були отримані нові матеріали, здобуті за допомогою сучасних методик дослідження, для вирішення проблем етнокультурної та соціально-економічної реконструкції пізньопалеолітичних суспільств Східної Європи. У польовий сезон 2010 року дослідження проводилися у Володарському районі Донецької області. У результаті розвідок було виявлено ряд нових археологічних пам'яток і уточнено місце розташування і ситуація на вже відомих об'єктах. У ході обстеження були виявлені два місцезнаходження епохи пізнього палеоліту, два поселення зрубної культури (пізній бронзовий вік), два місцезнаходження доби бронзи та шість кочовищ епохи середньовіччя. Цього року археологічна експедиція Маріупольського державного університету продовжила роботи, спрямовані на виявлення, обстеження, постановку на облік та дослідження археологічних пам'яток Донбасу і Приазов'я. Були здійснені рятівні розкопки кургану в урочищі Гайдамацький Кут в околицях сіл Піщовик і Черненко Новоазовського р-ну Донецької області. На момент дослідження курган зазнавав інтенсивного розорювання, висота насипу сягала 0,5 м, діаметр – 20 м. В центрі кургану була простежена грабіжницька яма, залишки цеглі від геодезичного репера та рештки зруйнованого поховання. Розкопки кургану здійснювалися вручну (механізми використовувалися лише при рекультивациі). Насип кургану було розбито на дві центральні перпендикулярні брівки, орієнтовані за лініями Пд-Пн та Сх-Зх, а в площі чотирьох секторів, що утворювались між ними залишались допоміжні брівки. Обрана методика дозволила об'єктивно відтворити на плані контури курганного насипу та похованого ґрунту, досягти горизонтальності дна на всіх ділянках розкопу та максимально уточнити стратиграфічні і планіграфічні дані. У кургані було досліджено 9 поховань зрубної культури доби пізньої бронзи, які об'єднуються низкою обрядово-інвентарних та інших ознак. Поховальний супровід представлено горщиками, банкоподібним та гостроріберним посудом. В насипу кургану також траплялись уламки посуду доби бронзи та середньовіччя.

Протягом окресленого періоду розвитку археології в стінах Маріупольського державного університету його експедиціями досліджено чимало стародавніх пам'яток і накопичено неабиякий фонд джерел. Зусиллями викладачів і студентів МДУ отримані вагомні результати, підготовлено та опубліковано десятки статей, введено до наукового обігу серію матеріалів поселенських і поховальних пам'яток, що були досліджені протягом 1990-х – 2000-х років. Насиченість пам'ятками теренів Лівобережної України взагалі, а Північного Приазов'я зокрема, від доби палеоліту до пізнього середньовіччя створюють сприятливі умови для їхніх археологічних дослідів з перспективою побудови узагальнених реконструкцій праісторичного минулого.

Горб Є. С. (пошукувач ДонНУ, лаборант комп'ютерної лабораторії історичного факультету МДУ). Розглянув діяльність студентського історичного товариства МДУ.

На історичному факультеті діє студентське наукове історичне товариство. Воно було створене кафедрою історичних дисциплін у 1994 р. з метою популяризації історичних знань серед студентства, а також для сприяння реалізації наукових інтересів студентів-істориків. Школу наукової творчості у ньому пройшло багато випускників-істориків. Кращі з них, з часом стали на шлях великої науки, захистили кандидатські дисертації, або ж навчаються в аспірантурі Інституту історії України НАН України,

Донецького та Харківського національних університетів. Варто назвати успішних науковців-випускників спеціальності «Історія», які колись починали свій шлях у науці на засіданнях історичного (тоді ще історико-біографічного товариства):

Волошин Ю. О. – доктор юридичних наук, проректор МДУ з навчальної роботи (свої перші кроки в науці починав з дослідження історії греків Приазов'я);

Дегтеренко А. М. – кандидат політичних наук, помічник ректора МДУ (під час роботи в товаристві займалася вивченням діяльності першодрукаря І. Федорова в Україні);

Булик М. В. – старший викладач кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики, заступник завідувача кафедри (в період членства в товаристві досліджував військову діяльність кошового отамана Запорозької Січі І. Сірка);

Черепченко О. О. – старший викладач кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики (займався вивченням Руїни в історії Гетьманщини);

Троніна О. М. – аспірантка кафедри історичних дисциплін МДУ, викладач історії Маріупольського міського ліцею (досліджувала військову та політичну діяльність гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного).

Наукове керівництво діяльністю студентського наукового історичного товариства здійснює завідувач кафедри історичних дисциплін МДУ, доктор історичних наук, професор В. М. Романцов. Історичне товариство має продуману структуру засідань та власні керівні органи. Засідання відбуваються двічі на місяць за наступним принципом: на одному з засідань влаштовується перегляд історичного художнього, або документального фільму та його обговорення, а на інше носить тематичний характер (присвячується певній темі з історії України, або всесвітньої історії). Роботу по підготовці та проведенні засідань здійснює Рада Товариства, що обирається відкритим голосуванням у вересні кожного року. До її складу входять: президент товариства, віце-президент, скарбник і секретар.

Студентське історичне товариство почало видавати друкований орган – «Історичний вісник МДУ», заснований за ініціативою членів товариства та за активної підтримки кафедри історичних дисциплін. Видання носить неперіодичний характер і виходить з нагоди важливих річниць вітчизняної, або всесвітньої історії, або на честь важливої події у житті факультету та університету в цілому.

Серед найбільш актуальних, суспільно-значимих тем, що знайшли своє відображення на засіданнях історичного товариства варто відзначити наступні: етногенез українського народу, Національно-визвольна війна українського народу, доба гетьмана І. Мазепи, голодомор 1932–1933 рр., Велика Вітчизняна війна та ін. Товариством ініціюється також ряд науково-освітніх заходів у форматі історичних читань на суспільно-важливі теми.

НОВИНИ НАУКОВОГО ЖИТТЯ МДУ

23 листопада 2012 р. Маріупольський державний університет спільно з Інститутом історії України НАН України та Федерацією грецьких товариств України провів 9-у Всеукраїнську науково-практичну конференцію «Українська державність: історія і сучасність».

Варто відзначити, що цього річного наукового форуму мав широке регіональне та міжнародне представництво. Зокрема, в роботі конференції взяли безпосередню участь студенти з Російської Федерації та Польщі. Тези доповідей були надіслані учасниками з Болгарії.

В конференції взяли участь 191 науковець. Серед них 59 молодих вчених та 132 студенти з таких вищих навчальних закладів та наукових установ як Маріупольський державний університет, Інститут історії України НАН України, Приазовський державний технічний університет, Азовський морський інститут Одеської національної морської академії, Донецький національний університет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Дипломатична академія при Міністерстві закордонних справ України, Львівський національний університет ім. І. Я. Франка, Одеський національний університет ім. І. Мечникова, Миколаївський національний університет ім. В. О. Сухомлинського, Національний гірничий університет (м. Дніпропетровськ), Полтавський національний педагогічний університет ім. В. Короленка, Криворізький національний університет, Ніжинський державний університет ім. М. В. Гоголя, Український католицький університет (м. Львів), Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди, Бердянський державний педагогічний університет, Донбаська державна машинобудівна академія, Південний федеральний університет (м. Ростов на Дону, Російська Федерація), Варшавський університет (м. Варшава, Польща), Вроцлавський університет (м. Вроцлав, Польща), Опольський університет (м. Ополь, Польща), Університет Миколая Коперника в Торуні (м. Торунь, Польща), Софійський університет «Св. Климент Охридський» (м. Софія, Болгарія).

Робота конференції проходила в 7 секціях:

- Історія України: досвід державотворення;
- Історіографія та джерелознавство проблем української державності;
- Історичне краєзнавство;
- Всесвітня історія;
- Актуальні проблеми зовнішньої політики України;
- Основні тенденції міжнародних відносин на сучасному етапі;
- Соціокультурний вимір історії.

В рамках конференції було проведено круглий стіл з теми «Історія грецьких сіл Приазов'я», на якому перед науковою громадськістю було оприлюднено результати комплексного наукового дослідження селищ, заснованих переселенцями-греками з Криму наприкінці XVIII ст. Науковий проект здійснюється за участі професорсько-викладацького складу кафедри історичних дисциплін МДУ.

Переважна більшість доповідей, виголошених і на пленарному засіданні і в секціях, мали високий науковий рівень та викликали жваві дискусії серед учасників секцій. Заслухавши і обговоривши представлені доповіді, підбиваючи підсумки Всеукраїнської науково-практичної конференції «Українська державність: історія і сучасність», учасники відзначили, що її проведення стало важливою подією в науковому житті України.

За підсумками всеукраїнського форуму було видано збірник матеріалів науково-практичної конференції: Українська державність: історія і сучасність : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 23 листоп. 2012 р. / під заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь, 2012. – 342с.

Завідувач кафедри історичних дисциплін
Романцов В.М.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

БОГАТКОВА ОЛЕНА ВАДИМІВНА – магістрант спеціальності «Історія» Маріупольського державного університету.

БУЛИК МАКСИМ ВОЛОДИМИРОВИЧ – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

ВОРОНІН ВІКТОР МИКОЛАЙОВИЧ – кандидат історичних наук, Перший заступник Голови Державної архівної служби України.

ГАВРИЛОВА НІНА ВАСИЛІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

МИРОШНИЧЕНКО ИРИНА МИХАЙЛІВНА – аспірант кафедри історії слов'ян Донецького національного університету.

ПОТЄХІН ОЛЕКСАНДР ВОЛОДИМИРОВИЧ – доктор історичних наук, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Київського університету права Національної академії наук України, має дипломатичний ранг – радник першого класу.

РОМАНЦОВ ОЛЕКСАНДР ВОЛОДИМИРОВИЧ – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України Національної Академії наук України.

РОМАНЦОВ ВОЛОДИМИР МИКОЛАЙОВИЧ – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

РЯБІНІН ЄВГЕН ВАДИМОВИЧ – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Маріупольського державного університету.

СТЯЖКІНА ОЛЕНА ВІКТОРІВНА – доктор історичних наук, професор кафедри історії слов'ян Донецького національного університету.

ТАРАСОВ СЕРГІЙ ВІКТОРОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

ТОДОРОВ ІГОР ЯРОСЛАВОВИЧ – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету.

ТРИМА КАТЕРИНА АНДРІЇВНА – кандидат політичних наук, асистент кафедри політології, філософії та соціології Маріупольського державного університету.

ТРОФИМЕНКО МИКОЛА ВАЛЕРІЙОВИЧ – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

ШИПІК НАТАЛЯ ФЕОФАНІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ НАУКОВИХ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЙ ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ

1. Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам ДСТУ 7152:2010 до структури наукової статті. Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи:

- *постановка проблеми* у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

- *аналіз останніх досліджень і публікацій*, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;

- *виклад основного матеріалу* дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

- *висновок* з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. *Публікація починається* з класифікаційного індексу УДК, який розміщується окремим рядком, ліворуч перед ПІБ автора (авторів). Текст публікації повинен відповідати структурній схемі:

- ліворуч ініціали та прізвище автора (авторів) у називному відмінку;

- назва публікації по центру сторінки великими напівжирними літерами;

- анотація мовою тексту публікації (курсив) згідно з ДСТУ ГОСТ 7.9-2009;

- перелік ключових слів з підзаголовком Ключові слова: (курсив);

- основний текст статті;

- список використаної літератури, оформлений згідно з ДСТУ ГОСТ 7.1:2006;

- дата надходження до редакції арабськими цифрами, після бібліографічного списку, ліворуч;

- після тексту статті ліворуч ініціали та прізвище автора (авторів) англійською мовою;

- назва публікації по центру сторінки великими напівжирними літерами англійською мовою;

- резюме англійською мовою (курсив).

Для публікацій іншими мовами резюме українською обов'язкове.

3. *Вимоги до оформлення тексту:*

- матеріали подаються у друкованому вигляді (папір формату А4) та на електронному носії (компакт-диск, e-mail) в форматі Microsoft World 97-2003. Обсяг – від 6 до 12 сторінок, включаючи рисунки, таблиці, список використаної літератури. Основний текст статті – шрифт Times New Roman, кегель 12, інтервал – 1, поля дзеркальні: верхній – 25 мм, нижній – 25 мм, зсередини – 25 мм, ззовні – 25 мм., абзацний відступ – 10 мм. Малюнки й таблиці оформляються згідно з ДСТУ 3008-95;

- *перелік літературних джерел* розташовується за алфавітом або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком *Список використаної літератури* і виконується мовою оригіналу. Джерела в переліку посилянь нумеруються вручну, без використання функції меню Word «*Формат – Список – Нумерований*»;

- *щодо символів*. В тексті необхідно використовувати лише лапки такого зразку: «», дефіс – це коротке тире «-». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також в них. Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки»;

- *посилання на літературу* в тексті подаються за таким зразком: [7, с. 123], де 7 – номер джерела за списком, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно

подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк. 258, 231 зв.];

- згадані в тексті науковці, дослідники називаються за абеткою – М. Тард, Е. Фромм, К. Юнг, К. Ясперс та інші. На початку зазначається ім'я, а потім прізвище вченого. Необхідно виокремлювати зарубіжних та вітчизняних дослідників.

4. *Супровідні матеріали:*

- стаття обов'язково супроводжується *авторською довідкою* із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; поштового індексу, домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти.

- статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.

5. Редакція залишає за собою право на рецензування, редагування, скорочення і відхилення статей. За достовірність фактів, статистичних даних та іншої інформації відповідальність несе автор. Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

Зразок оформлення статті:

УДК 371.13(495)

Н. О. Постригач

**ОСНОВНІ ДОСЯГНЕННЯ ГРЕЦЬКОЇ СИСТЕМИ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ В
КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ**

Процес реформування педагогічної освіти відбувається у європейських країнах різними темпами, має суттєві специфічні особливості. Однак, розробка єдиних стандартів якості педагогічної освіти, професійного розвитку та педагогічної діяльності є запорукою того, що система педагогічної освіти Греції рухається у напрямі все більшої відповідності діяльності вчителя актуальним потребам освітньої політики інших національних держав та Європейського регіону в цілому.

Ключові слова: .....

Текст статті .....

Список використаної літератури

1.

2.

Стаття надійшла до редакції __.__._____.

N. Postrygach

**MAIN ACHIEVEMENTS OF THE GREEK SYSTEM OF PEDAGOGICAL
EDUCATION IN THE CONTEXT OF MODERN EUROPEAN EDUCATIONAL
POLICY**

In the article the main achievements of Greek system of pedagogical education in the context of modern European educational policy are analyzed. The author underlines, that educational policy will be effective if it practices in schools every day and corresponds to the long-term requirements of its national educational system.

Key words: *Volyn, medieval times, archeological sources, fort-hill, estates.*

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Маріупольський державний університет

ВІСНИК
МАРИУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ, ПОЛІТОЛОГІЯ
ВИПУСК 3

Головний редактор чл.-кор. НАПН України, д.політ.наук., проф. К. В. Балабанов

Редакційна колегія серії:

Відповідальний редактор – д.і.н., проф. В. М. Романцов
Заступник відповідального редактора – к.філос.н., доц. С. В. Янковський
Відповідальний секретар – к.і.н., доц. С. П. Пахоменко

Засновник Маріупольський державний університет
87500, м.Маріуполь, пр.Будівельників, 129а
тел.: (0629)34-60-93; e-mail: istfak_mdgu@ukr.net

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(Серія КВ №17802-6652Р від 24.05.2011)
Тираж 100 примірників. Замовлення №469.4

Видавець МФ ТОВ «Друкарня "Новий світ"»
87510, м.Маріуполь, Красномаякська, 2; тел.: (0629)41-35-13
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК №1792 від 20.05.2004

Друкується в авторській редакції з оригінал-макетів авторів
Редакція не несе відповідальності за авторський стиль статей